

K. A. D. 11

ESZAKNYV-
TÁR.

M A G Y A R K Ö N Y V - S Z E M L E

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

112. évfolyam

1996

3

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI HONGROISE DES SCIENCES POUR
FOLYÓIRATA L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE
112. ÉVFOLYAM 1996/3. SZ.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

BORSA GEDEON

FÜLÖP GÉZA

KULCSÁR PÉTER

MONOK ISTVÁN

NAGY LÁSZLÓ

ROZSONDAI MARIANNE

VIZKELETY ANDRÁS

Technikai szerkesztő:

SOMOGYI ÁGNES

SZERKESZTŐSÉG - RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11-13.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

*Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL
ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbiztosító postahivatalnál, a Posta hírlap üzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HEI.IR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219-98636, 021-02799 pénzforgalmi jelzőszámára. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: az Akadémia Kiadó *Stúdium* könyvesboltjában (1052 Budapest, Váci u. 22.), *Magiszter* könyvesboltjában (1052 Budapest, Városház u. 1.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltja* ban (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és a *Századvég Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Vere Pálné u. 4-6.).

Előfizetési díj 1995-től egy évre 816 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1389 Budapest, Pf. 149.).

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ. 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A Tanulmányok rovatba szánt kéziratához 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 25 példány a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelkezhető a korrektúra visszaküldésére egy időben).

MUA

AT9

GERICS JÓZSEF – LADÁNYI ERZSÉBET

Gesta és legenda a krónikában: gesta Ladislai regis

A Quedlinburgi Évkönyv 11. század elején dolgozó szerzője Nagy Konstantinról írva, használt forrása szövegét a következő betoldással bővítette: (Konstantin Róma) „várost számtalan más birtokkal átadta Szent Péternek, megparancsolva, hogy az egész világon minden püspöknek úgy legyen a feje a római pápa, miként a királyoknak és a többi hatalmasságnak a császár.”¹ Ez a VII. Gergely előtti kornak a császár és királyok közti viszonyra vonatkozó felfogása világos és szabatos megfogalmazása.

Gyökeresen különbözik tőle VII. Gergelynek és irányzatának álláspontja. Ezt a pápa 1074-ben fejtette ki, éppen Salomonnal és Gézával folytatott levelezésében. 1074. október 28-án felháborodva róttta meg Salamon királyt:

„Szent Péter jogát és hatalmát magadra nézve csorbítottad és elidegenítetted, amikor országát hűbérül elfogadtad a német királytól, amint hallottuk [eius regnum a rege Teutonicorum in beneficium sicut audivimus, suscepisti]... Jól tudod..., hogy nem fogsz sokáig uralkodni, ... ha nem ismered el, ... hogy az ország jogara, amely a tied, az apostoli és nem a [német] királyi felség hűbére [sceptrum regni, quod tenes ... apostolice, non regie magestatis beneficium]”.²

Gézához írt levelében Gergely kifejti, hogy szerinte Géza tudja: Magyarországnak, miként más *nobilissimum regnum*oknak is, saját szabadságának állapotában (*in proprie libertatis statu*) kell lennie, s nem alávetetnie más ország királyának (*nullo regi alterius regni subici*), hanem csak az egyetemes római anyaszentegyháznak, amely nem szolgaként kezeli alattvalóit, hanem fiaként fogadja valamennyit (*que subiectos non habet, ut servos, sed ut filios suscipit universos.*) Gergely azt ebben az 1075. márciusi levelében is előadja, hogy Salamon a *regnum*ot Henriktől, a német királytól (*a rege Teutonicorum*) kapta meg bitorlással (*usurpative*), de nem a római pápától.

¹ „tradidit ipsam S. Petro civitatem cum innumeris possessionibus aliis, iubens per omnem mundum cunctos episcopos ita pro capite habere Romanum pontificem sicut reges caeteraque potestates imperatorem.” Idézi SCHRAMM, Percy Ernst: *Kaiser, Rom und Renovatio*. I. Teil. Leipzig – Berlin, 1929. 164. 2. jegyzet.

² *Das Register Gregors VII.* Herausgegeben von CASPAR, Erich. Berlin, 1920. 145. A Gézához küldött, idézendő levél: i. m. 218.

Az álláspont, amelyet Gergely a császár helyzetének, méltósága megjelölésének és a többi uralkodóhoz való viszonyának megítélésére nézve képvisel, merőben új és szokatlan. Henrik eszerint nem több és nem egyéb, mint *rex Teutonicus*. Hivatalos szövegben ezt az elnevezést Gergely honosítja meg. Érdekes, hogy a kifejezés először éppen Magyarországgal kapcsolatban tűnik fel a pápa levelezésében.

Az elnevezést és tartalmát terjedelmes könyvében Müller-Mertens vizsgálta behatóan. Eszerint a kifejezés alkalmazásával a pápa azt akarta mindenkinek tudomására hozni, hogy Henriket s utódait pusztán Németország királyának hajlandó tekinteni, és semmi többnek.

A római császárnak *rex Teutonicus*sá való visszaminősítéséről, „lefokozásáról” volt szó. Ez a király Gergely rendszerében csak egy a pápának világi tekintetben is alárendelt keresztény uralkodók közül. Ők – éppen a Szent Péternek való azonos alárendeltség következtében – egyenrangúak a német királlyal, s neki nincsenek alávetve. Ha valaki mégis hűbérese lesz Henriknek, ezzel megszűnik *rex* lenni, és *regulusszá* süllyed, mint Salamon is. Gergelynél a német király burgundiai és itáliai királysága szóba sem kerülhetett, holott eredetileg ez a kettő is magától értetődően Németország mellett a császársághoz tartozott.³

Walter Ullmann jellemzése szerint „a királynak a pápával szemben való hűbérjogi kapcsolata úgy hatott, hogy ő maga és országa is a pápa különleges védelmének élvezetéhez jutott. Király és országa felvételt nyert *in patrocinium beati Petri*. Ennek következtében jogi tekintetben egyetlen más uralkodónak sem volt szabad hűbérül felajánlani. A király vagy ország elleni jogsértést magával a római egyházzal szembeni bűncselekménynek tekintették...

Az itt jelzett eljárás bizonyos fokig csak azoknak az alapelveknek a különös kiterjesztése volt, amelyeket a szerzetesség területén követtek, azaz mindenek előtt az ún. pápai saját monostorok létesítésénél. Ezek pápai védelem és gyámság alá kerültek: *tuitio, protectio, libertas, tutela*, az olyan pápai kiváltságlevelekben alkalmazott szakkifejezések, amelyek a monostoroknak a *patrocinium beati Petri* alá vételt biztosították. Az *in proprium beati Petri*be (Szent Péter tulajdonába) lépés ezeket a monostorokat pápai saját monostorrá tette, másrészt az az előnyük volt, hogy *sub patrocinio et defensione sanctae Romanae ecclesiae* (a római szentegyház oltalma és védelme alatt) álltak... Ezeknek a monostoroknak a kiváltságolt állását az a hildebrandi veretű, gazdag tartalmú megfogalmazás jellemezte, hogy általa a monostor a *libertas Romana* élvezetében volt.

A pápaság által való hűbérbe adások – megfelelő változtatással – ugyanazon az elven alapultak, mint amely a monostoroknak szólt. A kolostor helyén, amely *in patrocinium beati Petri* lép, most a király, vagy fejedelem és országa van... Azt a külső formát, amelyben valamely monostornak Szent Péter védelmét megígérték, megtartották: ünnepélyes privilegiumot állítottak ki. Hűbéresének a pápa pedig

³ MÜLLER-MERTENS, Eckhard: *Regnum Teutonicum*. Wien–Köln–Graz, 1970. c. könyvére támaszkodva: GERICS József: *A korai rendiség Európában és Magyarországon*. Bp. 1987.

személy szerint is saját védelmi oklevelet bocsátott ki. A király vagy fejedelem hűbérvizonyra lépésének elfogadásánál az eljárás a *per vexillum* (zászlós) investitúra kipróbált mintájához hasonlított, míg másfelől a hűbéres hűséget esküdött a pápának, ennek fejében pedig Szent Péter védelmét ígérték meg neki.⁴

Erről a „római szabadságról” Gerd Tellenbach hangsúlyozta, hogy a 11. század végén

„Orbának Sancho Ramirez és I. Péter aragon királlyal való levelezésében érvényre jut e hispániai királyság jogállásának analógiája a Rómának felajánlott monostorokéival. Messzemenően igénybeveszik a kolostori privilégium szövegmintáját... Orbán már 1089-ben gratulált Sancho királynak abból az alkalomból, »*ut caput tuum et omnes, qui sub tua ditione continentur, eidem ecclesie tributarios feceris* [hogy a magad fejét és mindenkit, akire főhatalmad kiterjed, ennek az egyháznak az adófizetőjévé tette].« Fiát és a királyságot (a pápa) 1095. évi nagy kiváltságlevelében az apostoli szék védelmébe vette, miként egy monostort, s meghatározta, hogy neki és utódainak Aragoniát a pápák kezéből kell hűbére venniük, hogy ők *ministri et famuli beati Petri* (Szent Péter szolgálói és szolgálattévői). A census-formula pontosan megfelel a „római szabadságú” monostorok privilégiumaiénak: *Sane ad indicium huius perceptae a Romana ecclesia libertatis ...* (A római egyháztól kapott eme szabadság kifejezéseként). Orbán privilégiuma válasz a király egyik írására: ebben kissé másként árnyalják és világosan kifejezik, mit is értenek Aragoniában ezen a *libertason*. Az oklevéladó a pápa *fidelis servus et amicus*ának (hű szolgálja és barátja) nevezi magát, és kijelenti: apja azért vetette alá magát a római püspök uralmának, mert Istent kivéve, az egész világban nem talált nagyobb urat.”

A pápaság ezzel az investitúraharcban tanúsított magatartásával Tellenbach szerint is lényeges, kezdeti segítséget nyújtott az egyes államoknak és királyaiknak ahhoz, hogy monarchikus öntudatukat igen nagy mértékben fokozva és elmélyítve, önállósítsák magukat a császárságtól és vele – legalább elméletben – egyenlővé váljanak.⁵

Az előbbieket ismeretében azt mondhatjuk, hogy VII. Gergely a pápai saját monostorra felajánló és elfogadó oklevelek formuláinak alkalmazásával és mintául vételével fogalmaztathatta meg – a Nagy Konstantin adománylevelére támaszkodás mellett – nevezetes tételét arról, hogy Magyarország István király felajánló és átadó cselekménye következtében a római egyház tulajdona (*Regnum Ungarie sancte Romane ecclesie proprium est a rege Stephano olim beato Petro cum omni iure et potestate sua oblatum et devote traditum*).⁶

Hersfeldi Lampert kortársi évkönyve szerint Géza és László ellenfele, Salamon ilyen ígéretekkel akarta megnyerni magának IV. Henrik segítségét: „országának nagy részét odaígérte neki, ha az ő jótéteménye visszaállítja – ellenségei leverése után – a királyi hatalomba ... azután adófizetője lesz, szavának engedelmessé válik, és átadja

⁴ ULLMANN, Walter: *Die Machtstellung des Papsttums im Mittelalter*. Aus dem Englischen übertragen von Gerlinde MÖSER-MERSKY. Graz – Wien – Köln, 1960. 486 – 489.

⁵ TELLENBACH, Gerd: *Vom Zusammenleben der abendländischen Völker im Mittelalter* = Festschrift Gerhart Ritter. 1950. Tübingen. 52 – 54.

⁶ A 2. sz. jegyzetben i. m. 145.

neki a soha meg nem szegendő hűség bizonyosságául [Magyarország] hat legjobban megerősített *civitas*-át. [... magnam ei regni sui partem pollicitus fuerat, si eius beneficium expugnatis hostibus in regnum restitueretur ... deinceps ei tributarius dictoque obtemperans foret et sex ei munitissimas civitates in argumentum numquam corrumpendae fidei traderet].⁷

A magyar krónika 126. fejezete ugyanezt így örökítette meg:

„Salamon király pedig panaszkodott a császárnak az ország elvesztése miatt, mondván, hogy országából erőszakkal űzték ki, s ezt a jogsérelmet nemcsak neki, hanem inkább a császár birodalmának okozták. S eképpen szólt: »Tied valóban Magyarország, a te királyságod, benne engem tettél királlyá, amikor én uralkodtam, szívesen ajánlották fel felségednek évi adóul azt, ami ennek az országnak legjava, és parancsod szerint szolgáltak neked. Most meg mindezt megtagadják tőled azok, akik birodalmad kárára törekednek. Ezért jőjj hát Magyarországra, torold meg ellenségeiden a rajtad esett sérelmet, és az országot követeljed vissza magadnak.«⁸

Azokat az ígéreteket, amelyeket Lampert szerint Salamon a *jövőre* nézve tesz Henriknek, a magyar krónika a *múltra* nézve mondatja el a szerencsétlen királlyal. A szövegben éles állásfoglalás nyilatkozik meg Salamon uralmának törvényessége ellen: a vele szemben felhasználható legsúlyosabb érveket alkalmazza az író. Először is elismerteti vele, hogy a császár akarata tette királlyá, és ezzel elveszi tőle azt a lehetőséget, hogy koronázására és felkenésére hivatkozva védhesse királyvoltát. Salamon kimondja: Magyarország Henrik regnuma. Ez még Péterénél is nyíltabb beszéd. Salamont továbbá a császár adófizetőjének és hűbéresének tünteti fel. Salamon uralmának visszaállítása Henrik Magyarország feletti főhatalmának meghosszabbítását és az országnak a német birodalom részeként való létét jelentette volna. A 126. fejezet Salamon törvényes uralmának tagadásában túltesz Gergely levelezésén. A pápa szerint ugyanis Salamon a IV. Henriktől való hűbérbevétel következtében szentségtörő bitorlással fosztotta meg magát (*a se sacrilega usurpatione privavit*) az esetleges jogtól, ha korábban volt neki valami ilyen, a királyi hatalom birtoklásához (*si quid in obtinendo regno iuris prius habuit*).⁹ A 126. fejezet – ettől eltérően – Salamont kezdettől fogva IV. Henrik által kreált királynak mutatja be: ebben a beállításban ő nem utóbb veszítette vagy játszotta el törvényes jogát

⁷ Ed. HOLDER-EGGER, 195. és 197–198.

⁸ „Rex autem Salomon conquerebetur cesari de amissione regni dicens, quod de regno suo violenter esset expulsus et non tantum sibi, sed magis imperio cesaris hec iniuria esset illata. Et dicebat in tanto: »Tua quippe Hungaria, tuum regnum, in quo me regem constituisti, me regnante optima regni illius tue maiestati gratanter offerebantur annuo censu et secundum mandatum tuum tibi serviebatur. Nunc autem hec omnia tibi denegantur ab hiis, qui imperio tuo detrimenta machinantur. Quapropter venias in Hungariam, et tuam ulciscaris iniuriam super hostes tuos et regnum tibi vendices.«” *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. (röv.: SRH). Edeno operi praefuit Emericus SZENTPÉTERY. Bp. 1937–38.

⁹ A 2. sz. jegyzetben i. m. 230.

a királysághoz, hanem ilyen neki mint Henrik bábjának soha nem is volt. Géza és László eszerint törvényesen soha nem élvezett királyi hatalomból vetette ki Salamont.¹⁰

Az előadott híryanag rokonsága alapján feltétlenül ki kell emelni a két forrás elbeszélésének egymáshoz való közel állását. Ez a közelség olyan fokú, hogy Lampert és a magyar krónikás eseményekkel kortársi mivoltát és a dolgok nagyon hasonló szempontú megítélését igazolhatja. Ha a szövegek rokonsága nem így magyarázandó, akkor Lampert művének a magyar krónikásra gyakorolt hatására kellene következtetnünk.

Az Árpád-korban keletkezett magyarországi történetírás történetének szempontjaiból nevezetes kérdés, mikor készülhetett az a honi gesta-szerkesztés, amelynek része a tárgyalt 126. fejezet.

A Géza–Szent László–Salamon történet krónikáinkban ma is olvasható alakjának szerkezetéről idestova négy évtizede sikerült megállapítani, hogy az két ellentétes beállítottságú történetíró művének elegye. E két krónikás véleménye abban különbözik egymástól homlokegyenest, vajon jogos volt-e Salamonnak trónjától való megfosztása, s helyette Gézának, majd Szent Lászlónak az uralkodása.¹¹

A trónfosztás igazolásának lényeges érve Salamonnak az uralomra való alkalmatlansága és vele szemben a hercegek alkalmassága (idoneista álláspont). A trónfosztás jogtalansága mellett Salamon vétkeinek tudomásul vétele ellenére is, törvényes felkenésével és koronázottságával érveltek (legitimista álláspont).

A krónika szóban forgó szövegei több helyen egyezést mutatnak a Szent László legendával. Korhoz kötésüket nagyban elősegítheti, ha tisztázhatjuk a krónika és a László-legenda közös szövegeinek eredetét, mert a legenda keletkezését a szakirodalom egybehangzóan a 12–13. század fordulójára szokta tenni. E kérdés eldöntésének kísérleteinél fontos szerephez szokott jutni a Képes Krónika forráshivatkozása. László történetének befejezése után ti. a krónika – közfelfogás szerint – megnevezi a kútfőt, amelyből merített: „ha valakinek örömet szerez annak ismerete, hány és mekkora jókat tett népének Szent László, gestájából teljes tudomást szerezhethet [Si quem autem scire delectat, quot et quanta bona genti sue beatus Ladislaus fecit, de gestis eiusdem plenam poterit habere notitiam].”¹² E mondat értelme a benne szereplő *gesta* kifejezés jelentésétől függ.

Csóka Lajos az idézett mondatot két másik, jól ismert rokon-hangzású hely alapján akarta értelmezni. Az egyik a bővebb krónikák megjegyzése Szent Imréről: „Mellőzzük annak leírását, ... hány és mekkora erénnyel tündökölt, s milyen buzgó volt Isten szolgálatában ... Aki ui. ezt tudni akarja, legendájából ... teljes tudomást

¹⁰ Ő azután azzal bizonyította be véglegesen a trónra való méltatlanságát, hogy az uralomra való visszasegítésének reményében Erdélyt odaígérte a pogány kunoknak, s támadásukat az országra zúdította. Betörésüket László verte vissza. Vö. SRH. I. 408–409.

¹¹ GERICS József: *Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái.* (Értekezések a tört.tud. köréből 100.) Bp. 1961. 88. s.köv.

¹² SRH I. 420.

szerezhet legszentebb életmódjáról [Quot et quan is virtutibus floruerit et quam fervens in Dei servitio ... fuerit scribere supersedimus. Quisquis enim hoc scire voluerit, ex legenda eiusdem ... plenam sanctissime conversationis eius notitiam habere poterit].¹³ A Csóka Lajostól magyarázatul idézett másik szöveg a Zágrábi Krónika hivatkozása Szent Lászlóra: „Sok érdemszerző cselekedet véghezvitele után költözött az Úrhoz... Aki pedig tudni akarja az ő érdemszerző cselekedeteit, olvassa el, ami le van írva legendájában [Multis operibus meritoriis peractis migravit ad Dominum ... Qui autem vult scire eius meritoria opera, perlegat ea, que sunt descripta in sua legenda].¹⁴

Csóka bevonta érvelésébe a legkorábbi Margit-életrajz egyik utalását is. Eszerint Margit az Árpád-ház szentjei közt Imre herceg életéről és szüziességéről is elmélkedett, „amint az gestájában [in eius gestis habetur] foglaltatik.”¹⁵ Ez kétségtelenül Imre legendájára vonatkozik, s a gesta *legenda* jelentésben való használatának magyarországi példája. Csóka ezek alapján fejezte ki azt a nézetét, hogy a Képes Krónikában Szent Lászlóval kapcsolatban forrásként felhozott *gestán* László legendáját kell érteni, mert szerinte „csakis ez ismertette Szent Lászlónak ... sok és nagy jótéteményeit, melyeket népe javára gyakorolt.”¹⁶

Határozott hangnemben fejezte ki Csóka véleménye melletti állásfoglalását Kristó Gyula: „Számunkra nem képezheti vita tárgyát, hogy a krónikát kivonatoló Zágrábi [és Várad]i Krónika szerzője a *gesta* szót »legenda« jelentésben értelmezte ...” „... Mi úgy látjuk: a *bona genti sue* [a krónikában] és a *meritoria opera* [a Zágrábi Krónikában] igenis megfelelnek egymásnak, s – ezzel együtt, vagy akár ettől függetlenül is – a krónika *gesta* és a Zágrábi Krónika *legenda* szava e helyütt azonos értelmű.”¹⁷ Azonban ehhez a feltett *azonos értelem*hez szó fér! Vizsgáljuk tovább a Margit-életrajz előadását újabb tanulságok szerzése céljából. A szöveg szerint Margit odaadón tanulmányozta „Szent László király [életét] is, aki az ország dicsőséges kormányzásával és a támadóknak, legfőként a keleti területek pogányainak betörései elleni védelmével [jeleskedett], ahogyan a magyarok krónikája tartalmazza. Királyi jogszolgáltatásaiban leggyakrabban klerikusok ügyével törődve és imádsággal meg más szent cselekedetekkel foglalkozva álom nélkül töltötte éjszakáit, számúzvén a test pihenését is... [Elmélkedett Margit] nagynénjének, Szent Erzsébetnek [életén] is, akinek dicsőséges érdemeit örvendezve ünnepli szinte az egész egyház.

¹³ SRH I. 312.

¹⁴ SRH I. 209.

¹⁵ *Catalogus fontium historiae Hungaricae ...* Ed. GOMBOS, Albinus Franciscus. Bp. 1938. 2013.

¹⁶ CSÓKA J. Lajos: *A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században*. Bp. 1967. 670–671.

¹⁷ KRISTÓ Gyula: *A történeti irodalom Magyarországon a kezdetektől 1241-ig*. Bp. 1994. (Irodalomtörténeti füzetek, 135.) 103–104.

Ilyen elmélkedéssel és megfontolással foglalkozva, lelke mélyéből sóhajtozott, hogy méltó legyen nyomdokukat követni, és elnyerni érdemeiket Isten ajándékából. [Sancti quoque Ladislai regis, qui gloriosa regni gubernatione et defensione adversus invasores, maxime adversus insultus paganorum partium orientalium, ut scriptum continet Ungarorum. Amministrans frequentissime causam clericis iusticiis regalibus et in orationibus ac ceteris sanctis operibus vacans etiam quiete corporis relegata noctes ducebat insomnes ... Beate etiam Elizabeth amite sue cuius gloriosa merita tota pene cum gaudio celebrat ecclesia. In huiusmodi ... meditationibus et collationibus ipsam occupans alta trahebat suspiria, ut eorum imitari vestigia et consequi merita Dei munere digna efficeretur].¹⁸

A Margit-életrajz Szent Imre esetében kétségtelenül *legenda* jelentésben alkalmazta a *gesta* szót, ám Lászlóról szólva a kutatóktól gyakran figyelmen kívül hagyott fontos tanulságokkal is szolgált. Mindenekelőtt László tetteit két szempont szerint osztályozza: az egyik: „az ország dicsőséges kormányzása és védelme”, a másik: „a szent cselekedetek”. Erről megmondja, hogy imádságról, virrasztásról, a testi pihe- nés mellőzéséről van szó, vagyis kifejezetten hitbuzgóságról, önmegtartóztatásról, aszkétikus gyakorlatokról. Ez semmiképpen sem keverhető vagy téveszthető össze „az ország dicsőséges kormányzásával és védelmével.” Az író a kétféle cselekmény-sorozat előadásánál *két* forrásra támaszkodik. László kormányzásánál és honvédel-ménél idézi a krónikát, a „szent cselekedetknél” pedig külön hivatkozás nélkül is felismerhető a forrás: a László-legenda. Ebben ui. a következő olvasható: „[László] böjtöléssel és imádsággal buzgólkodott folytonosan ... Ha pedig történetesen elfáradt az éjjeli virrasztásban és hosszú imádságban, nem tért vissza kényelmes királyi fekhelyére, hanem a templomok [elő]-csarnokaiban tartott szünetet egy kevéssé. Egyik éjjel a váradi monostorba szállt le szokása szerint, hogy imádkozzék [Jeiuniis et orationibus iugiter insistebat ... Quod si nocturnis vigiliis et prolixioribus orationibus ipsum fatigari contigisset, non delicatum thorum repetebat, sed in exedris ecclesiarum paululum repausabat. Quadam ... nocte monasterium Waradiense iuxta consuetudinem subiit, ut oraret].¹⁹

Jól megállapítható tehát, hogy László „szent cselekedetei”-nek méltatásánál a László-legenda volt a Margit életrajz írójának forrása.

Vizsgálatunk szempontjából fontos körülmény, hogy ugyanez az író Erzsébet *érdemeinek* (merita) a világegyházban való ünnepléséről szól, vagyis ezek az *érdemek* azonos jelentésűek Lászlónak a megelőző mondatokban említett *szent cselekedeteivel*. A középkori szerző fogalom- és szóhasználatát teljesen világossá teszi az az összegző mondata, amely szerint Margit sóhajtozva vágyakozott arra: „legyen méltó [szent elődeinek] nyomdokát követni és elnyerni érdemeiket Isten ajándékából [=kegyelméből].” Világos, hogy itt az illetők megigazultságáról, örök üdvösségre

¹⁸ GOMBOS: *i. m.* 2013.

¹⁹ SRH II. 519.

jutásáról, azaz szent mivoltáról van szó, ennek alapja pedig az Isten kegyelméből véghez vitt „szent cselekedetek”, szerzett érdemek.

A Margit-életrajz szóban forgó helye hiánytalanul megvilágítja a Zágrábi Krónika *meritoria opera* kifejezésének értelmét: a személyes üdvösséghez szükséges *érdemszerző cselekedetekről* van szó. Az ezekre vonatkozó elbeszélés természetesen legendán legenda.

Ahogy a Margit-életrajz kétféle szempontból értékelte Szent László tetteit, és eszerint használ két forrást, ugyanúgy járt el a Zágrábi Krónika is. Az *érdemszerző cselekedetek* előadásánál (s csak ezekenél!) a *legendára* hivatkozik. Amint „evilági” szempontból rögzít róla történeti összefüggéseket, forrását így jelöli meg: „Salamon király ... nem volt alkalmas az uralkodásra és a békesség megtartására Vazul fiával, Béla herceggel és fiaival: ti. Gézával és Lászlóval, a későbbi dicsőséges királyokkal, velük mindig gonoszul bánt, amint a magyarok krónikája tartalmazza [cum quibus semper, ut habet coronica Hungarorum, malitiose egit].”²⁰

Tekintetbe véve a Margit-életrajz és a Zágrábi Krónika éppen Lászlóra vonatkozó kétféle forráshasználatát és idézését, valamint a *meritoria* (sancta) opera és az evilági vonatkozású történetek világos megkülönböztetését, a Képes Krónika *gesta Ladislaira* való forráshivatkozása semmiképpen sem vonatkozhat a László-legendára. Nagyon jelentős szerepe van annak, hogy a Képes Krónika nem *legendára*, hanem *gestára* támaszkodik annak tudakolásánál, „hány és mekkora jókat tett népének” László. A kérdés sehogy sem dönthető el attól függetlenül, vajon megfelelnek-e egymásnak a *bona genti sue* és a *meritoria opera*, vagy sem. Az *érdemszerző cselekedetek* és szinonimái: az *érdemek*, *szent cselekedetek*, a kegyelem-tannak, megigazulástannak a központi fogalmai és terminusai. Az ilyen kérdések iránt fogékony középkori szerzők egyikének sem tulajdonítható e kegyelemtani fogalom összekeverése a nép javára tett jókkal, a *bona gentivel*. Már csak azért sem, mert csak szentek esetében voltak bizonyosak cselekedeteik *érdemszerző* mivoltában, mások cselekedeteiről ezt legfeljebb remélték. A *bona genti*, a „népnek tett jók” a krónika szóhasználata szerint nem a szentek kizárólagos tulajdonsága volt: a krónikás I. Béláról, László apjáról szintén megörökítette: „a népének való jókat kereste [quesivit bona genti sue],”²¹ s fel is sorolja: Béla tisztá ezüstpénzt veretett, egész életében nem változtatta a pénzt, szabott áron folyt az adás-vétel, nem hagyta, hogy a kereskedők és pénzváltók kiszarolják a népet. Ez tehát a *bona genti*, amivel a krónika foglalkozik, de semmiképpen *nem* a teológiai szempontból értékelt *meritoria opera*, amelyekről a legenda szólt. A Képes Krónika forráshivatkozását ezért a *krónikában* fenntartott szövegű *gesta Ladislai regis-re*, s nem *legendájára* vonatkoztatjuk.

Megítélésünk szerint a Szent László-legendá szerzője a 12–13. század fordulóján nagyjában-egészében már az általunk ismert formában, egyesítetten olvasta és

²⁰ SRH I. 208.

²¹ SRH I. 358.

használta fel a krónikának a Géza–Szent László–Salamon történetét idoneista és legitimista álláspontonról feldolgozó előadását.²² Ehhez a véleményhez fontos megerősítő adatokat nyújtott Bollók János tanulmánya.

A Képes Krónikában említett *gesta Ladislai regis* azonosnak tekintjük a Kálmán korában és udvarában írt krónikával. E Kálmán-kori mű trónhoz való jogosultságra vonatkozó felfogását az idoneitás-elmélettel azonosítjuk, más alkalmakkor kifejtett, többféle egyéb érveken túl a következő megfontolás alapján is.

A legitimitás-elmélet egyik legkövetkezetesebb és legmagvasabb kifejezése a krónika 130. fejezetében olvasható. A jól ismert „szekszárdi karácsony” története ez. A Dezső érsek által mondott ünnepi szónoklat és mise végeztével I. Géza király parancsára a püspökök és apátok kivételével mindenki eltávozott a templomból, ő pedig könnyek közt arcra borult a főpapok előtt. „Azt mondta, hogy vétkezett, mert elfoglalta a törvényesen megkoronázott király [legitime coronati regis] *regnum*át, s megígérte, hogy a *regnum*ot vissza fogja adni Salamonnak szilárd békével...”²³ Ez a jelenet – bárhogyan tekintsük is – Géza királysága *törvénytelenységének* az ábrázolása, s annál hatásosabb, mert ezt magával Gézával mondatja el. Géza fiának, Kálmánnak az idejében az apa királyságának bitorolt voltáról, törvénytelenségéről ilyesmit egyszerűen nem írhattak, főként nem a német császár pártfogoltjának, Salamonnak a javára és védelmében. A „legitimista”, azaz Salamon-párti krónikaszöveg ezért Kálmán-kori nem lehet, hanem későbbi. A Kálmán-kori író idoneista felfogását Hartvik Salamon elleni, Lászlónak mint királynak hódoló beállításának ismertetében nem lehet tagadni, aki így ír: „László királyt, aki akkor az államot kormányozta, az erkölcsök teljes tisztaságával felette híresnek tartották és az erények ragyogásával ékesnek. Teljesen az Isten dicséretének és szolgálatának áldozta oda magát, és a vigasztaló Lélek megszentelése érintette őt...”²⁴

²² Erre vonatkozó, régebbi tanulmányok: GERICS József, *Krónikáink és a Szent László-legenda szövegkapcsolatai*. In: *Középkori kútfőink kritikus kérdései*. (Memoria saeculorum Hungariae I.) Szerk. HORVÁTH János – SZÉKELY György. Bp. 1974. 113–136.; GERICS József: *Kálmán-kori krónikáink és legendáink koronafogalmához*. In: *Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok*. Mályusz Elemér emlékkönyv. Szerk.: H. BALÁZS Éva – FÜGEDI Erik – MAKSAJ Ferenc. Bp. 1984. 131–140. BOLLÓK János dolgozata: *Ladislau*s (Egy középkori etimológia és tanulmányai) In: *Scripta manent*. Ünnepi tanulmányok a 60. évét betöltött Gerics József professzor tiszteletére. Szerk. DRASKÓCZY István. Bp. 1994. 63–73.

²³ SRH I. 402–403.

²⁴ „rex Ladislau

s, qui tunc rempublicam administrabat, universa morum honestate praeclarus habitus et virtutum fulgore conspicuus, laudibus et servitio dei perfecte deditus, spiritus paracliti perlustratione tactus...” Vö. SRH II. 433.

GERICS, JÓZSEF – LADÁNYI, ERZSÉBET

Gesta et légende dans la chronique: Gesta Ladislai regis

Grégoire VII modifia radicalement la conception du rapport entre l'empereur et les rois. Il développa son point de vue dans sa correspondance de 1074–1075, avec Salamon et Géza, ou il traite Henri comme un „*rex Teutonicus*”, c'est-à-dire rien de plus que le roi de l'Allemagne. Selon cette dégradation, le roi n'est qu'un des souverains chrétiens soumis au pape en relation séculière aussi. Selon les auteurs de la présente étude, cette conception est une extension des principes suivis dans le domaine de l'organisation monacale, par la création des monastères papaux qui étaient sous la protection de l'Église. Les afféagements se basaient sur le même principe que ceux pour les monastères; au lieu des monastères, on trouve le nom d'un roi quelconque et du pays. C'est en employant les formules se rapportant aux monastères que Grégoire VII pouvait faire rédiger sa thèse célèbre sur le fait que, par suite de l'offerte du roi Étienne, la Hongrie devenait la propriété de l'Église romaine.

Au cours des promesses de Salamon, adversaire de Géza et László, faites à l'empereur Henri IV, il nomme la Hongrie „*regnum*” d'Henri et il la traite comme une partie de l'Empire Allemand. Après l'analyse des sources, en connexion avec le chapitre 126. de la chronique hongroise, les auteurs concluent concernant la date de la rédaction de la gesta hongroise, à la base de la gesta de Saint Ladislás. D'après leur constatation, l'auteur de la légende de Saint Ladislás utilisa, déjà au tournant du XII et XIII siècles, cette chronique qui traita l'histoire de Géza, de Saint Ladislás et de Salamon d'un point de vue légitimiste. Le texte de la chronique écrit en faveur de Salamon ne peut pas être de l'époque de Kálmán, mais il doit être ultérieur.

CSAPODI CSABA

Az ősnyomtatványok tartalma

Sokezerre megy azoknak a publikációknak a száma, amelyek azzal foglalkoznak, hogy egy-egy kolofon-nélküli ősnyomtatványt mikor és melyik nyomda állított elő, vagy éppen hogy egy töredék melyik ismert vagy ismeretlen ősnyomtatvány része lehetett. Meglepő viszont, hogy milyen keveset foglalkozott a tudomány azzal a kérdéssel, hogy ezek az 1500 előtt készült nyomtatványok mit tartalmaztak.¹ Más-e a tartalmuk, mint a korábbi vagy az egykorú kódexeké? Hogy valamilyen új szellemi áramlat érvényesül-e bennük, az tette-e szükségessé az egyenként, kézzel írott könyveknek a fölváltását egy olyan új technikai eszközzel, amely nagy tömegben új eszméket terjeszt, új társadalmi rétegeket akar bekapcsolani az olvasásba, a könyv használatába. Olyan társadalmi osztályokat vagy rétegeket, amelyek addig idegenül álltak szemben az írott betűvel, és most egy fordulattal részeseivé tudnak válni az írott műveltségnek. Tehát nemigen fordult a tudományos érdeklődés afelé az igen lényeges kérdés felé, hogy mit is tartalmaztak ezek az új technikai eszköz segítségével most már egyszerre tömegesen elkészített könyvek: új anyagot-e vagy pedig szellemi téren minden maradt a régiben, s ebben az esetben a technika lendített egy nagyot az európai emberiség szellemi életén, nyitott teret új eszmék terjesztésének, fejlesztett ki új tudományokat, irodalmakat.

Pedig ma már nem csak a „Hain” és folytatása-kiegészítései állnak rendelkezésünkre, hanem sok évtizedes nemzetközi összefogás alapján jelennek meg a *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* kötetei a lehető teljesség igényével. Igaz, hogy ez a vállalkozás még igen messze van a befejezéstől – legalábbis nyomtatásban való hozzáférhetőségben –, mégis a már hozzáférhető anyag olyan nagy méretű, hogy legalább nagy valószínűségű következtetések vonhatók le belőle. Az eddig megjelent kilenc kötet 11.338 tétele Hain katalógusának teljes 16.299 tételéből a 7865. számig

¹ Több mint hat évtizeddel ezelőtt tett bizonyos számszerű kísérletet az ősnyomtatványok tartalmi elemzésére John M. LENHART: *Pre-Reformation printed books. A study in statistical and applied bibliography* c. művében (New York, 1935). Következőként meg kell említeni egy kölni disszertációt: SAUER, Manfred: *Die deutschen Inkunabeln, ihre historischen Merkmale und ihr Publikum*. Düsseldorf, 1956. Ez az utóbbi azonban pusztán a német nyelven kiadott ősnyomtatványokkal foglalkozott, tehát inkább a német irodalomtörténet, mint az általános művelődéstörténet körébe tartozik.

terjedő részét, tehát majdnem a felét, pontosabban 48.3 %-át öleli föl. Ez pedig elég arra, hogy egy előzetes fölmérés alapjául szolgáljon. Akkor is, ha majd évtizedek múltán, ha a *GW* teljes lesz, esetleg ezeket az előzetes adatokat bizonyos mértékig helyesbíteni kell. Úgy gondoljuk tehát, hogy érdemes megtenni ezt az első kísérletet addig is, amíg a későbbi generáció már pontosabban, végleges eredmények megállapítására lesz képes. Ha másra nem is, de esetleg arra jó, hogy fölhívja a figyelmet erre a kérdésre, és a kutatást olyan irányba terelje, amely a nyomtatott könyvben többet lát, mint iparcikket, egy technikai eljárással létrehozott tárgy-tömeget, és nemcsak a betűtípusokat, a nyomdák föltételezhető fölszerelését, a kötetek árát, példányszámát stb. kutatja, hanem azt is, hogy mi volt ezekben a kötetekben. Hiszen a könyv célja mégiscsak szellemi tartalmak közlése, fönntartása, terjesztése, az a műveltség kialakításának elsőrangú eszköze, s így tartalmi vizsgálata sok tanulsággal járhat az európai művelődés történetének megismeréséhez. Bizonyos, hogy a reformáció és ellenreformáció hatalmas szellemi küzdelmei sem lehettek volna elképzelhetők a következő két évszázadban a könyvnyomtatás és terjedés roppant arányú kibontakozása nélkül.

Mi azonban most nem az említett későbbi korszakkal szeretnénk foglalkozni, hanem a kezdetekkel, a 15. századdal. Valamilyen új szellemi áramlatnak köszönhető-e a nyomtatott könyv létrejötte? Hozott-e a könyvnyomtatásnak ez az első fél évszázada szellemi téren is valami újat, vagy pusztán egy meglevő társadalmi igény kielégítéséről van szó, a technikai fejlődés egy zseniális mozzanatáról, amely gyümölcseit csak egy későbbi korszakban hozta meg?

Ha az ősnymtatvány-anyagot pusztán önmagában próbálnánk megvizsgálni, az csak féleredményt hozna. Hiszen a célunk éppen az, hogy megállapítsuk, hozott-e valami újat szellemi téren a könyvnyomtatás. Ehhez pedig okvetlenül szükséges, hogy összehasonlítsuk a 15. század nyomtatott könyvanyagának tartalmát a megelőző könyvforma, a kódex-anyag tartalmával.² Sajnos ezen a téren sokkal problematikusabb a helyzet, mint az ősnymtatványokkal kapcsolatban. Hiszen a világon található kódexek valamilyen teljességre törekvő katalogizálásának még csak a gondolata sem merült föl eddig – pedig érdemes lenne. De az talán a valóságban kivihetetlen vállalkozás, még a mai szervezettség és technikai eszközök mellett is. De nemcsak ilyen egyetemes kódex-jegyzék nem áll rendelkezésünkre, hanem sajnálatos módon még a világ leggazdagabb kódexgyűjteményei sem rendelkeznek teljes állományuk hasznavehető nyomtatott katalógusaival.

Vizsgálatunkhoz ezért mi a mai Österreichische Nationalbibliothek (korábban Hofbibliothek) kódexeiről még 1864 és 1912 közt megjelent tizenegy kötetét vizsgáltuk át és vettük összehasonlítási alapul. Ez a *Tabulae codicum manuscriptorum*

² Értékes adatok és szempontok találhatóak Tilo BRANDIS tanulmányában: *Handschriften- und Buchproduktion im 15. und frühen 16. Jahrhundert*. Sonderdruck aus: *Literatur und Laienbildung im Spätmittelalter und in der Reformationszeit*. Hrs. von Ludger GRENZMANN und Karl STACKMANN. Stuttgart, 1984. 176–196.

in *Bibliotheca Palatina Vindobonensi asservatorum Vindobonae* azért látszott a legalkalmasabbnak, mert ez a világ egyik igen jelentős kódex-gyűjteménye, s ez a katalógus az adott időben a teljesség igényével készült. Az egyes kötetek tartalmi leírása megfelelően részletes, és főleg, a kódex-anyag eredetét tekintve talán ez a legsokoldalúbb: uralkodóházi könyvek, humanista könyvgyűjtők kötetei, főúri könyvtárak és egykori kolostorok anyaga és még sok másféle kódex került ide egy sokféle jellegű, nemzetiségű országokból összeállt birodalom területéről. Igaz ugyan, hogy ma az úgynevezett „series nova” sorra egymás után megjelenő köteteiben újabban több ezer kötet anyaga került publikálásra, de ez az anyag teljesen elűt a TC anyagától. Túlnyomó részében újkori kéziratokat tartalmaz.

A többi nagy kódexgyűjtemény anyagának általában csak töredéke látott napvilágot nyomtatott katalógusban (Vatikán, párizsi Bibliothèque nationale, Madrid Biblioteca Nacional), vagy nem eléggé részletesek a leírásai (München, Bayerische Staatsbibliothek), esetleg nem eléggé szerves fejlődéssel jöttek létre (London, British Library), összehasonlítva a béccsivel. Ezért gondoltuk azt, hogy választásunk talán indokolható.

Ha mármost a bécsi kódex-gyűjtemény 15. századiként jelzett kódexeiről készítettünk statisztikát, a következő számadatokhoz és megfigyelésekhez jutunk:

A 15. századi kódexek együttes száma itt 3422. (A 15. századnál korábbi kódexek együttes száma 1549). Ezek közül 1968 kötet vallásos, 1454 világi tartalmú. A köztük levő százalékos rány: 57,5 % : 42,5 %-hoz.

A két csoport közül először a vallásos anyagot vesszük számba részletesebben, a különböző tárgykörök százalékos arányában. Megjegyezve azt, hogy ezek a százalékok mindig a teljes számbavett kódexek arányszámai, tehát nem azt jelentik, hogy a vallásos kódexeken belüli százalékos arányról van szó. A vallásos anyagban tíz csoportot vettünk alapul.

Mindjárt meglepő az a tény, hogy itt legnagyobb számban azok a vallásos tartalmú kódexek vannak képviselve, amelyeket a többi kilenc csoport egyikébe sem lehet besorolni. Köztük csekély azoknak a száma, amelyek olyan kérdésekre vonatkoznak, amelyekből kis számuk miatt nem volt érdemes külön csoportot fölállítani, hanem túlnyomó többségük azért nem kerülhetett valamelyik számbavett csoportba, mert többféle, különböző jellegű anyagot tartalmaznak: éppen úgy találhatók bennük szentbeszéddek, mint teológiai fejtegetések, szentek élete vagy egyházjog. Ez a „vegyes” vagy „egyéb”-ként nevezhető csoport az összes kódexek 12,6 %-át teszi ki. Annak a jele ez, hogy még a 15. századi kódex-tulajdonosok nagyobb része is nagyon kevés, csak egy-két könyvvel rendelkezett és abban írt vagy íratott, köttetett össze mindenféle olyan anyagot, amire szükség lehetett.

Ezt a csoportot követi nem is olyan sokkal kisebb számarányban a kánonjogi anyag, 9,4 %. Utána állnak az egyházi beszéddek 7,6 %-kal. Ez érthető, hiszen az akkori életben az egyházjognak igen nagy szerepe volt. A szentbeszéddek mondása pedig a pasztorációban a papság egyik legnehezebb, állandó feladata volt, nagyon rászorultak arra, hogy beszédmintákat használjanak föl. Viszont meglepően kicsi a

liturgikus kódexek aránya, alig kevesebb mint a szentbeszédéké, 7,5 %. Ennek az lehet az oka, hogy a dolog természetének megfelelően a liturgikus kódexek templomokban voltak használatosak, és ott is maradtak, esetleg a gyakori használat folytán sok el is használódott. Tehát a könyvtárakba való kerülésük csak esetleges volt.

Az elméleti teológia három fő csoportját, a patrisztikát, skolasztikus teológiát és a bibliamagyarázatot (exegézis) a következő arányokban találjuk: skolasztika 5,7 %, exegézis 5,3 %, patrisztika 2,9 %. A vallásos olvasmányok (legendák stb.) 2,9 %, a morálteológiát 2,2 % végül a Bibliát 1,4 % képviseli.

A világi kódexeknél természetesen több csoportot kellett fölállítani, mint a vallásosoknál, az anyag sokfélesége miatt, összesen 16-ot. Ezek közül a legnagyobb csoport a szépirodalom, 9,8 %. Persze ennek több mint kétharmada a klasszikus irodalomra esik: 3,4 %-ot képviselnek az ókori görög írók művei (természetesen csekély kivétellel latin fordításban), majdnem pontosan ugyanennyi az ókori latin íróké: 3,3 %, míg a középkori, főleg latin és csekély számban nemzeti nyelven készült irodalom 3,1 %. Mennyiségben az irodalmat a történelem követi 5,7 %-kal. Érdekes módon ezek közt is valamivel megelőzi számban az ókori történelem 2,6 %-a a középkori krónikákét: 2,4 %. A világtörténelem egészen elenyésző, mindössze 0,7 %. A filozófia 5,3 %-ából 4,1 % jut a középkorira, 1,2 % az ókorira.

Első pillantásra meglepően nagynek tűnik a természettudományi, főleg ezen belül a csillagászati anyag: 4,9 %. Ez azonban nem a természettudományi érdeklődés jele, mert főleg kalendáriumokról van szó, amelyeknek készítésében nagy szerepet játszottak a csillagok. Elég nagy számban találunk orvosi kódexeket, százalékos arányuk 4,6. A jogi kódexek aránya kisebb, együttesen 3,5 %, köztük egészen csekély a római jog anyaga, csak 0,8 %, az egyéb, tehát a különböző országok nemzeti joga ennek háromszorosa: 2,7 %. A grammatika és filológia csoportja majdnem azonos a jogiakéval: 3,4 %, persze ezek általában nem tudományos művek, hanem a latin nyelv tanítását szolgáló kézikönyvek. Utolsó helyre szorul a földrajz 0,3 %-kal és a matematika 0,1 %-kal. A be nem sorolható egyéb anyag elég sok: 4,9 %.

Ezeket a tartalmi arányokat szeretnénk összehasonlítani, ugyanilyen csoportok alapján, az ősnymtatványok tartalmával. Mielőtt azonban hozzáfognánk ehhez az összehasonlításhoz, vessünk egy pillantást arra a kérdésre is, hogy a könyvnyomtatás mikor s hol, milyen ütemben terjedt el. Mindenekelőtt meg kell állapítani, hogy a nyomdászat mestersége aránylag lassan honosodott meg. A Gutenberg *Bibliáját* követő másfél évtizedben 1470-ig a számbavett ősnymtatványoknak mindössze 1,8 %-a látott napvilágot. A következő évtized a rohamos fejlődés ideje, ekkor készül a nyomtatványok 19,9 %-a. A fejlődés üteme ezután továbbra is rohamosan fokozódik: az 1481–1490 közti időre 31,7 %, a század utolsó évtizedére 47,7 % esik. Tehát a 15. század utolsó két évtizedében készült az ősnymtatványok közel 80 %-a. A könyvnyomtatás tehát ekkor kap igazi jelentőséget. Tartalmuk is erre a korszakra jellemző.

Azt is érdemes még számbavenni, hogy hol honosul meg nagyobb mértékben a 15. századi könyvnyomtatás. Legnagyobb elterjedése nem a nyomtatás föltalá-

lásának hazájára, Németországra esik (itt mindössze 31,5 %-ot találtunk), hanem Itáliára (35,6 %). Franciaország, a középkori kultúra fő székhelye messze lemarad (16,7 %). Viszont kis terjedelműre és csekély népességükre tekintve meglepően sok a németalföldi (6,7 %) és a svájci (3,5 %) nyomtatványok száma. Ezekre a mintegy központi helyet elfoglaló területekre esik az egész 15. századi nyomtatványtermelés 93,4 %-a. Az összes többi, ezt mintegy peremként körülvevő terület: Anglia, Spanyolország, Ausztria, Csehország, Svédország, Lengyelország, Magyarország, Portugália együttvéve (6,6 %) kevesebb, mint a kis Németalföldé egyedül. Természetesen nem feladatunk itt e jelenség okainak vizsgálata, nyilvánvalóan társadalmi és gazdasági, nem pedig kulturális okai voltak, hiszen maguknak a nyomdák bizonyos országokban való működése nem jelentette azt, hogy ezeknek a termékei mind ott kerültek forgalomba, illetve hogy az egyes országokban élt szerzők művei okvetlenül ott is jelentek meg nyomtatásban. Gondoljunk csak nálunk Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát műveire, magyarországi szerkönyvekre stb. Ha az említett országok nevére gondolunk, nem is olyan meglepő, hogy Magyarországon olyan kevés sikere volt a 15. századi nyomdaalapításoknak, bár ezek időben megelőzték Angliát és Spanyolországot.

Ezek után térünk rá most már valóban az ősnymtatványok tartalmi vizsgálatára, összehasonlításukra a kódexekével. A *GW* eddig megjelent kötetei összesen 11.338 tételt tartalmaznak. A megjelenés folyamán előkerült, illetve megállapított pótlások ezt a számot növelik ugyan, de majdnem ugyanennyit tesz ki azoknak a tételeknek a száma, amelyek bizonytalan datálásúak, pl. nem bizonyos, hogy valóban 1500 előtt jelentek meg. Az így számbavehető anyag tételszáma 11.379.

Csak hogy első pillantásra feltűnik, hogy nem lehet az egészet figyelembe venni. A könyvnyomtatással ugyanis bekövetkezett az a lehetőség, hogy tömegesen tegyenek közzé különböző egyleveles szövegeket, például búcsúleveleket, hirdetményeket, rendeleteket, nyomdai reklámokat, fali kalendáriumokat és hasonlókat. Ezeknek az együttes száma 808. Ezek olyan írásmű-típusok, amelyeket nem lehet a kódexekkel összevetni, hiszen nem könyvek. De ugyanígy nemigen lehet számbavevni az olyan kisebb, egy kvateriónál csekélyebb terjedelmű szövegeket sem, tehát a 2–7-leveles aprónymtatványokat, amelyek szintén nem egyenrangúak a kódexekkel. Ezek mind a szövegeknek olyan típusai, amelyeknek létrejöttét a könyvnyomtatás hozta meg, nagy példányszámú produktumok, de nem könyvek. Ilyesmit a kódexek korában alig kereshetünk. Ezeknek az aprónymtatványoknak együttes száma 775. Tehát az egyleveles nyomtatványokkal együtt 1583 olyan tétel van, amit vizsgálatainkból ki kell rekeszteni. Így a kódexekkel összevethető tételek száma 9775 lesz.

A 9775 nyomtatvány közül 4074 a vallásos jellegű, 5701 a világi. A kettő közti százalékos arány 41,7 : 58,3. A kettőnek egymáshoz való viszonya tehát a kódexkéhez képest megfordult. Bár ez az arány nem igazán feltűnő, hiszen most is közel van a fele-fele arányhoz, és mint a továbbiakban látni fogjuk, nem is mindenben a valóságot tükrözi. De azt is tekintetbe kell venni, hogy az ősnymtatványok túl-

nyomó többsége csak a 15. század utolsó szakaszát jellemzi, hiszen a nyomdák nagyobb elterjedése 1470–1480 után következik be. Sajnos a kódexekre vonatkozólag ilyen pontosabb időadatokat az esetek többségében nem lehet megkülönböztetni, inkább csak annyi bizonyos, hogy a 15. századból származnak.

Ami mármost a vallásos tartalmú ősnymotatványokat illeti, rögtön föltűnik, hogy a kódexek legnagyobb tartalmi csoportja, az úgynevezett „egyéb”, ami – mint láttuk – kevés kivétellel a vegyes tartalmú köteteket foglalja magában, itt egészen elenyésző. Valóban csak azok sorolódnak ide, amelyeket elenyésző számuk miatt nem lehetett külön csoportba venni. Ilyen „egyéb” kiadvány alig 0,4 % van. Azért van ez így, mert ősnymotatványok közt egyáltalán nincsenek olyan kötetek, mint a kódexek közt, amelyekben sokféle tartalom van együtt. Mert igaz ugyan, hogy nem minden nyomtatott könyvben van csak egyetlen mű, hanem olykor kettő–három, esetleg ennél is több, mégis a nyomtatott könyvek műveket tartalmaznak, s ha többet, akkor is olyanokat, amelyek valahogy összetartoznak, hasonló tartalmúak, tehát valamilyen konkrét csoportba beoszthatók.

A vallásos kódexek második csoportjának a kánonjogikat találtuk, 9,4 %-kal. Ez az arány jelentékenyen csökkent az incunabulumok közt, csak 6,2 %-ot tesznek ki. Viszont már itt megjegyezhetjük, hogy amint később látni fogjuk, a római jogi kódexek 0,8 %-a 6,5 %-ra nőtt. Ez bizonyítja a jogi életben – mint egyébként is ismeretes –, a római jog előtérbe kerülését. Nagyon csökkent az egyházi beszédek anyaga: 7,6 %-ról 2,4 %-ra. Viszont az is igaz, hogy köztük hatalmas beszédgyűjtemények vannak, s ezek most már nem egy-egy példányban, hanem többszáz példányban kiadott kötetek, tehát valószínűleg gyakorlatilag nem került kevesebb beszédszöveg használatba, mint korábban.

A liturgiát szolgáló kötetek arányszáma pontosan azonos marad: 7,5 %. A teológiai irodalomban a patrisztika majdnem pontosan azonos marad, mindössze 2,9 %-ról 3,0 %-ra változik. Némileg csökken a skolasztikus teológia: 5,7 %-ról 4,0 %-ra. Még sokkal erősebben az exegetika, a bibliamagyarázat, amelynek aránya a kódexek közt tekintélyes 5,3 %-ról mindössze 0,8 %-ra esik vissza. Nagyon nőtt azonban a vallásos olvasmányok (legendák stb.) aránya: a 2,9 % több mint duplája lesz, 7,2 %, az egész teológiai anyag egyik legnagyobbika. Még jobban növekedett a morálteológia: 2,2 %-ról 8,9 %-ra, s így az egész teológiai anyag legnagyobbikává lesz. A bibliakiadványok aránya azonos marad: 1,4 %.

Összegezve a vallásos tartalmú ősnymotatványokról mondhatót, úgy tűnik, hogy van valami eltolódás a gyakorlatiasabb, nem annyira a dogmatikával kapcsolatos vallásos élet, a világiaknak vallásos olvasmányok felé fordulása irányában. Tehát egyáltalán nem az elvilágiasodás jelei tűnnek elő, mint inkább arról van szó, hogy a világiak egyénisége jobban előtérbe kerül, ez pedig főleg az iskolázottság, az olvasni tudás fokozódásának következménye.

Ha mármost a világi tartalmú ősnymotatványokra térünk rá, föltűnően nagyknak látjuk a „grammatika és filológia” csoportot, amely majdnem ötszörösére emelkedik a kódexekkel szemben: 3,4 %-ról 16,8 %-ra. Ez azonban nem annyira valamilyen

fokozott filológiai érdeklődés eredménye, hanem annak, hogy jóval több mint ezer ilyen kiadvány egyszerű iskolai latin nyelvtan, így csak a *Donatus*ból kb. 400 kiadás maradt ránk, és még ki tudja, mennyi pusztult el teljesen. Viszont az is bizonyos, hogy nagy példányszámú kiadványokról volt szó, tehát a 15. század kései szakaszában legkevesebb 100.000 diák és oktató kezébe került most már nyomtatott szöveg. Az iskolai oktatás tehát a pusztá szóbeliség helyett sok helyen áttérhetett a tankönyv használatára. Szóval pusztán gyakorlati és nem világnézeti kérdésről van szó, egy társadalmi jelenségről, illetve egy új, a technika adta lehetőség kihasználásáról.

A következő kiemelkedő csoport az újabb „irodalom” 3,1 % helyetti 8,9 %-a. Csakhogy itt természetesen nem valami rohamos kibontakozó irodalmi élet, az irodalmi műveltség és érdeklődés rohamos kibontakozásáról van szó, hanem megint inkább egy gyakorlati dologról. Olyan szellemi termék ezeknek a többsége, amilyenek korábban is megvoltak (üdvözlő beszédek, alkalmi versek stb.). De míg korábban a szövegek vagy a szerző hagyatékában maradtak fenn – ha egyáltalán fennmaradtak – vagy az ünnepeltnek átnyújtott, szép formában leírt szövegük. Jellemző, hogy ezeknek az általában kis terjedelmű nyomtatványoknak legalább egyharmada latin nyelvű.

Ezeket pedig, ha sok közülük világi személyekhez szólt, világi eseményekkel kapcsolatos volt is, nem világi emberek, hanem papok, klerikusok írták. Tehát aligha tartoznak az igazi világi irodalomhoz. A nemzeti nyelvűek közül az olaszok vannak legnagyobb számban képviselve, talán egynegyed része az egész ilyen anyagnak. Másrészt viszont kiderül, hogy Dante *Divina commediája* az egész 15. század folyamán mindössze 15 kiadást ért meg, Boccacciónak ugyan ennél jóval több, 75 kiadását ismerjük ebből a korból, de 30 év alatt ekkora területen bizony ez is elenyésző.

A várakozással ellentétben némileg csökkent az ókori görög irodalom részaránya, bár sok az ezeket kommentáló irat. A görög irodalom 3,4 %-os kódex-anyaga helyén csak 1,4 %-ot találunk, persze úgy, mint korábban is, most is kevés kivétellel latin fordítások ezek. Az ókori latin irodalom aránya valami keveset nőtt: 3,3 %-ról 3,8 %-ra. A jog területén viszont erősen előtérbe nyomul a római jog a hazai jogokkal szemben: 0,8 %-ról 6,5 %-ra. Ez egyike a legföltűnőbb változásoknak. Dehát ismeretes a római jog recepciójának jelentősége. A nemzeti jogi témák számaránya is nőtt valamivel: 2,7 %-ról 3,2 %-ra. Az ókori filozófia terén is rendkívül megváltozik az arány: 1,2 %-ról 5,6 %-ra. Viszont a középkori filozófia se veszített a súlyából, sőt egy kicsit nőtt is a szerepe: 4,1 %-ról 4,4 %-ra.

A történelmi érdeklődés nagyfokú csökkenését jelzi, hogy az ókori történelmet tartalmazó kódexek 2,6 %-a mindössze 0,7 %-ra esett vissza, a középkori krónikák 2,4 %-ról 1,1 %-ra, a világtörténet úgyis csekély száma 0,7 %-ról 0,2 %-ra.

Nagyot esett a csillagászati–természettudományi csoport 4,9 %-a 2,2 %-ra; ez valószínűleg annak a következménye, hogy a korábbi nagyobb terjedelmű kalendáriumok helyébe léptek a tömegesen sokszorosított egyleveles kalendáriumok, amelyeket itt az aprónymotatványok közt soroltunk be. Érdekes viszont, mennyire csök-

kent az orvosi könyvek száma: 4,6 %-ról 1,9 %-ra. A matematika és a földrajz most is elenyészően kevés, 0,7 és 0,3 %. Az „egyéb” világi is csak 1,2 %.

Végeredményben tehát, ha figyelembe vesszük, hogy csak az iskolai grammatikák mintegy 15 %-ot tehetnek ki, s ezek egyáltalán nem a műveltség elvilágiasodásának a jelei, megállapíthatjuk, hogy a vallásos és világi jellegű ósnyomatványok főntemlített 41,7 : 58,3 %-os aránya félrevezető. Nincs szó a műveltség elvilágiasodásáról, csak arról, hogy az iskolázás, az olvasni tudás fokozódik, most már a világi városi polgárság jobbmódú rétegeiben. Igény van tehát az olvasható szövegre a szóbeliség mellett. Ezt az igényt a példányonkénti másolás már messze nem tudta kielégíteni. Gutenberg ezt a társadalmi igényt ismerte föl, és ezt elégítették ki a nyomdászok. Jellemző, hogy Gutenberg elsőként a *Bibliát* nyomtatja ki. A nyomdászok a 15. században nem új szellemiség hordozói és terjesztői voltak, hanem iparosok, üzletemberek, akik piacra dolgoztak, fölsimert üzleti érdekeket használtak ki.

A könyvnyomtatás tehát sem nem képviselője, sem nem elindítója új szellemi áramlatnak, hanem tükörképe egy korszaknak, s nem valami elvilágiasodás jele és kezdeményezője.

A könyvnyomtatás egy nagyszerű technikai újítás, ami sok lehetőséget adott a következő korok szellemiségének. A nagy fordulatot először Luther hozta meg, aki zseniálisan fölsimerte a nyomtatott szó nagy propagatív lehetőségeit, többszáz példányban terjesztette kis kiadványaiban a maga eszméit. Azután megindul a reformáció és ellenreformáció hatalmas írásos vitakorszaka. Itt már valóban egy új szellemi áramlat lép közbe, valóban új szellemiségű, de ez sem világi jellegű, sőt ellenkezőleg: éppen a vallási elemet állítja a közérdeklődés középpontjába. A nagy szellemi fordulat Európában csak majd sokkal később hozza a felvilágosodás és a liberalizmus, a maga evilágra építő szellemiségével a korábbi religió-centrikus világnézettel szemben.

CSAPODI, CSABA

Der Inhalt der Wiegendrucke

Die Wissenschaft beschäftigte sich bisher kaum mit den Inhaltsfragen der Wiegendrucke und verglich sie nicht mit dem Inhalt der Kodexe. Obwohl der Gesamtkatalog der Wiegendrucke (GW) noch nicht vollständig ist, umfasst er schon fast die Hälfte des Wiegendrucke-Bestandes, und das kann schon zu einer vorläufigen Vermessung zugrunde liegen. Um die Frage zu entscheiden, ob die Buchdruckerei auch im geistigen Gebiete etwas neues brachte, muss man mit dem Inhalt der Kodexe Vergleiche machen.

Der Verfasser basierte seine Untersuchungen auf die zwischen 1864–1912 erschienenen Bände der ÖNB. Die Inhaltsproportionen dieser Kodexe verglich er mit denen der Wiegendrucke auf Grund der bisher erschienenen Bände des GW. Im Laufe der Untersuchung stellte sich heraus, daß im Falle der Wiegendrucke geistlichen Inhalts, eine kleine Verschiebung in die Rich-

tung eines praktisch-religiösen Lebens wahrzunehmen ist. Die grammatische und philologische Proportion der Wiegendrucke stieg an das fünffache des ähnlichen Materials der Kodexe; im Gebiet der Literatur erhöhte diese Proportion von 3,1 % zu 8,9 %; die Proportion der altgriechischen Literatur nahm dagegen ab (von 3,4 % zu 1,4 %). Im Gebiete des Rechts drang das römische Recht in die Vordergrund (von 0,8 % zu 6,5 %). Die Ergebnisse des Vergleiches bezeichnen nicht die Verweltlichung der Kultur, sondern das Vorrücken der Schulkultur und des Lesens: die Buchdruckerei war kein Veranlasser einer neuen geistigen Strömung, sondern nur das Spiegelbild der neuen Epoche.

PAVERCSIK ILONA

David Frölich sajátkezű feljegyzései műveiről. I.

David Frölich még Brandenburgban, az odera-frankfurti egyetemen végzett tanulmányai alatt, szülőhazája dicsőségére jelentette meg élete első művét *Diarium oder newer auch alter Schreibcalender ... auf das Jahr 1623* címmel. A kalendáriumot, amelyet Thököly Istvánnak és a késmárki tanácsnak ajánlott, a Szepességre és különösen Késmárk ősi városára alkalmazta, amely a messze földön híres és felettébb magas Kárpátok mellett fekszik.¹ A naptártáblák melletti keskeny szöveges hasámban is elsősorban Magyarországot érintő történeti feljegyzéseket közölt. Az elkövetkező években – írta Frölich a naptár második részét kitevő prognosztikonban – még többet szeretne nyújtani hazájának:

„In künftigen Jahren, so mir der hochgetreue barmherzige Gott Gesundheit, seinen Segen in diesen und andern Studio ... verleihen wird, auch meine Herren Patroni sich jetzige meine kopfbrechende Arbeit durch irgendein Merkzeichen werden gelieben lassen, und ferner derselben annehmen, hoffe ich mehrer zu Nutz und Ehren meinem geliebten Vaterlande zu praestiren, und was auf diese mal versäümet, alsdann vollkömmlicher nach Vermögen zu resarciren...”²

A *Diarium* nyomdászát, a frankfurti Georg Hartmannt azonban nem hatotta meg az ifjú szerző lelkesedése, annyira nem, hogy Frölichnek saját költségén kiadott naptárát más neve alatt, az ismertebb naptárszerző Albin Moller³ műveként utánnymotta. A megrendelő felháborodását tetézte azzal az állításával, hogy a fenti megoldás a példányok egy részénél az ő tudtával és beleegyezésével történt. Ez a konfliktus késztette David Frölichet arra, hogy további műveivel más nyomdához

¹ „Gerichtet auf die Provinz Zips in Königreich Ungern und sonderlich auf die uralte Stadt Kaismarkt nehest unter dem weitberühmten und überaus hohen Karpatho oder Schnee-Gebirge gelegen.” SZABÓ Károly – HELLEBRANDT Árpád: *Régi Magyar Könyvtár* III. Bp. 1896 – 1898. (A továbbiakban: RMK III.) 1352, A1a lev.

² Uo. E2b – E3a lev.

³ Albin Moller protestáns lelkész 1583-tól Lipszében jelentette meg negyedrészt naptárjait. Még az 1620-as években is tevékeny szerző volt, az 1623-as *Vorhersage für 1623*. (*Die grosse Practica*) című prognosztikona is ismert. – Ernst ZINNER: *Geschichte und Bibliographie der astronomischen Literatur in Deutschland zur Zeit der Renaissance*. Leipzig, 1941. 60, 273, 281, 285, 390. stb.

forduljon. A következő évtől már a szülővárosához közelebb fekvő és magyarországi kereskedők által rendszeresen látogatott sziléziai városban, Boroszlóban, Georg Baumann-nál nyomtatta ki naptárait. Első boroszlói naptárában, az 1624-re szóló *Schreibcalender*-ben tájékoztatta a „jószívú olvasót” a megelőző évben őt ért méltánytalanságról, s szavai bizonyosságául alma matere bizonyosságlevelét mellékelte.⁴

Az ettől az időtől Boroszlóban rendszeresen kiadott *Schreibkalenderek*nek és több személy könyvgyűjtői szenvedélyének köszönhetően egy olyan forrás maradt fenn a közben neves tudóssá vált David Frölich személyéről és munkásságáról, amelyet a tudománytörténet ismert ugyan már két évszázada, de kellően még nem értékelte: Frölich boroszlói naptársorozatának 1623-tól 1640-ig terjedő kötetei egy vas-kolligátumba kötve⁵, amelyek egykor a szerző tulajdonában voltak, az ő kézjegyét viselik, s amelynek üres részeit Frölich a *Schreibkalenderek*nél szokásos módon naplóként használta. Egy-egy hónap adatai mellett a rektó lapokon kb. 3/4 lapnyi üres hely állt rendelkezésre a bejegyzések számára. Frölich kezdetben az ó-naptár szerinti dátumok aláhúzásával, később már az új-naptár⁶ szerinti dátumokkal, apró betűkkel, többnyire jól olvasható sötétebb tintával írta feljegyzéseit. (Néhol piros tintával írta pénzügyi vonatkozású feljegyzéseit.) A sűrűn nyomtatott verző lapokra, az egyes napokra vonatkozó időjárás jósások mellé a gondos megfigyelő pontosító, kiegészítő megjegyzései kerültek. (Még az is előfordult, hogy a margóra felírta az időjárás előrejelzésével kapcsolatos tévedését.) A kiadvány második részében, a prognosztikon szövegében is javított olykor, észrevéve a sajtó-

⁴ RMK III. 1357. *A Judicium astrolophysicum* című prognosztikon címlap verzőján, A1b. lev. A bizonyosságlevelben Frölich arra hivatkozott, hogy munkáját professzora, David Origanus még kéziratban látta.

⁵ Országos Széchényi Könyvtár, RMK III. 1352. jelzetten. A kötetre már Weszprémi István felhívta a figyelmet: *Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia. Centuria altera*. Viennae, 1781, 309. — Idézte Jakob MELZER: *Biographien berühmter Zipser*. Kaschau, 1833. 36., használta MONSBERGER R. Ulrik: *A hazai német naptárirodalom története 1821-ig*. Bp. 1931. 19. és M. ZEMPLÉN Jolán, aki *A magyarországi fizika története 1711-ig*. Bp. 1961. című művének Frölich-fejezetét (120–139.) elsősorban a boroszlói naptársorozatot tartalmazó kolligátum alapján írta. Újabban Dukkon Ágnes hivatkozott rá, ill. TARNAI Andor ezirányú megállapításaira: DUKKON Ágnes: *Asztrológia és keresztény hit a régi kalendáriumokban* (Frölich Dávid) = ItK 1992. 597. — A naptársorozat egyes tagjainak pontos címléírása a következő RMK III. számokon található: *Diarium... auf das Jahr 1623*: RMK III. 1352. *Neuer und alter Schreibcalender .. auf das Jahr 1624*: RMK III. 1357. — 1625: RMK III. 1371. — 1626: RMK III. 1395. — 1627: RMK III. 1406. — 1628: RMK III. 1420. — 1629: RMK III. 1434. — 1630: RMK III. 1452. — 1631: RMK III. 1464. — 1632: RMK III. 1475. — 1633: RMK III. 1492. — 1634: RMK III. 1499. — 1635: RMK III. 1510. — 1636: RMK III. 1512. — 1637: RMK III. 1520. — 1638: RMK III. 1538. — 1639: RMK III. 1545. — 1640: RMK III. 1555.

⁶ FRÖLICH a *Hemerologium* című művében, amelyben leírta az ó-naptárt (Anglia, Dania, Norvegia, Svecia, Moscovia sive Russia et passim in Germania) és az új-naptárt használó országokat (Hungaria, Transylvania, Polonia, Hispania, Gallia, Italia et in multis Germaniae Provinciis), szűkebb pátriájára is kitért: a Szepesség 1584-ben tért át az új-naptár használatára, Késmárk városa viszont csak 1599-ben. RMK II. 640. B1a, E1b lev.

hibákat, vagy kihúzva egy-két fölösleges szót. Bejegyzéseinek zöme latin nyelvű. A feljegyzések sajnos megcsonkultak: a kolligátumot egykori, Frölichnél későbbi tulajdonosa a bekötéskor óvatlanul, túlzottan körülvágatta, a kézirásos bejegyzésekből néhol legalább 1/2 centimétert levágva.⁷

A kolligátumnak egyszerű, márványos papírba való bekötését feltehetően a kötet 18. századi tulajdonosa végeztette el: a neves könyvgyűjtő Dobai Székely Sámuel, aki címeres exlibrisét a kötet első kötéstáblájára ragasztotta. Ugyanitt, ill. az előzéklapon a könyv további sorsára utaló feljegyzések is olvashatók. Dobai Székely Sámuel Johann Kriebel eperjesi evangélikus papnak ajándékozta a kötetet, akinek halála után, 1778-ban már iglói lelkésztestára, Andreas Jonas Czirbesz birtokába került a könyv, s ő ajándékozta azt 1793-ban Jankovich Miklósnak. Jankovich Miklóstól négy évtized múlva, az 1830-as években, rendkívül értékes könyvtárának sokezer darabjával együtt, a Nemzeti Múzeum Széchényi Könyvtára kapta meg.⁸ Weszprémi István megállapításait a kötet különleges értékéről⁹ a kötet előzéklapjára másolták, oda, ahol Jankovich Miklós hosszabb méltatása is olvasható.

A szepességi polihisztor kissé hiányosan ismert életrajzához¹⁰ a naplóban olvasható bejegyzések számos kiegészítést nyújtanak: ez azonban külön tanulmány témája lesz; most csak néhány alapvető életrajzi tényre hívjuk fel a figyelmet. Az ifjú Frölich, aki külföldi tanulmányait 1616-ban a poroszországi Elbing híres gimnáziumában kezdte, később is jó kapcsolatban állt ottani tanárával, Joannes Mylius-szal, aki a löcsei, majd a késmárki gimnázium rektora volt a 16. század végén, de kriptokálvinizmus gyanújába esvén, másutt keresett magának állást.¹¹ Levélváltás, ill. Mylius személyes frankfurti látogatása is bizonyítja ezt.¹² Az odera-frankfurti,

⁷ Az idézett feljegyzéseknél a csonkulás helyét [...] jellel jelöltük. A kézirásos feljegyzésekre a továbbiakban a pontos dátum megadásával hivatkozunk. A pontos bibliográfiai hivatkozásokat évszámok szerint l. az 5. sz. jegyzetben.

⁸ BERLÁSZ Jenő: *Jankovich Miklós könyvtári gyűjteményeinek kialakulása és sorsa* = OSZK Évkönyv 1970–71. 109–173. Az ifjú Jankovich Miklós 1793 tavaszán első jelentős szerzeményként Wagner Károly volt jezsuita történetíró könyvtárát vásárolta meg. A kötet tehát ekkor került Jankovich-hoz, és nem a század végén, amikor a neves könyvgyűjtő Dobai Székely Sámuel könyvtárát vette meg az özvegytől. BERLÁSZ: *i. m.* 119, 122–123.

⁹ WESZPRÉMI: *i. m.* 309.

¹⁰ ZEMPLÉN Jolán írta, hogy a Frölich-életrajzok mind egy forrásra mennek vissza: CZWITTINGER-re, s az ő adatait ismétlik: *i. m.* 120. — Újabbban l. *Új Magyar Irodalmi Lexikon*. Főszerk. PÉTER László. Bp. 1994. I. 626. — Részletesebb életrajzot adott Frölichről a *Slovenský biografický slovník* (Martin, 1987. II. 132–133.)

¹¹ BRUCKNER Győző: *A reformáció és ellenreformáció története a Szepességben*. Bp. 1922. 499, 507, 508, 520. — Johann LIPTÁK: *Geschichte des deutschen evangelischen Gymnasiums A. B. in Kesmark*. Kežmarok, 1933. 24.

¹² Myliustól kapott levelet 1623. augusztus 22-én, 1624. január 1-jén, december 23-án. 1625. július 8: „Joh. Mylius me visitavit.” 1637. március 7-én is írt Myliusnak levelet. — Myliusról tudjuk, hogy szepességi diákjaival tanulmányaik után is kapcsolatban állt, és az elbingi iskola anyakönyvébe további működésüket, életrajzi adataikat bejegyezte. David Frölichről a következőket: „David Frölichius Caesareopolitanus Scepusius (1616): Sacrae Caesareae Regiae Majestatis per Regnum Hungaricum Mathematicus. Moritur 24. April 1648.” Vö. LIPTÁK: *i. m.* 24.

A kolligátum egyik darabja: az 1626-ra szóló boroszlói naptár címlapja

majd a wittenbergi egyetemen tanuló diák gyakran írt haza, kurátorainak, a késmárki szellemi élet két meghatározó egyéniségének, Joannes Serpilius (II.) evangélikus lelkésznek és David Praetoriusnak, az iskola rektorának.¹³ A Praetorius-sal való levelezésnek a nyomtatott szövegben is van nyoma: az 1623-as naptárban említette, hogy az otthon dülő járványos betegséget a késmárki rektor panaszolta el levelében: „der wohlgelehrte Herr M. David Praetorius, medicus und scholae rector patriae nostrae, mein hochgeehrter Curator, welchen ich hiermit habe ehrengünstig und würdig benennen wollen, gegen mir in seiner Missiv heftig beklaget”.¹⁴ Frölich két odera-frankfurti tanára, David Origanus és Benjamin Ursinus is szerepel a naplóbejegyzésekben.¹⁵ Origanusnak és terjedelmes művének, az 1595-től 1630-ig terjedő időszakra kidolgozott *Ephemerides Brandenburgicae*nek olyan nagy volt a tekintélye, hogy Frölich első boroszlói naptárában, a *Judicium astrolophysicum* című prognosztikonnak még a címlapján is feltűnő módon hivatkozott rá: „In diesem Jahr sind 5 Finsternüß nach den Ephemeridibus unsers Herrn M. Origani.”¹⁶ Érdekes, kézzel írott javítása olvasható az 1628. évre szóló prognosztikonban, a szökőév magyarázatánál: „Wie ihm der wohlgelahrte Herr M. Origanus mein hochgeehrter Praeceptor und Promotor in seiner Ephemeridum Introduction parte prima c. 2. nennet”. Frölich ceruzával kijavította a nyomtatott szöveget: „Origanus *p.m.* mein *gewesener* Praeceptor ...”¹⁷ Ugyanebben a prognosztikonban említette nagy tisztelettel másik tanárát is, a brandenburgi választófejedelem matematikusát: „der wohlgelehrte Herr M. Benjamin Ursinus Mathematicus Electoralis und Profess. Publ. zu Frankfurt an der Oder, mein hochgeehrter Herr Praeceptor und besonderer Promotor...”¹⁸ Odera-Frankfurtot odahagyva David Frölich 1627 nyarán egy kisebb szászországi, poroszországi utat tett; ezután további egy évet még a wittenbergi egyetemen töltött. 1628. április 10-én 18 wittenbergi magiszter avatását jegyezte fel. Ugyanez év augusztusában végleg elhagyta a szász várost: nagy körutat téve Dél-Németországban, haza indult. A két hónapig tartó út végén, 1628. szeptember 30-án jegyezte fel naplójába: „Salvus et incolamus ex peregrinatione duodecem anni Patria desideratissima Caesareopoli ... Divini numinas gratii re-

¹³ Pl. levelek Praetoriustól 1623. július 18., 1624. december 23., 1627. december 15.: a legutolsó dátumnál Serpiliustól kapott „schaedulát” is feljegyezte. Frölich haza írt 1628. február 20-án, március 4-én kapott választ rá, június 17-én újra írt stb.

¹⁴ RMK III. 1352. E1a lev. Ezenkívül Frölich többször hivatkozott Praetoriusra a naptártáblák mellett olvasható, Szepességre ill. Magyarországra vonatkozó feljegyzésekben. A4a, B4a, C1a levelek.

¹⁵ Origanusról pl. 1626. október 13; Ursinusnak írt levelet Frankfurtba 1628. november 2-án, levelet kapott tőle 1629. december 6-án. Origanus 1628 nyarán hunyt el. Vö. Christian Gottlieb JÖCHER: *Allgemeines Gelehrten-Lexicon*. Leipzig, 1751. 3. 1096.

¹⁶ RMK III. 1352, A1a lev.

¹⁷ RMK III. 1420, A4b lev.

¹⁸ Uo. B2a lev.

dii.¹⁹ Hazatérését Johann Serpilius késmárki lelkész latin versben ünnepelte.²⁰ Itthoni körülményeiről csak annyit, hogy a korábbi szakirodalom²¹ állítását, mely szerint Frölich hazatérve a késmárki iskola rektora lett volna, a naplóban semmi sem támasztja alá. Özvegy édesanyjától 1629-ben két schlagendorfi (Nagyszalók vagy Kísszalók?) földet kapott,²² valószínűleg szőlő is lehetett rajta, mert később gyakorivá válnak a naplóban a borkereskedelemre utaló adatok. Édesanyja már beteges volt, s 1631. április 2-án, 69 éves korában elhunyt. Frölich előbb Serpiliusnál, majd a késmárki jegyző asztalánál (Thomas Goslernél?),²³ – végül szeretett tanáránál, Praetoriusnál étkezett.²⁴ 1635-ben, 40 éves korában nősült meg. Ez év júliusában lakodalma költségeiről feljegyezte: „In nuptias impendi ex propria pecunia 270 fl.”²⁵ Gyermekei közül Euphrosina lányának²⁶ és Bartholomeus fiának születéséről értesülünk: ez utóbbi, 1640. augusztus 29-én beírt mondat a kolligátum utolsó naptárkötetének utolsó bejegyzése.

A tanulmány célja David Frölich naplóbejegyzéseinek kiadástörténeti szempontú rendszerezése és értékelése: a leghitelesebben, bár olykor túl röviden a szerző maga vall saját műveiről. A sok rövidítést alkalmazó, néhol már elhalványult bejegyzések a késmárki tudósnak több hazai és külföldi kiadóval való kapcsolatát tükrözik, és igen sok, eddig ismeretlen műve megjelenését bizonyítják. Ugyanakkor felhívják a figyelmet arra a társadalmi környezetre is, amelyben ezek a művek megjelentek és a szerző erőfeszítéseinek köszönhetően támogatást kaptak: a számos új adat segíthet minket abban, hogy az eddigieknél árnyaltabb képet kapjunk a fenti kérdésekről.

Frölich boroszlói naptárjai

Kezdjük Frölich második és külföldi tanulmányai alatt egyúttal kizárólagos kiadójával, a nála alig néhány évvel idősebb Georg Baumannal. Ő Boroszló egyetlen nyomdásza volt. Még apja, az erfurti nyomdászcsaládból származó Georg Baumann jutott a nyomda birtokába, amikor vándorló legényként Johann Scharffenberg boroszlói nyomdász özvegyét, Magdalenát feleségül vette. Ugyancsak apja nyerte el 1596-ban II. Rudolf császár privilégiumát kalendáriumok és prognosztii-

¹⁹ RMK III. 1420, B3b lev.

²⁰ RMK III. 1434, C3b lev.

²¹ MELZER: *i. m.* 35., SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. Bp. 1894. III. 818., BRUCKNER: *i. m.* 524., UMIL I. 626. Frölich késmárki rektorságára vonatkozó feltételezést már LIPTÁK cáfolta, ismerve a késmárki iskola tanárainak listáját, *i. m.* 43–44.

²² 1629. március 30.

²³ 1641-ben Thomas Gosler volt a jegyző Késmárkon, talán az 1630-as évek elején is. Vö.

LIPTÁK: *i. m.* 41.

²⁴ 1629. április 3., október 16.; 1630. december 30.; 1633. február 17., június 11. stb.

²⁵ RMK III. 1510, a B1a levél alján.

²⁶ 1638. július 20.

konok kinyomtatására; e privilégium nyert megerősítést 1621-ben is. A privilégium által a sziléziai nyomda jelentős tényezővé vált a német nyelvű naptárkiadásban. A világlátott, három évet Hollandiában tanult ifjú Georg Baumann 1618-ban vette át az apai műhelyt. Szortiment-könyvkereskedelemmel szintén foglalkozott, látogatta a lipcsei vásárokat is. 1632–1633-ban ő volt az első boroszlói újság, a *Wochentliche Zeitung* kiadója, 1643-ban pedig kizárólagos jogot nyert a boroszlói akadémia összes traktátusának kinyomtatására.²⁷

A naplóbejegyzések Frölich és Baumann levélváltásának mintegy 80 időpontját tükrözik, legtöbbször a nyomdász, időnként csak a város nevével: „Wratisl. scripsi.” Az első ide kapcsolható adatot 1623. február 1-jénél olvashatjuk, de nem lehetünk biztosak abban, hogy Szilézia Boroszlót jelenti: „Lit. in Siles.” Vagy ekkor, vgy még az előző év végén történt meg a kapcsolatfelvétel a boroszlói nyomdással. 1623 húsvét vasárnapján (április 16-án) már kifejezetten Boroszlóba küldött levelet jegyzett fel Frölich naplójába: ekkor küldhette el a kéziratot vagy annak egy részét, mert a húsvétit újabb levelek követték május 5-én Boroszlóba, május 13-án „Sziléziába”. Boroszlóból Odera-Frankfurtba a postai levélhordó május 23-án továbbított egy küldeményt: „Tabellarius Wratislavia rediit”, majd június 2-án ismét onnan jött válaszlevél. Frölich több mint egy hónapra rá, július 6-án írt újra Baumannak, és július 22-én kapta meg tőle első boroszlói munkájának, az 1624. évre kinyomtatott *Schreibkalendernek* példányait.

A 18 év alatt Frölich munkájáról, a kiadóval való kapcsolattartásról számos érdekességet árulnak el a naplóbejegyzések. Megtudjuk például, hogy az 1626. évre szóló naptárát 1625. március 17-én kezdte összeállítani, az 1628. évit pedig már 1627. január 12-én. Általában tavasszal, nyár elején váltott több levelet Baumannal, akkor küldhette el a kéziratot, és többnyire nyár derekán kapta meg a boroszlói nyomdásztól a szerzőt megillető példányokat. Így az 1624. évre szóló első boroszlói naptárát, mint már említettük, 1623. július 22-én, az 1625. évi *Schreibkalendert* 1624. július 6-án, az 1626. évit azonban meglehetősen későn és két részletben, 1625. október 14-én, ill. november 26-án. Ha előbb nem, 1627 szeptemberében bizonyosan megismerte Frölich személyesen is a boroszlói kiadót: Lipcsében találkozott a vásárra kiutazó Baumannal.²⁸ – Az 1625. évi kivételtől eltekintve a boroszlói naptárak nyári megküldése volt általános, mert pl. 1635-ben is Frölich augusztus 12-én kapott, de már csak egy példányt, naptárából: „Literas Wratislav. una cum. KL accipi.”

A boroszlói levélváltás adatainak alapos kiértékelése arról győz meg bennünket, hogy David Frölich rendszeresen két különböző naptársorozatot jelentetett meg a sziléziai nagyvárosban. Az első biztos „nyom” a naplójában egy kisebb kalendáriumról: 1626. szeptember 18-án 44 db-ot kapott következő évre szóló naptárából, október 1-jén pedig újra kapott példányokat „Cal. minora”, a kisebbik kalendári-

²⁷ Marta BURBIANKA: *Z dziejów drukarstwa śląskiego w XVII wieku*. Wrocław, 1977. 11–33.

²⁸ 1627. szeptember 9: „Bauman rediit Lipsia et imp. reddit.”

umból. 1627-ben a frankfurti diák, mint már láttuk, igen korán, januárban kezdte kidolgozni (negyedré) naptárát, de még ugyanebben az évben, június 7-én ismét feljegyezte: „Progn. Hank. inchoavi.” Valentin Hancke boroszlói naptárszerzőként ismert: 1603–1629 között láttak napvilágot negyedré és tizenkettédre naptárjai.²⁹

Különös, hogy Frölich „Progn. Hankii”-nek emlegesse saját művét. Esetleg csak a negyedré naptár prognosztikonát értette ezen, vagy más naptárt? Egyértelmű választ adnak erre a kérdésre a napló 1633-as bejegyzései. 1633. július 20-án kapott a szerző a nagyobbik naptárból példányokat, október 17-én pedig 12 nagyobbat és 30 kisebb naptárt. Mindkettő saját munkája volt, (vagyis a kisebbik nem Hanckéé), hiszen akkor nem jegyezte volna fel a kézirat elkezdésének dátumát. A kész kéziratot Krakkóba tartó diákok vitték magukkal az év március 14-én: „Scholares Cracovia pfecti acceptis secum KL Hank.” A „progn. Hanke” néven említett kiadvány feltehetően Frölich mintájára utal, és minden valószínűség szerint azonos Frölich Boroszlóban megjelentetett kisebbik kalendáriumával. Ennek címe az 1631-dik évi kiadás alapján: *Almanach auf das Jahr 1627. Auf Art M. Bernhardi Crackers durch Davidem Frölichium ... auf Schlesien, zum Teil auch auf Ungarn, Mähren und andere benachbarte Länder mit Fleiß calculiret.*³⁰ Tehát szintén német nyelvű naptár volt, a bibliográfiai leírás szerint tizenhatodré méretű, terjedelme pedig kb. 32 számozatlan levél. Kracker nevének kiemelése a nyomtatott példányon ill. Hancke nevéé a kéziratban nem feltétlenül mond ellent egymásnak. Bizonyíték lehet erre az 1639-re Trencsénben *Minucy s pranostykau hwezdárskau...* címmel megjelent Frölich-naptár, amely ugyanígy Krackert nevezte meg mintának: *wedlé zpusobu M. Bernarta Krakowského...* A naptár második része, a sziléziai, lausitzi és a környező országok horizontjára összeállított prognosztikon címlapja viszont Valentin Hanckét: *...wydaná od Walentjna Hanka continuatora D[avida] F[rölich]a C[aesareoforensis]...*³¹: tehát az 1630-as évek végén Frölich már egyértelműen Valentin Hancke folytatójának tüntette fel magát. A Boroszlóban megjelent kisebbik Frölich-naptárból a magyar bibliográfiai szakirodalom csak az említett 1631. évi, majd az 1640, 1642, 1643, 1644, 1645. és 1649. évre szóló naptárakat³² ismeri: ez utolsó már Frölich 1648. április 24-én bekövetkezett halála után jelent meg. Ernst Zinnernek a németországi asztronómiai irodalomról szóló monográfiája azonban az 1630-as időhatárig *Kalender auf das Jahr...* sommás címmel további Frölich-naptárakat is leírt az 1627, 1628 és 1630-as évre, formátumát illetően kissé bizonytalanul: nyolcadrének ill. tizenkettédrének jelölve.³³ Szerencsés körülmény, hogy éppen az 1630-as évekből

²⁹ ZINNER: *i. m.* 328, 333, 341, 344 stb.

³⁰ RMK III. 1463.

³¹ Ján ČAPLOVIČ: *Bibliografia tlačí vydaných na Slovensku do roku 1700. Zv. II.* Martin, 1978. – 1708. tétel. A1a, D6a lev.

³² RMK III. 1463, 1554, 1586, 1601, 1619, 1649, 1719. A példányok a második világháború során megsemmisültek.

³³ ZINNER: *i. m.* 5053b, 5088b és 5173b tétel, 397, 400, 405.

maradtak meg David Frölich naplóbejegyzései, amikor – egy kivétellel – maguk a kis naptárak nem őrződtek meg.

Mit árulnak el a naplóbejegyzések ennek a kisebbik naptárkiadásnak a folyamatosságáról? Eddig az 1626, 1627. ill. 1633. évi adatokat említettük, amelyek természetesen mindig a következő évre kiadott naptárra vonatkoznak, tehát 1627-re, az 1628-as szököévre, ill. 1634-re bizonyosan megjelent Boroszlóban ilyen kis naptár, Zinner alapján pedig 1630-ra is. További bizonyítékuul szolgálnak a napló következő adatai, melyek közül az első még Frölich peregrinációja idején kelt, a továbbiak már nem: 1628. január 25-én David Frölich feljegyezte: „Inchoavi Progn. Judicium Hankii et octod. post absolvi.” Ez tehát az 1629-re megjelenő boroszlói kis naptár elkészítését jelenti. 1630. február 2-én a szerző naptárai terjedelmét is beírta naplójába: „Progn. Germ. 6 Duern et pag. misi Wratis. Hanckii Prg. 3 Duern 3 pag.”, tehát a nagy német naptár kézírata 6 levélpárból és egy lapból állt, a Hancke-féle prognosztikon terjedelme pedig 3 levélpár és egy lap volt. (Ez utóbbi terjedelme a nyomtatásban – a naptártáblát természetesen nem számolva – kb. 16–18 levél lett.) 1632. február 13-án Frölich egy lelkész-patrónusa nevét jegyezte fel: „Rndus Dn. M. Horl. p. Klariis minoris sibi ut et in 1[...] forma sibi inscriptis mihi obtulit 10 Imp. 5 Cub. [...] 5 cub. Trit.”, aki tehát egyértelműen a kisebbik kalendárium ajánlását honorálta tíz rajnai forinttal, öt köből búzával és további öt köből valamilyen más gabonaművel, ami azonban a levágott lapszéle miatt nem olvasható. Valószínűleg Stanislaus Horler volt a támogató, aki 1627-től 1645-ig volt evangélikus lelkész Iglón.³⁴

1632. március 25-én már a következő évi Hancke-féle prognosztikonról van szó a naplóban: „Succedia solvenda in Prognosticis Calendaria misi et Hankianum absque forma absoluti absolvi...” Az 1633. évre szóló boroszlói kis naptár mecénása valószínűleg Daniel Cornides zsákóci lelkész lehetett, akitől Frölich 1633. január 1-én „honorarii loco accepi 5 Imp.”: a negyedrért boroszlói naptárat ugyanis Johann Christiannak, Brieg hercegének ajánlotta, a hazai kiadású naptárakat pedig, mint a későbbiekben látni fogjuk, más személyeknek. Az 1635. évi Hancke-féle prognosztikon ill. a nagyobb naptár kéziratát Frölich rokona, Joachim Hechtel segítségével küldte el Boroszlóba: 1634. április 6: „Expedivi psium Tabellions Joach. Hechtel Affinem Wratislaviam cum Fastis meis et Hankii. Felix illi sit iter.” Ennek a kis naptárnak ajánlásáért 1634. december 28-án a bártfai magisztrátus küldött 14 rajnai forintot a szerzőnek: „Senat. Bartph. 14 Imp. obtulit p. KL Hank. ded.” 1635 februárjában dolgozta ki David Frölich az 1636. évi boroszlói kis naptár kéziratát: 1635. február 6: „Incepi”, február 10: „Absolvi Prgn. Hankii”. A naptár kinyomtatott példányaiért utóbb kisszebeni közvetítők tartoztak, amint azt a napló 1635. október 28-án kelt bejegyzése elárulja: „...1 fl solvere debet Cibinienses ... KL Hank.”

³⁴ HRADSKY József: A XXIV. királyi plébános testvértülete (XXIV regalium plebanorum fraternitas) és a reformáció a Szepességben. Miskolc 1895. 183, 188, 236, 298.

Az 1637. évi boroszlói kis naptár kiadását a besztercebányai tanácstól kapott honoráriumról szóló adat bizonyítja: 1637. január 26.: „25 fl a Senatu Neosol. no[mi]ne Fast Hanck accipi.” A következő évben Frölich március 11-én említette a nagyobbik és kisebbik naptárát az 1639. évre: „Absolvi Progn. mei noe maju. et parvu. an. 39.” Az első kézírata öt levélpárból állt, a „Progn. Hanckii” pedig, amelyet március 17-én ismét feljegyzett, két levélpárból. Itt az is világos, miért a prognosztikont emelte ki a kisebbik naptárnál: maguk a naptártáblák hasonlóak voltak mind a nagyobb, mind a kisebb naptárnál, ill. a kisebbik, mivel kevesebb adatot tartalmazott, könnyen lenyomtatható volt a nagyobbból; a naptárt követő prognosztikon-részt kellett a két kiadványnál egymástól eltérő szöveggel megfogalmazni. Valószínűleg ezt az 1639. évre szóló boroszlói kis naptárt ajánlotta Frölich Késmárk városának: nem a naplóból, hanem a város kiadási könyvéből értesülhettünk róla, hogy a tudós szerzőt 12 rajnai forint, azaz 21 magyar forint 60 dénárral jutalmazták a dedikálásért: „H. Frölichio verehret wegen dedicirung des Calenders 12 Imp. = fl. 21,60-”³⁵ Az 1640. évi boroszlói kis naptár példányát 1639. július 20-án kapta meg a szerző: „KL Germ. minora a Baumann absque literas accipi.” Ennek a naptárnak (KL Hank.) ajánlásáért kapott „a Dno Ger. Hrab.” (talán Hrabecius?) 1639. október 17-én 10 Joachimust.³⁶

A Kracker ill. Hancke mintájára kiadott Frölich-féle boroszlói kis naptárról van tehát adatunk az 1627, 1628, 1629, 1630, 1631, 1632, 1633, 1634, 1635, 1636, 1637, 1639, 1640. évre vonatkozóan, tehát bizonyosra vehetjük, hogy a nem említett 1638. esztendőre is kinyomtatták; ugyanígy az 1640-es években is folyamatosan. 1627 előtt viszont semmi nyoma a kisebbik boroszlói Frölich-naptárnak a feljegyzésekben, tehát a Zinner által felsorolt 1627. évi *Kalender* valóban Frölich első boroszlói kis naptára volt. – Itt említjük meg, hogy a késmárki tudós – habár jó „könyvelő” volt – nem jegyzett fel minden, boroszlói, de más naptár elküldését sem pontos dátummal, időnként elfeledkezett a naptárba történő beírásról. A bejegyzés hiányát még nem tekintjük annak bizonyítékául, hogy egy adott kiadvány nem létezett – arra viszont, hogy valóban megjelent, egy vagy akár több, egymást erősítő bejegyzés gondos mérlegelésével lehet csak következtetni.

A nagyobb terjedelmű boroszlói negyedréti naptárakban jóval nagyobb lehetőség nyílt különféle tudományos ismeretek terjesztésére, s e lehetőséggel Frölich szívesen élt is. A naptártáblák alján, a nyomtatás által behatárolt terjedelemben igen érdekes, sokszor egzotikus témájú történeti és földrajzi leírásokat közölt, a prognosztikonban pedig már – a szokott időjárás-tudnivalók, évszakok jellemzése mel-

³⁵ LIPTÁK: *i. m.* 45. A pontos keltezés nem olvasható a közlésben, csak az év, de az adatok összevetéséből adódik, hogy 1638 őszéről lehetett szó.

³⁶ A mecénás családneve elhalványult, nehezen olvasható. – A Joachimus Ausztriában, Csehországban, Sziléziában használt ezüst tallér volt, váltópénze 30 ezüst groschen. 33 groschen ért egy magyar forintot, 2 Joachimus pedig egy magyar aranyat. Vö. Frölich utazási kézikönyvének magyarázataival, RMK III. 1628. Pars 1. Liber 4. 195 – 196, 200.

lett – részletesebben különböző asztronómiai, naptárkészítési, földrajzi tudnivalókat, érdekességeket, nem egyszer több évig folytatva egy-egy témát. A csillagászok közül számos esetben idézte Keplert („nostri seculi mathematicorum princeps”),³⁷ a „két szorgalmas matematikust”, Galileit és Mariust, akik új csillagokat fedeztek fel,³⁸ Tycho Brahet, Kopernikust és másokat, az orvos-naptárkészítők közül gyakran David Herlicius pomerániai orvost és matematikust, és Danzigban tevékenykedő jó barátját, Peter Krübert.³⁹ A boroszlói naptársorozat egésze bizonyos mértékig valóban enciklopedikus jellegű⁴⁰ (a terjedelem adta korlátok között), ugyanakkor a jól rendszerezett ismereteket Frölich olvasmányos, néhol kifejezetten szórakoztató stílusban adta át olvasóinak.⁴¹ A tudós szerző ígéretet tett magának,⁴² hogy az akkor közkedvelt asztrológiai jóslásokkal nem tölti meg kalendáriumait: előfordult azonban, hogy szándékait nem tudta saját magas igénye szerint megvalósítani, mert kiadója kívánságának is eleget kellett tennie. (A boroszlói nyomdász nemcsak Frölich naptárát adta ki ebben az időben hanem Valentin Hancke, Christoph Cnoll, Elias Kretschmar, Adam Freitag naptárait is.)⁴³ Frölich az 1630. évre szóló prognosztikonban panaszkodott erre, a különböző „rossz hírekre, tűzesetekre, viszályra, gyilkosságra, zendülésre, mérgezésre, nagyurak halálára, árulásokra, gonosz hírekre és praktikákra” vonatkozó jóslatok kapcsán:

„Und wenn solches Zeugs nicht viel in den Kalendern stehet, so werden sie nicht geachtet, und bleiben unvorkauft liegen, und müssen also die Buchführer und Verleger großen Schaden leiden. ... Denn die Welt mit Gewalt will betrogen sein, wie ich dann selbsten, wider meinen Braruch und Willen, meine heurige und des künftigen 31. Jahres Calendaria mit dergleichen Lapperei habe beschmierien, beflicken und beflecken müssen...”⁴⁴

Elképzelhető, hogy az 1630-as és 1631-es esztendő két különleges bolygóállása (amelyek a közhit szerint különböző veszedelmekkel fenyegettek) volt az oka a kiadó kívánságának. A szerző egyébként külön is feljegyezte 1630. november 22-ére a Nap és a Merkúr, 1631. október 18-ára pedig a Mars és a Merkúr konjunkcióját.

Frölich tudatában volt annak, hogy sokan éppen azért veszik meg a kalendáriumokat, mert szeretnék megtudni, hogy mit jósol a következő évre háborúról, békességről, és az emberek inkább ezen asztrológiai vélekedésre, jóslásokra építenek, mint a bibliai kinyilatkoztatásra.⁴⁵ Ő azonban szívesebben közölt históriá-

³⁷ RMK III. 1475, C2a lev.

³⁸ RMK III. 1499, A2b lev.

³⁹ Pl. RMK III. 1406, D1a, D4a, RMK III. 1510, B1b, RMK III. 1545, A3b lev. stb.

⁴⁰ DUKKON: *i. m.* 597–600.

⁴¹ ZEMPLÉN: *i. m.* 131.

⁴² „... mein getanes Promiss”: RMK III. 1475, B1b lev.

⁴³ ZINNER: *i. m.* 393, 396, 403, 405. stb.

⁴⁴ RMK III. 1452, E1b lev.

⁴⁵ RMK III. 1545, C2a lev.

kat, megtörténet eseteket, mintsem „gyanús asztrológiai előrejelzéseket”:⁴⁶ ha valamely évben különleges csillagászati esemény, bolygók együttállása volt várható, jóslatok helyett historikushoz illően a hasonló csillagállásnál egyszer már bekövetkezett eseményeket foglalta össze. A háborús jóslatokat igen határozottan elítélte, megemlítvén egyes naptárírókat, akiket „deliria prophetica”-ikért a birodalmi városokból száműztek. Hangsúlyozta, hogy a valóban bekövetkező történelmi eseményeket egyik naptáríró sem tudta előre megjósolni:

„... keiner unter ihnen den Bockskayschen Tumult in Ungarn anno 1605, keiner der Venediger Zwiespalt mit dem Papst anno 1606, keiner den ersten Portugischen Aufstand anno 1618, keiner den Abfall des Böhmen und derer incorporirten Länder von dem Haus Österreich, keiner den Krieg in Frankreich wieder die Hungenotten, keiner der Niederländer wieder die Spaniern, keiner die Ankunft der Könige in Dänemark und Schweden, weder des Siebenbürgischen Fürstens auf dem deutschen Boden habe zuvor verkündigen und prognosticiren können.”⁴⁷

A naptárkészítésről szólva David Frölich megvallotta, hogy az időjárást a legnehezebb előre megjósolni: „...kein Stück in der Astrologia so mühsam und doch sorglich zu treffen sei, als das von Veränderung des Gewitters.”⁴⁸ Frölich mindenesetre úgy akarta megírni prognosztikonát, hogy az elsősorban az időjárás és a jóslatok iránt érdeklődő tanulatlan embereknek, de a csillagászatban kedvüket lelő tudósoknak is tessenek:

„Und muß also mich nicht allein in die Zeit, sondern auch in die Leute accommodieren, und meine Calendaria sampt den Prognosticis auf solche Weise formiren, daß sie so wohl dienen für die Handels-Handwerks- ungelehrte und gemeine Leute (der meister Theil anstatt der Instruction vom Gestirn viel lieber lesen die Beschreibung des Gewitters vnd Vorsagung mancherlei Zufälle, die ich zwar mit Unwillen, und wider mein getanes Promiss in den Progn. des 30 Jahres, allein solchen Leutlein zu gefallen, habe ansetzen müssen) als für Gelehrte und andere die von ihren Geschäften so viel abrechnen können, daß sie aus Lieb zur Sternkunst... ergötzen...”⁴⁹

David Frölichnek mindig a boroszlói negyedréti naptára volt az, amelyet évente legelőször elkészített, (akkor is, amikor már más városban és többfajta kalendárium is megjelent tőle), így erre a boroszlói naptárra támaszkodhatott a többi naptár kéziratának összeállításánál. A megfelelő kapcsolat fenntartása érdekében idejekorán elkezdte a boroszlói naptár(ak) kéziratának kidolgozását. A hazai kiadványok „megsokasodása” idején nemcsak kora tavasszal vagy év elején, mint azt

⁴⁶ RMK III. 1512, A3b lev.

⁴⁷ Uo. E2a lev. — A háborús, ill. más szerencsétlen események jóslása, ill. ennek megítélése csak protestáns asztrológusok személyénél vetődhetett fel, hiszen katolikusok számára az 1564-es, 1586-os és 1631-es pápai tilalmak révén tilos volt a jósló, „judiciáris” asztrológia. Vö. Wilhelm KNAPPICH: *Geschichte der Astrologie*. Frankfurt/M., 1967. 251.

⁴⁸ RMK III. 1406, D5b — D6a lev.

⁴⁹ RMK III. 1475, B1b lev.

korábban láttuk, hanem ennél is korábban látott munkához. Az 1636. évre szóló boroszlói (nagyobb) naptárának összeállítását már 1634 novemberében kezdte el,⁵⁰ ugyanígy az 1637-es kalendáriumot 1635 novemberében,⁵¹ az 1640-eset pedig már 1638 októberében.⁵² Az 1628-as évben pedig, amikor Frölich wittenbergi tartózkodásának és egyáltalán hosszú ideig tartó külföldi tanulmányainak vége szakadt, olyan fontos volt számára a zavartalan kapcsolat Baumann-nal, hogy két ill. három évre előre dolgozott: 1628. június 21-én már az 1630-as és 1631-es boroszlói kalendáriumokat kezdte összeállítani: „Inchoavi Cal. 30, 31.” (Érdekes, hogy az 1628-ban megjelent, 1629-re szóló boroszlói naptár prognosztikonának címlapján jelölte magát Frölich egyedül orvosnak és matematikusnak, „Medicinae et Matheos addictum”, talán otthoni álláslehetőségre is gondolva? Két év múlva már csak késmárki asztronómusnak vagy „astronomus practicus”-nak nevezte magát.)

Georg Baumann a Frölich-naptárakért változó összegű honoráriumot fizetett: 1625-ben 10 rajnai forintot,⁵³ 1627-ben 25 Rfl-t,⁵⁴ 1628-ban háromszor 10 ill. egyszer 20 rajnai forintot. Itt az 1628-as adatoknál jól áttekinthető, hogy melyik naptárért mennyit: 10–10 rajnai forintot fizetett a negyedréti naptárért és prognosztikonért, újabb tizedet a kis naptárért; az augusztus 5-én Frölichnek elküldött 20 rajnai forint pedig már az 1630. év 1631. évi naptárak honoráriumára (előlege) volt.⁵⁵ 1632 nyarán a boroszlói nyomdász 16 rajnai forintot fizetett a szerzőnek,⁵⁶ 1633 júliusában ismét egy bizonyos (nehezen kibetűzhető) összeget, 1634 júniusában 30, augusztusban pedig 9 Rfl-t fizetett Frölichnek a kéziratokért.⁵⁷

A boroszlói negyedréti naptárak címlap verzőjén legtöbbször magyarországi személyek, a kiadvány mecénásainak nevei olvashatóak: Frölich első két naptárának késmárki, ill. elbingi személyekhez intézett ajánlásai után (akiknek magasabb iskolai stúdiumaiért hálával tartozott) olyan személyek nevei, akiktől a szerző ezután remélt anyagi támogatást. Naplójába az ajánlások címzettjeitől kapott jutalmakat is feljegyezte. A kis naptár erre vonatkozó adatait már ismertettük. A negyedréti boroszlói naptárak közül az 1626. évre szólót Boroszló városa kapitányának és magisztrátusának ajánlotta: 1626. március 8-án kapta meg érte a „honoráriumot”, 15 rajnai forintot együttesen a Baumanntól kapott pénzzel: feltehetően a boroszlói nyomdász járt közben városánál a szerzőt megillető jutalomért. Nem így történt az 1627. évi kalendáriumnál. Lócse város levéltárában fennmaradt az az 1626. szeptember 12-én Odera-Frankfurtból, a „virágzó brandenburgi akadémiáról” keltezett levél, melyben David Frölich új munkáját a város vezetésének védelmébe és párt-

⁵⁰ „Inchoavi KL Ai 36.” 1634. november 19.

⁵¹ „Inchoavi calendium ... Ai 37 p. Wratisl.” 1635. november 28.

⁵² „Incepi Progn. [átírva: KL] Ai 40.” 1638. október 17.

⁵³ 1625. május 25.

⁵⁴ 1627. április 28.

⁵⁵ 1628. február 19., február 26., március 4., augusztus 5.

⁵⁶ 1632. július 15.

⁵⁷ 1633. július 20., 1634. június 13., augusztus 30.

fogásába ajánlotta. A levélben hivatkozott édesanyja bátyjára, a már öt évvel korábban elhunyt Michael Clementisre, aki jegyzőként, tanácsosként, országgyűlési követként és bíróként is fontos szerepet játszott a város életében: „... der sich also uns den gemeinen Nutzen des in seinen Notariat, Rats-, Richter- Amt und Legationibus verdienet hat, daß noch heute zu tage viel verständige Herzen nach Ihme seufzen und klagen.”⁵⁸ A lőcsei magisztrátustól kapott jutalomnak azonban a naplóban nincs nyoma: nyilvánvalóan a személyes kapcsolat vagy megfelelő közvetítő hiányában. Nem tudjuk kiolvasni a naplóból azt sem, hogy az 1628-as boroszlói naptárért Brandenburgi Katalin fejedelemasszony, az 1629-es kalendáriumért Johann Olmützer szepesi gróf vagy az ajánlásban szereplő szepesi városok fizettek volna a még külföldön tartózkodó, ill. éppen hazatérő szerzőnek.

Az 1630. évi boroszlói naptár címlapja a kolligátumból ki van tépve, így nem ismerjük, hogy kiadásához Frölich kinek az anyagi támogatását kívánta megszerezni: gyanítható azonban, hogy az eperjesi magisztrátus lehetett az ajánlás címzettje, mert a napló szerint a késmárki „astronomus practicus” 1629. december 2-án 12 rajnai forintot kapott tőlük. 1631-ben a selmezbányai tanács küldött 12 arany honoráriumot a szerzőnek.⁵⁹ 1632 nyarán ill. őszén, kissé megkésve fizettek az 1632. évi boroszlói naptár mecénásai: Georg Rüel besztercebányai orvos 2 aranyat, Georg Ulrich Reuter selmezbányai bíró nyolc rajnai forintot és Matthias Kayser ottani polgár 16 Rfl-ot.⁶⁰ 1633-ban Johann Christian, a sziléziai Brieg hercege ajándékozott 10 aranyat.⁶¹ Az 1634. évre szóló boroszlói negyedréti naptár mecénásai: Peter Zabler lőcsei lelkész, az öt szabad királyi város superintendense, Georg Judici eperjesi orvos és Johann Meleter iglói bányapolgár.⁶² Egyikőjük neve sem található a naplóban: vagy nem fizettek a szerzőnek honoráriumot, vagy Frölich elfelejtette ezt naplójába feljegyezni. 1635-ben Johann Lang lőcsei bíró, Tobias Gali volt késmárki tanácsos és Johann Horster rozsnói tanácsos, mindhárman az 1635-ös naptár mecénásai, együttesen 11 rajnai forintot fizettek.⁶³ A késmárki tanácsosnak 1634. október 27-én a jegyző adta át a naptár példányát: „Dns Not. psentavit Tob. Galli KL meum.” A lőcsei bírónak Frölich famulusával küldette el a példányt: 1634. október 28: „Kal. Judici Leutschov. Joh. Lang psentavi p. famulum.” A harmadik címzett, Harster még a következő évben, április 11-én is fizetett két naptárpéldányért 3 Joachimust. Az 1636. évre kiadott boroszlói naptár ajánlásáért 1635. szeptember 6-án fizetett a kassai magisztrátus: ezt szintén nem Frölich naplójából, hanem a kassai tanácsülési jegyzőkönyvből tudjuk: „Davidi Frölich astrologo pro calen-

⁵⁸ Levoča, Mestský archív XX. 11. — HAIN GÁSPÁR LŐCSEI KRÓNIKÁJA. Kiad. BAL Jeromos, FÖRSTER Jenő és KAUFMANN Aurél. Lőcse 1910–1913. 139, 146, 147, 155, 375, 378.

⁵⁹ 1631. február 8.

⁶⁰ 1632. július 7., október 22.

⁶¹ 1633. május 23.

⁶² RMK III. 1499, A1b lev.

⁶³ 1634. november 5., 16. és 20. Harster neve mellett az összeg nem olvasható.

dariis civitati huic dedicatis obtulit honorarii loco ampl. senatus tallero 10.”⁶⁴ Az 1637-es boroszlói naptárát Frölich Hans Wolf Aichingernek ajánlotta,⁶⁵ az 1638. évre szólót pedig a poroszországi Thorn városa előljáróinak:⁶⁶ egyikőjük nevét sem találjuk meg Frölich naplójában. 1639. augusztus 24-én „Palatinus Lubormirski 40 Joachimos pro [...] mihi obtulit”: nagyon valószínű, hogy itt az 1639. évre szóló boroszlói negyedréti naptár mecénása, Stanislaw Lubormirski herceg, Lubo vára és a Lengyelországnak elzálogosított szepesi városok főkapitánya fizetett utólag egy nagyobb összeget. Ez a naptár ugyanis elől csonka, és így nem ismerjük az ajánlás címzettjét, a magyarországi naptárak viszont ebben az évben másnak voltak ajánlva. Végül az 1640. évre szóló boroszlói naptár mecénásai, Johann Puttenberger eperjesi bíró és Johann Lang kassai tanácsos által fizetett összegek szerepelnek a naplóban: 1639. augusztus 16: „Accepi ... a Jud. Epp. Puttenberger 4 Rhtl et 15 Rhtl Joh. Lang Caß ob dedic. Pastor. Germ.”

Frölich odera-frankfurti éveit számos alkalommal feljegyezte, hogy a posta valamilyen irányba (Boroszlóba vagy haza) elment, de naptárt ritkán említett az ilyen bejegyzések mellett, pl.: 1623. augusztus 7: „Tabell. cum Calend. in Boruss.” 1626-ban jegyezte fel először, hogy naptárt küldött haza, mégpedig kétféle naptárt: 1626. szeptember 23: „Calendaria in patriam misi”, december 1-jén pedig: „Calendaria minora in patriam misi.” (Ez utóbbi bejegyzés is megerősíti, hogy Frölich csak az 1627-es esztendőttől kezdve adott ki kétféle naptárát Boroszlóban.) 1627. november 29-én a wittenbergi diák Erdélybe írt: nagyon valószínű, hogy Brandenburgi Katalin fejedelemasszonynak, akihez a már említett 1628-as boroszlói negyedréti naptár ajánlását intézte.

Ugyanekkor, 1627 novemberében Kassán két Frölich-naptár jelent meg: egy magyar és egy német nyelvű 16° kalendárium: *O es vy kalendarivm Christvs Wrvnk születese vtán 1628. esztendőre...*⁶⁷ és *Der neue und alte Schreib Calender ... auf das Jahr nach Christi Geburt 1628* címmel.⁶⁸ 1629 szeptemberénél pedig (Frölich ekkor már egy éve otthon, Késmárkon élt), a naplóban a következő bejegyzés olvasható: „Tab. Eperies. et Cal. Cass. in Trans. missa.”⁶⁹ E mondat az alkalmazott rövidítések miatt nehezen értelmezhető: Frölich Eperjesre feltehetően boroszlói naptárt küldetett;⁷⁰ a továbbiakban pedig kassai kalendáriumot Erdélybe, vagy egy meg nem nevezett kalendáriumot Kassára és Erdélybe. A kérdés tisztázásához vizsgáljuk meg a Kassán kinyomtatott Frölich-naptárakat!

⁶⁴ RMK III. 1512, A1b lev. — KEMÉNY Lajos: *Kassa XVII. századbeli könyvnyomtatói.* = MKsz 1889. 232.

⁶⁵ RMK III. 1520, A1b lev.

⁶⁶ RMK III. 1538, A1b lev.

⁶⁷ RMNy 1390.

⁶⁸ RMNy 1388.

⁶⁹ 1629. szeptember 13.

⁷⁰ Vö. az 1630-as naptár feltételezhetően az eperjesi tanácshoz intézett ajánlásával.

Kassán az 1627. november 17-én összeült tanácsülés tárgyalta a városban nyomtatott naptárak ügyét. Daniel Schulcz városi nyomdász a magyar nyelvű Frölich-naptárt Bethlen Gábor erdélyi fejedelemnek ajánlotta, a német nyelvűt pedig Franz Traganer kassai kereskedőnek. A városi magisztrátus 100 Ft büntetéssel sújtotta a tipográfust, és a „privata personának”, vagyis Traganernek szóló ajánlást a kalendáriumból kivágatta.⁷¹ E német nyelvű naptárból azóta sem ismerünk példányt, a magyar viszont csonka példányban fennmaradt. A szokott helyen, a címlap verzón azonban nem tartalmazta az erdélyi fejedelemhez intézett ajánlást, csak a címlapon olvasható: „cum peculiari gratia et privilegio serenissimi principis Transsylvaniae”.⁷² A tanácsülési jegyzőkönyvek egyértelműen ajánlásokról szóltak. Mindenesetre a kassai nyomdász és nem a szerző ajánlása a naptárakban nagyon valószínűvé teszi, hogy a kiadás nem volt „legális”, hanem Frölich boroszlói kis naptárát utánnymták, adaptálták Kassán, a német nyelvűt pedig magyar nyelvre fordították. A kassai magyar naptár címlapja kifejezetten erre utal: „... az braszlai kalendariumból magyarrá fordítottat és nyomtattatot.” Frölich naplójában sem 1627-ben, sem később nem olvashatjuk Daniel Schultznak, 1629-től özvegyének a nevét. Annak ellenére, hogy az 1630. évi kassai naptár létezését ismét megörökítették levéltári iratok, ugyanígy az 1632, 1634. és 1635. évi Kassán nyomtatott kalendáriumot is,⁷³ amelyekért az özvegy „könyvnyomtatóné” jutalmat várt a nemes tanácstól: a naptárak szerzőjét azonban az említett iratok nem jegyezték fel. Ha a késmárki tudós adta volna a kéziratot Kassára, alighanem ő kapta volna meg a jutalmat is a tanácstól, s talán nem olyan keveset, mint amennyit a kassai nyomdász özvegy szánalomból is kapott. Az 1628 utáni évekből egyedül az 1631. évről szóló kassai magyar naptár maradt fenn, ennek szerzője azonban nem David Frölich, hanem David Herlicius volt.⁷⁴ Tehát éppen Frölich külföldi tanulmányai idején nyomtattak Kassán tőle naptárat, itthon tartózkodása idején viszont egyáltalán nincs erre adat.

⁷¹ KEMÉNY: *i. m.* 231.

⁷² Az OSZK példánya, RMK I. 569b jelzeten. Vö. RMNy 1390. Lehetséges, hogy Schultznak az ötletet a fejedelmi személyhez való fordulásához Bethlen Gábor és Brandenburgi Katalin előző évben, 1626. március 2-án Kassán tartott menyegzője adta. Vö. RMNy 1359.

⁷³ „1629. 13. Decembris: Daniel Scholczin supplicál, hogy az kalendariuméért adnának valamit. Deliberatum: 3 cub. gabonát adnak.” – 1632: „1632. 18. Martii. Scholcz Dánielné supplicál, hogy az nemes tanácsnak adott calendariumokért adnának valamit. Deliberatum: Adnak talleros 3.” – Az 1634. február 9-én kelt bejegyzés feltételezhetően 1634. évi naptárra vonatkozik. – 1635: „1634. 14. Decembris. Az compactorné 12 új kalendáriumokkal ajándékozta meg az nemes tanácsot. De.: Adat az nemes tanács honorario talleros 2.” Valószínűleg az 1635. március 15-i bejegyzés is még ezekre a kalendáriumokra vonatkozott. KEMÉNY: *i. m.* 231–232.

⁷⁴ RMNy 1475.

Frölich magyarországi kiadványai 1630-tól 1633-ig: Lőcse

„Peregrinatio est vita hominis”: vallotta az emberi életről a másoknál jóval hosszabb időt külföldön töltött peregrinus, a későbbi részletes utazási kézikönyv szerzője.⁷⁵ 33 éves volt, amikor megállapodott otthon. 1628 októberében még egyszer elutazott Boroszlóba, Neissenben hallotta a jezsuitákat prédikálni,⁷⁶ s végül 1628. november 29-én könyvekkel megrakodva indult ismét haza: „Wratislavia discessi in Patriam una cum me[...] supellectile libraria.”⁷⁷ 1630 nyarán majdnem három hónapig tartó utat tett az Erdélyi fejedelemségben. Az út egyes állomásait utóbb feljegyezte naplójába: Debrecen és Várad felől közelítve meg úticélját, május végén jutott a fejedelmi székhely Gyulafehérvárra, majd Fogarasra, júniusban fordult meg a nagyobb szász városok közül Brassóban, Segesváron és Medgyesen, azután újra Gyulafehérváron időzött, végül Szebenben és Kolozsvárott. 1630. július 13-ára ért haza a Várad–Debrecen–Tokaj–Szepsi útvonalon.⁷⁸ Erdélyi úti élményeiről fél év múlva itineráriumot írt: 1631. január 7: „*Itinerarium compositionem bene cum Deo inchoavi*” – s mint ismert, tapasztalatait beledolgozta későbbi földrajzi műveibe, a *Medulla geographiae practicae* című földrajzkönyvbe és a *Bibliotheca seu cynosura peregrinantium*,⁷⁹ amely a *Medulla* teljes anyagát tartalmazza. A gyulafehérvári akadémia Herborból frissen meghívott tanárával, Johann Heinrich Alsteddel kötött szívélyes ismeretsége ösztönzően hatott fent elmített műveire is. Nevezetes ebből a szempontból a *Medulla* ajánlásának meleg szavai Alstedről.⁸⁰ Az igen sokoldalú tudású német professzort a csillagászati irodalom művelői között is számon tartják *Philosophia* című művének terjedelmes, szinte önálló könyvet kitevő asztronómia-fejezete miatt.⁸¹ A *Thesaurus chronologiae* című közkedvelt, sok kiadást megért Alsted-mű már 1626-ban Frölich tulajdonában volt,⁸² s boroszlói

⁷⁵ Idézi KOVÁCS Sándor Iván: *Szepsi Csombor Márton összes művei*. Sajtó alá rend. KOVÁCS Sándor Iván – KULCSÁR Péter. Bp. 1968. 13–14.

⁷⁶ 1628. október 18., 29.

⁷⁷ Frölich még a következő év nyarán is fizetett a könyvekért Baumannak: az 1629. július 31-én kelt naplóbejegyzés: „2 1/2 imp. Baumano misi in ratione” valószínűleg könyvvásárláshoz kapcsolódik.

⁷⁸ Onnan tudhatjuk, hogy utólagosak a városnév-beírások, mert a naptártáblákban az egyes napok mellett máskor megtalálható időjárásra vonatkozó bejegyzések, javítások éppen ezekben a hónapokban hiányoznak. – Erdélyben Frölich nem az általunk ismertett naplót, hanem a már német földön is használt utazási albumát, *Stambuch*-ját vitte magával, amely REUSNER: *Icones* című művének baseli 1589-es kiadásához volt kötve. Vö. KOVÁCS Sándor Iván: *Pannóniából Európába*. Tanulmányok a régi magyar irodalomról. Bp. 1975. 51.

⁷⁹ RMK II. 536, RMK III. 1628.

⁸⁰ Magyarra fordította KULCSÁR Péter, megjelent a *Magyar utazási irodalom 15–18. század* című kötetben, szerk. KOVÁCS Sándor Iván, jegyz. MONOK István. Bp. 1990. 39–54.

⁸¹ ZINNER: *i. m.* 395.

⁸² 1626. szeptember 22.

naptáraiban is többször hivatkozott rá,⁸³ ugyanígy Alsted *Summa casus conscientiae* című művére is.⁸⁴ David Frölich naplójában több alkalommal olvashatjuk a gyulafehérvári akadémia tanárának nevét.⁸⁵

Frölich önálló asztronómiai, földrajzi, történelmi munkáinak kidolgozása a hazatérés után még hosszabb időt vett igénybe: csak egy–másfél évtized múlva jelentek meg e művek itthon vagy külföldön nyomtatásban. Az 1632-ben Lőcsén kiadott csillagászati értekezés, az *Anatome revolutionis mundanae* feltételezésünk szerint nem önállóan jelent meg, hanem Frölich latin naptárának részeként. Az itthon kiadott latin nyelvű naptárakat tudományos színvonal tekintetében nem, csak a kiadvány célja és viszonylag szűkre szabott terjedelme miatt tudjuk elválasztani többi tudományos művétől. Nagy a jelentősége annak, hogy éppen egy tudományosan magas színvonalra törekvő polihisztor kezdte meg Magyarországon az igényes latin naptárak rendszeres kiadását; még akkor is, ha nem ezekkel, hanem kisebb, a kiadók és a vásárlóközönség által inkább igényelt, de kevésbé színvonalas naptárival szerzett magának uralkodó helyet a magyarországi naptárkiadásban. Ennek a folyamatnak egyes részleteit világítják meg a naplóbejegyzések.

David Frölich 1629. február 1-jén jegyezte be naplójába: „Dns Judex Paul Windisch Leuch. 4 Aureos totidem Joach.” Windisch Lőcse város jelentős személyisége volt, Bethlen Gábor 1621-es kassai országgyűlésének résztvevője; 1623-ban, majd 1628-ban és 1629-ben választották Lőcsén bírónak.⁸⁶ A négy arany és ugyanannyi Joachimus támogatásról szóló bejegyzés azért érdekes számunkra, mert feltételezhetjük, hogy a késmárki tudós 1629. február 1-jén megfordult Lőcsén, s talán ekkor tárgyalt Lorenz Brewer lőcsei nyomdással egy hazai naptárkiadásról. Március 24-én már elkészült a prognosztikonnal: „Prog. Quadrans absolutus.”⁸⁷ Június végén, 27–29. között ismét Lőcsén járt: 1629. június 27: „Leutsch. pfectus”, 29-én pedig: „Leutsch. redii”. Ekkor már a kész példányokat kaphatta meg. Ez az 1630. évre szóló „Cal. Lat.” az első Lőcsén megjelent latin nyelvű negyedréti naptár, és nem az 1633. évi, amelyik példányban is fennmaradt.⁸⁸ A naptárat a szerző a Szepességben kiemelkedő jelentőségű Máriaassy-család egy tagjának, feltehetően a szepesi alispán Máriaassy Ferencnek ajánlotta.⁸⁹ A mecénást a napló 1630. január 27-én nevezte meg: „Grosi Dni Mariasii p. Cal. Lat. Honorarii loco obtulit 24[...] Joach.

⁸³ „Cl. dn. Alstedius fautor et amicus meus observandus verstehet in seiner Chronologi...”: RMK III. 1475, A3a, B4b levelek.

⁸⁴ Annak a kérdésnek a kifejtésénél, hogy a negyedik napon teremtett csillagok után Isten létrehozhat-e újabb csillagot? Frölich Alsteddel egyetértve igenlő választ adott a kérdésre. RMK III. 1510, A2b lev.

⁸⁵ Alstednek írott levelek pl: 1634. július 3., 1638. április 14. stb.

⁸⁶ HAIN *i. m.* 157–158, 166, 185–186. stb.

⁸⁷ Egy negyedréti prognosztikonról volt tehát szó, és nem a boroszlói sorozatról, hiszen azokat már korábban összeállította és elküldte Baumann-nak. 1629-ben nincs is nyoma annak, hogy Frölich Boroszlóba írt volna.

⁸⁸ RMNy 1550.

⁸⁹ NAGY Iván: *Magyarország családai ...* I–XII. Pest, 1857–1868. – VII. 308.

fac. 44 fl. 10 gr.” Frölichnek rokona élt a Máriássy-birtok Márkusfalván,⁹⁰ talán ez is hozzájárult ahhoz, hogy a szerző Máriássyhoz forduljon támogatásért. Frölich elégedett lehetett a bőkezű „honoráriummal”, mindamelllett nem lehetett véletlen, hogy 1629. december 20-án bejegyezte naplójába a Lócsén tartandó megyegyűlés dátumát: vélhetően újabb pártfogókat keresett magának. – A hazai negyedret naptárkiadás tehát a boroszlóitól eltérően nem német, hanem latin nyelven jelent meg, csak a művelt, literátus közönség számára. Ennek az 1629 nyarán megjelent, 1630. évre szóló lőcsei naptárnak az alapján pontosabban értelmezhetjük a már Kassánál említett 1629. szeptember 13-án kelt bejegyzést („Tab. Eperies. et Cal. Cass. in Trans. missa.”) A „Cal.” a lőcsei latin kalendáriummal azonosítható, ezt küldhette a szerző Kassára és Erdélybe.

1630-ban Frölich csak július közepén tért vissza erdélyi útjáról, így csak ezután állította össze latin naptárát. Az öt levélpár és egy levél terjedelmű kézirat augusztus 20-án készült el: „Cal. et Prog. Pyrl. absol. 5 1/2 Duernorum.”⁹¹ Valószínűleg ezt az 1631. évre szóló lőcsei latin naptárát küldte el 1630. október 22-én a Trencsén megyei birtokos család egy tagjának: „Abiit Tabellarius ad Dn. Ostroz.” Ostrosith személyében a kiadvány mecénását sejtjük: Az Ostrosith-családból a legkiemelkedőbb személy ekkor Ostrosith István volt, 1622–1624 között II. Ferdinánd király békebiztososa a Bethlen Gáborral megkötött béke végrehajtására,⁹² aki éppen ebben az esztendőben, 1630-ban járt követségben a lengyel királynál Lubló visszaszerzése érdekében. Felesége Thököly István húga, Anna volt; így Ostrosith bizonyára többször időzött a késmárki Thököly-udvarban.⁹³

Az 1631-es esztendő volt az első, amikor Frölich naplójában név szerint említette a lőcsei nyomdászt: 1631. március 9: „Dnas medias vini offerri curavi psente Breüero.” Ebben az évben tavasztól nyár derekáig a késmárki „astronomus practicus” nagy munkában volt: július 26-án ugyanis a következőket írta naplójába: „Absolvi prospera. Deo Calend. ad Hungariam directa ...fana in septimanas totas 20 in iis laborandis.” 1631 augusztusában személyesen ment Lócsére a kalendárium kész példányaiért: augusztus 25. áthúzva: „Leutsch. pf”, majd augusztus 21.; ez volt a helyes dátum, amelyet nyilván utólag írt be a naplóba: „fui Leutschoviae”. A húsz hétig tartó nagy munka igazából csak akkor érthető, ha ennek a Magyarországra összeállított kalendáriumnak része volt az *Anatome revolutionis mundanae* című, önálló címlappal ellátott csillagászati értekezés, amelyet tudománytörténetileg jelentős műként tart számon a szakirodalom.⁹⁴ A következő érvek szólnak a feltételezés mellett: Az *Anatome* úgy kezdődik, mint a szokásos prognosztikonok:

⁹⁰ 1629. május 5: „Dnus Affinis Marcivillanus p. Caesarepoli fuit.”

⁹¹ „Pyrl”: a prognosztikon Pyrlaeus mintájára készülhetett. Christian Pyrlaeus evangélikus lelkész az 1610-es évektől Halléban jelentette meg negyedret, német nyelvű naptárait. Vö. ZINNER: *i. m.* 60, 348, 357. stb.

⁹² HAIN: *i. m.* 159, 167, 183.

⁹³ Ostrosithról NAGY Iván: *i. m.* VII. 301–302. és RMK II. 796.

⁹⁴ ZEMPLÉN: *i. m.* 130–137.

az évszakok jellemzésével. Frölich azonban igen hamar áttért benne az emberiség történetének asztrológiai szempontú taglalására, az égi jegyek változásának és a földi történelemnek nagy vonalakban megrajzolt összefüggéseire. A kiadvány leglényegesebb és leghosszabb részében Frölich a Föld forgásának tanát ismertette és cáfolta az ellenkező véleményeket. Az *Anatome* 1631-es és nem 1632-es kinyomtatása mellett szól, hogy szövegében, az évszakok jellemzésénél előfordul az „annum instantem 1632”, a közelgő 1632-es év kifejezés.⁹⁵ Az értekezésnek önálló mecénása nem volt. Jelöletlen címlapjától eltekintve az E-től H-ig terjedő ívekre lett nyomtatva: ilyen volt Frölich latin naptársorozatának a beosztása is: a naptártáblák három teljes ($A^4 B^4 C^4$) és egy fél ívet (D^2) tettek ki, ezután következett E ívjelzéssel a prognosztikon vagy egyéb szöveges rész. Frölich sem említette e művet külön naplójában. Megtudjuk viszont, hogy ki volt a latin nyelvű naptár mecénása. Fél évvel a kiadvány megjelenése után, 1632. február 23-án a szerző személyesen járt a Széchy-birtokok központjának számító Murány várában. „Fui in arce Murany ubi György Dn. Jakofi dedicato Lat. Kl. et illusztr. Zeziana mihi obtul. ...” – az összeg a sűrűn beírt kétféle szöveg, a sorok összeérése miatt kétféleképpen olvasható: a támogatás vagy 6+2+4 fl, vagy 4 fl volt, de a nagyobb összeg sokkal valószínűbb. Jákóffy György tehát az 1632. évi latin naptárért és annak külön kiemelt illusztrációjáért fizetett a szerzőnek talán 12 forintot. Ezt azonban nem saját személyében, hanem özvegy Széchy Györgyné Homonnai Drugeth Mária nevében tette: Jákóffy az ő murányi jószágkormányzója, más források szerint a vár kapitánya volt. Az „illustratio Zeziana” említése vezetett minket erre a következtetésre: ez nem lehetett más, mint a sasos-koronás Széchy-címer, valószínűleg fába metszve. Jákóffy György nem lehetett mecénása olyan könyvnek, amelyet özvegy Széchné címere díszített. Széchy György „meghagyatott özvegye” viszont férjének erőszakos halála, 1625 óta egyedül rendelkezett a hatalmas vagyon felett, s iskolára, egyházra, diákok külföldi taníttatására, később könyvkiadásra bőven áldozott.⁹⁶ Ő volt tehát a kiadvány mecénása. A családi címer a D3 levélen lehetett, a D2 levélig tartó naptár után, míg a megmaradt résznek, az *Anatoménak* a címlapja a D4 levélre lett nyomtatva.

David Frölich törekedett arra, hogy a jelentős asztrológiai értekezést tartalmazó 1632. évi latin naptárát külföldön is terjessze. 1632. január 13-án Heidelbergbe küldött belőle példányt. Április 22-én a lőcsei jegyző (aki Christoph Teuffellel azonosítható)⁹⁷ Bécsbe ment, és magával vitte Frölich kalendáriumait is: „Notar. Leutsch. Viennam pfectus meae Calendaria secum su[...]” Bizonyára köztük volt ez a fontos kiadvány is. A szerző talán a Poroszországba tartó Daniel Cramert is

⁹⁵ RMNy 1549, E1a lev.

⁹⁶ Széchy Györgyné Homonnai Drugeth Máriaéről a legrészletesebben: ACSÁDY Ignác: *A Széchyek Murányban. II, III, IV.* = Századok 1885, 116–122, 212–222, 306–315. Kultúrapártoló tevékenységéről főleg a 123–124. lapokon, Jákóffyról a 216. lapon.

⁹⁷ Lőcsei tanácsos, 1621–1649 között Lőcse város jegyzője. HAIN *i. m.* 157, 188, 192, 380. stb.

azért jegyezte be naplójába április 23-án („Dan. Cramer in Borussiam abiit”), mert példányok eljuttatását bízta rá?

Az 1631. évnek ez a mű volt a nagy teljesítménye; úgy tűnik azonban, hogy szerzője az 1632. esztendőre már kis naptárakat is megjelentetett Lőcsén. A nehézséget számunkra az okozza, hogy maga a kalendárium nincs pontosan megnevezve a naplóban, csak az egyes támogatók személye. A támogatók számából azonban feltétlenül több kiadvány adódik, nemcsak az egy latin nyelvű naptár. (Az 1632. évi boroszlói naptárakat Frölich selmecbányai polgároknak, ill. Horler iglói lelkésznek ajánlotta.) 1631. szeptember 21-én Frölich feljegyezte a naplóba: „Strasensis Cal. ... trad. p. Doct.,” vagyis a strázsai úrnak szánt kalendáriumot átadta a doktor-nak: valószínűleg Christian Augustini ab Hortis késmárki orvosnak.⁹⁸ Lehetne itt a latin naptárról szó, de 1632. január 7-nél már ezt olvashatjuk: „Strasensis Dnus 5 aureos honorarii loco obtulit.” A „honorarium” szóval a szerző általában az ajánlásért kapott jutalmat jelölte, jelen esetben a szepességi Strázsza birtokosától, azaz Horváth Stansith Boldizsártól⁹⁹ kapott honoráriumot. 1632. január 20-án Frölich az Újfalussyaktól kapott 10 rajnai forintot kifejezetten egy naptár dedikációjáért: „a Grosis Uyfalusis 10 Imp. accipi noe dedic. Klarii.” Az Újfalussy Péchy család Sáros vármegye egyik jelentős családja volt; legkiemelkedőbb tagja ekkor Újfalussy Péchy Zsigmond művelt birtokos, aki külföldi egyetemeken végzett és a Szepesi Kamara tanácsosa volt.¹⁰⁰ A mecénásra vonatkozó adatokat összefüggésbe hozhatjuk azzal, hogy az 1632-re szóló lőcsei tizenhatodréti magyar naptár töredéke fennmaradt: makulatúra papíron nagyon halványan a naptártáblák július második felétől és a vásárjegyzék egy része látható.¹⁰¹ Címlap és további részletek hiányában nem lehet bizonyítani, hogy ennek szerzője valóban David Frölich volt. A két újabb mecénás az 1632. évre szóló kiadványoknál azonban valószínűvé teszi, hogy a lőcsei német és magyar kis naptár már erre az évre megjelent: a kis naptáraknak ugyan-

⁹⁸ MELZER: *i. m.* 21.: Christian Augustini 1621-től volt Késmárkon orvos; II. Ferdinánd udvari orvosa, 1631-ben megkapta a magyar nemességet és az „ab Hortis” nevet. Frölich később is említette naplójában. Lehetséges, hogy az ő révén került a boroszlói naptárakat tartalmazó kolligátum-kötet később a Dobai Székely-család birtokába: felesége ugyanis Dobai Székely Zsuzsanna volt. Itt jegyezzük meg, hogy az Augustini-család egy leszármazottja, Samuel Augustini ab Hortis 1782-ben még használta és bőven idézte Frölichnek „Chronicon Hungarico-Szepusiense” című, azóta elveszett kéziratos művét. V. ö. Gréb Gyula: A szepesi hunok. = Közlemények Szepes vármegye múltjából V. 1913, 74.

⁹⁹ Horváth Stansith Boldizsár 1622–1623-ban Szepes vármegye alispánja volt. Nagy Iván *i. m.* V. 146, 148.

¹⁰⁰ NAGY Iván szerint Lőcsén halt meg 1631. (?) június 29-én, ott is temették el: az évszám azonban a sírfeliraton olvashatatlan volt, s Nagy Iván csak találmónra tette 1631-re, *i. m.* IX. 185.

¹⁰¹ A makulatúra papíron halványan látszik a naptár, s ugyanezre a papírra nyomtatták – takarékosan – a „Clitophon és Leucippe” című história K ívének próbanyomatát. Vö. PAVERCSEK Ilona: *Néhány impresszum nélküli lőcsei nyomtatvány megjelenési idejének meghatározása.* = MKsz 1978, 360.

is egy-egy mecénásuk volt. (Az első lőcsei német naptár 1635-ből, az első magyar 1636-ból maradt csak fenn példányban.)¹⁰²

Az 1633. évre kiadott lőcsei naptárakról jóval pontosabb adatok találhatóak a naplóban. A kéziratokat Frölich 1632 nyár elején adta nyomdába; június 17-én a német, egy héttel később pedig a „kis naptár”, a magyar naptárnak a kéziratát. A német almanachból kapott legkorábban szerzői példányokat, mert augusztus 5-én Frölich már küldött belőle a leibici papnak: „obtuli Dn. Past. Leib. p. Comp. Kl. min. Sep. Germ.” A „Kl. min.” itt már nem a boroszlói kis naptárat jelentette, hanem „K. min. Sep. Germ.”, Szepességre kiadott, tehát a lőcsei német nyelvű kalendárium volt, amelyet már bekötte küldött el a szerző. (Frölich – noha nevéhez mindig a késmárki jelzőt tette hozzá, valójában Leibicen, a Lengyelországnak elzálogosított 13 szepesi város egyikében született, amely földrajzilag nagyon közel volt Késmárkhoz: apja ugyanis késmárki rektorsága előtt a leibici iskolát vezette a 16. század utolsó évtizedében.)¹⁰³ Leibicen 1598 óta az idősebb Joannes Serpilius szolgált evangélikus lelkészként, a késmárki evangélikus papnak már 70 évesnél is idősebb édesapja, aki 1616–1619 és 1628–1630 között a szepesi 24 királyi városi evangélikus egyházmegye esperese is volt;¹⁰⁴ 1635-ben viszont „kálvinizmus” gyanúja miatt evangélikus lelkészársai lemondatták.¹⁰⁵ Bizonyos, hogy Frölich neki ajánlotta az 1633. évi lőcsei német naptárt, mert 1632. december 15-én ezt jegyezte fel Serpiliusról: „A Dne Past. Leib. 7 Imp. noe inscript. K. Sep. ...” A magyar és a latin naptárakból Frölich később, szeptember 27-én kapott szerzői példányokat: „17 Exemplaria Hung. Cal. et 2 Lat. accipi a L. B.” A latin naptár példányban is fennmaradt, ajánlásának dátuma 1632. augusztus 31.: ez a kézirat befejezésének vagy nyomdába adásának a dátuma lehetett.

Két héttel később, 1632. október 13-án Frölich példányokkal megrakodva útnak indult a bányavárosokba: támogatók megnyerése és művének árusítása lehetett a célja. Útba ejthette Liptó vármegye székhelyét, Liptószentmiklóst vagy még Kispalugyát is, s ekkor adhatta át az 1633. évi latin naptárat mecénásainak, Szentiványi Mihály és Menyhért liptói alispánoknak és Palugyai Ferencnek, a likavkai vár prefektusának. Indulása után két nappal jegyezte be naplójába a támogatók adományát: „Dni vicecom. Melch. Sentivani 5 Imp. Michael Sentiv. [...] Paludiai 2 Imp. p. inscript. Lat. Cal. obt.” (A mecénások közül egyedül Szmrecsányi Péter nevét nem találjuk a naplófeljegyzésekben.) Frölich október 17-én érkezett meg Besztercebányára, két nappal később Selmecebányára. Október 21-én Görgyeytől kapott 5 rajnai forintot: „Mgfs Gersei 5 Imp.”, egy napra rá a selmecebányai bírótól, Georg Ulrich Reutertől 8 rajnai forintot, Matthias Kaysertől 16 rajnai forintot: ők még

¹⁰² RMNy 1596, 1623.

¹⁰³ LIPTÁK: *i. m.* 42., Slovenský biografický slovník II. 132.

¹⁰⁴ JÖCHER: *i. m.* IV. köt. 522–523. has, ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. 3. bőv. kiad. Bp. 1977. 595.

¹⁰⁵ PIRHALLA Márton: *A szepesi prépostság vázlatos története kezdetétől a püspökség felállításáig*. Lőcse, 1899. 425.

az 1632. évi boroszlói naptár igen-igen későn fizető mecénásai voltak, akiktől úgy látszik, csak egy év elteltével és személyesen lehetett „behajtani” a jutalmat. Talán a nemfizető mecénások által keltett bizonytalan érzésekhez kapcsolhatók Johann Serpilius késmárki lelkésznek az *Anatome* elé írt, s a tudós Frölichhez intézett sorai?

„Scribere difficile est Fastos si praemia desint:
Calculus at circa praemia sponte fluit.
Huncne times Vulgi morem, doctissime Froelich,
Scribendi a studio forte remissa manus?
Sume animos! Vulgus quod non agnoscit agreste,
Clarorum agnoscet docta corona Virum...”¹⁰⁶

Selmecbányáról Frölich Körmöcbányára ment (október 25–29.), majd Besztercebányán időzött (november 2-ig). November 7-én tért haza, s ezt jegyezte fel naplójába. „Domum redio ex Peregrinatione monta[...] civitatis: ex qua mecum tuli 51 ... a Patronis Germ. Calend. Ai 32 et hic 33 Compactum meum acceptos ad h... usque tum a Kl. Jan. 245 fl 28 d.” Úgy tűnik tehát, hogy a szerző az 1632. évi boroszlói negyedréti naptáráért 51 forintot, az 1633-as lőcsei latin naptáráért 245 forint 28 dénárnyi összeget hozott haza a három hetes útról. A naptárak bekötéséért utólag, 1632. december 11-én fizetett Lorenz Brewernek 15 forintot; az összegből – mint azt az alábbiakban látni fogjuk – kiszámítható, hogy Frölich 25 db díszesen bekötött negyedréti naptárat vitt magával az útra. Az 1633. évre szóló magyar naptár honoráriumát Frölich 1633. január 12-én kapta meg: „Dnus Spectab. Palauzensis 10 Imp. p. Cal. Hung. obt.” A mecénás valószínűleg a Palugyai lipói birtokos-család egyik tagja lehetett (talán ugyanaz, talán más, mint a latin naptár támogatója). Noha a napló nem árulja el, hogy ezért az összegért naptárakat vásároltak vagy a kiadvány megjelenését támogatták, a 10 rajnai forintnyi (= 18 magyar forint) összeg mégis inkább a mecénásság mellett szól. A patrónusok közül legkésőbb az 1633. évre szóló latin naptár legmagasabb rangú mecénása fizetett a szerzőnek: Illésházy Gáspár trencsényi főispán 1633. április 2-án tíz rajnai forintot.¹⁰⁷

Az 1631–1632. évhez kapcsolhatók azok a különböző könyvkiadásra, könyvkötésre ill. vásárlásra vonatkozó bejegyzések, amelyekkel Frölich az 1631. évi boroszlói naptár üres hátlapját írta tele. Az első feljegyzés a lap bal felső részén olvasható, bár a betűk fele le lett vágva: „L. B. imp.”, teljesen jól olvasható:

„Hung.
Germ.

Lat.” – tehát Lorenz Brewer nyomtat magyar, német, latin naptárt. Valószínű, hogy ez a bejegyzés az 1632. évre szóló kalendáriumok nyomtatására vonatkozik. A

¹⁰⁶ RMNy 1549, címlap verzón.

¹⁰⁷ 1632. október 15., ill. 1633. április 2.: „Illustriss. Illyeschazi me 10 Rfl donavit noe Lat. [...]”

mellette lévő felsorolás inkább könyvkötésről szóló feljegyzés: Frölich saját maga is árusíthatta naptárait, egyeseket díszesebb kötésben.

„...censegit 2 Hung
1 Germ maj.
3 Hankii
4 Latina
2 Kleine”.

A „Germ. maj.” és a „Hankii”, mint már láttuk, a boroszlói naptárak, a latin, a magyar és a „Kleine”, azaz a kis német pedig lőcsei kiadás. Ezután következett az elszámolás Lorenz Brewerral mint könyvkötővel az 1631. évi késmárki Luca napi vásárkor: „In nundinis Luciae ratione institui cum compactor Cal cum L Brev ubi mihi minora Cal compacturos ex contracto remisit pcensens major.tus singulis 36 gr postulavit, ego hoc pretio contentus, aureum in ratione dedi ut ita ipsi adhuc obliget 2 fl 8 d.” A latin naptár bekötése tehát egyenként 36 groschenbe került, amiért Frölich egy aranyat fizetve is még 2 fl 8 dénárral tartozott. Ezután következik egy félig német nyelvű feljegyzés, amely 1632. április 13-ához kapcsolható:

„Darauf hatt Lorentz Brewer meine Deutsche Vngerische V. Lateinische Ca-
lendaria Ao. 33 empfangen quibus mihi ordinarios Imp. ... debet [olvashatatlan
összeg, a jól olvasható beszűrés fölötté: 5 fl 40 den]. Ego aut. 13 fl ipsi obliget
Caa Nonum Biblicor. darauf curavi ipsi Libros afferui Vratislavia
7 Kleine Catechismos 72
8 Bucolica
3 gebet Bücher in 8 1 fl 44 den
12 Leipz. Bibel”.

Ekkor állapottak meg tehát az 1633. évi lőcsei naptárak kinyomtatásáról: az „empfangen” itt csak elvi megállapodást jelenthet, hiszen magukat a kéziratokat, mint láttuk, 1632 nyarán adta át a szerző a nyomdásznak. (Júniusban a német és a magyar, augusztusban a latin naptár kéziratát.) Ezekért a kéziratokért a megállapodás szerint 5 fl 40 dénár járt. Frölich 1632. április 13-án kapott Brewertől 13 forintot: ezért a 13 Ft-ért és a naptár-kéziratokért neki járó 5 Ft 40 dénárért boroszlói könyvek meghozatását rendelte meg Lorenz Brewertől. Az 1632. szeptember 28-án átvett kész példányoknál is hivatkozott Frölich a lőcsei nyomdással kötött írásos megállapodásra: „17 Exemplaria Hung. Cal. et 2 Lat. accepi a L. B. Rubricam co[ntra]xi.” A nyomdász által fizetett szerzői honoráriumot tehát ennyi szerzői példány egészítette ki.

A lőcsei nyomdász – testvére, Bruno Brewer nyomdokain haladva – könyvkereskedőként is tevékenykedett, számos alkalommal fizetett harmincadot külföldről behozott könyvekért. Lorenz Brewer Frölich megrendelése után két és fél hónappal tett könyvkereskedői beszerző utat: július 2-án 110 Ft, július 16-án pedig 70 Ft ér-

tékú könyvet számoltak el neki a harmincadon.¹⁰⁸ A 7–8–12 példányos megrendelés arról tanúskodik, hogy Frölich nemcsak naptárait árusította, hanem a késmárki iskolának vagy városra, esetleg más egyházközségek számára is szerzett be könyveket.¹⁰⁹ (A katekizmust a gimnáziumok alsóbb osztályaiban, Vergilius *Bucolicáját* a felsőbb osztályokban használták.) A naptár hátlapján, a már említett rendelés végén, külön sorban egy újabb könyvcím olvasható: „L Brewer censegit dni Alst sum. bon. Hung. restavit 1 1/2 fl.”. Frölich tehát egy 1630-as lőcsei kiadványt, a Szenci Molnár Albert fordította *De summo bono, A legfőbb jóról* című könyvet vette meg a lőcsei nyomdásztól.¹¹⁰ A naplóban ez a vásárlás 1632. szeptember 11-nél található: a késmárki tudós ekkor vett egy *Summum bonumot*, 1 Ft-ot fizetett érte Brewer inasának, és így maradt még 1 1/2 Ft tartozása. A magyar nyelvű könyvet tehát Alstednek küldte el Gyulafehérvárra. (A hátlapon olvasható „Summum bonum”-bejegyzés tehát csak 1632 szeptemberében vagy utána íródhatott.) Ezután Frölich a naptár hátlapján a tartozás teljes kiegyenlítését is említette: „Solvi Dno Lorenz Breweri in totum.”

Frölich hazai naptárkiadásainak hatóköre a kis naptára révén, melyekkel nagyobb közönséget érhetett el, jelentősen kibővült: nem érdektelen ezért tudnunk, hogyan fogadták kalendariográfusi tevékenységét környezetének tekintélyes egyházi személyiségei. A Frölichet igen melegen pártfogoló Joannes Serpilius késmárki lelkész verse az *Anatome revolutionis mundanae* előtt nemcsak a nehézségekről árulkodik, hanem kiemelte azt is, hogy többek, akik születésre nézve előkelőbbek, mint Frölich, elismeréssel fogadták őt.¹¹¹ A mecénások között – mint azt később is látni fogjuk – sok volt a protestáns egyházi személy. Frölich 1633-ban írta le a következő sorokat munkájának hazai elismeréséről: Egy (kalendáriumokat megvevő papról szóló) anekdotával kapcsolatban írta, hogy őneki semmi oka a panasza földijeinél: „bei meinen Herrn Landsleuten, den Zipsersischen Priestern ... denn ja die vornemsten unter ihnen sich gegen meine Astronomicas lucubrations die Zeit hero also liberalisch erwiesen, daß ich daraus genugsam abnehmen kann, daß Sie der Stern- und Kalender Kunst in Gebühr affectioniret sein und bleiben wollen; deswegen ich denn auch solch ihr Lob gegen männiglichem zu preisen mich befleißige.” Frölich tudott azonban Felső-Magyarország egy jelentős városában élő olyan teológusról, akit személyesen nem ismert, de aki „szavahihető és előkelő emberek híradása szerint” az asztronómiának és a csillagászoknak különös ellensége,

¹⁰⁸ Mestský archív Levoča, Harmincadjegyzékek, IV. 341, 7. – Bruno és Lorenz Brewer könyvkereskedői tevékenységéről általában, külföldi könyvbehozatalukról: PAVERCSEK Ilona: *A lőcsei Brewer-nyomda a XVII–XVIII. században*. I. rész. In: OSZK Évkönyv 1979 (Bp. 1981), 361, 367.

¹⁰⁹ Még 1629-es könyveladról tanúskodik a napló következő bejegyzése: 1629. július 16: „A Dno Cantore 3 Joach. accipi in ratione, a Dno Magistro 20 gr accipi in ratione librorum”. A „magister” David Praetorius volt.

¹¹⁰ RMNy 1483.

¹¹¹ RMNy 1549, D4b lev.

és aki ennél fogva nem viseli el, hogy a csillagászokat asztronómusoknak nevezzék, mert ezen elnevezés egyedül Istent illeti, egyedül csak Isten igazi asztronómus.¹¹² Az 1630-as évek végén is röviden visszatért az asztrológia ellenfeleire, akik bibliai idézetekkel kívánják igazolni, hogy az asztrológia tilos, Isten előtt semmis tudomány. Frölich hangsúlyozta, hogy nem akar e témáról vitatkozni, sem az egyik, sem a másik oldalon vitába szállni vagy bárkit is provokálni.¹¹³

¹¹² Az 1634. évre szóló boroszlói naptár prognosztikonában, RMK III. 1499, B4b lev. Frölich véleménye: „der gute Herr Dominus M.” időszerűtlen kritikájával csak együgyűségét leplezi le, és jól illenek reá Philipp Melanchton szavai: e beszéd paphoz, doktorhoz, tanítóhoz méltatlan („eine unpriesterliche, und doctorische oder unmagistersche Rede”).

¹¹³ Az 1639-re szóló boroszlói prognosztikonban, RMK III. 1545, B4a lev.

Jezsuita szentek emblematikus életrajzai a 17 – 18. században

Az elmúlt két évtizedben jelentősen fellendült a jezsuita emblematika kutatása.¹ A bibliográfiai és klasszifikációs kísérletekkel párhuzamosan mű- és motívumelemzések, szerzői monográfiák, forrás- és hatástörténeti vizsgálatok készültek. Világossá vált, hogy a jezsuita anyag megkerülhetetlen az emblematika és a különféle irodalmi, képzőművészeti műfajok kapcsolatának tisztázásában. Megindult az emblematikára vonatkozó jezsuita elméletek feltárása, terv született az emblémakönyvek számítógépes feldolgozására és kézikönyvben való közzétételére, s jelentősen előrehaladt a jezsuita emblematika sajátos vonásainak meghatározása. E munkák során bebizonyosodott az is, hogy a felvetett kérdések tisztázása csak részleteiben, egyes szerzőkre, művekre és kiadványtípusokra lebontva remélhető, ugyanakkor óvakodni kell az ezekből levont következtetések túlzott általánosításától.

A jezsuita emblematika egyik jól körülhatárolható területét alkotják a jezsuita szentek és szentéletűnek tartott jezsuiták életéhez, csodáihoz és erényeihez kapcsolódó nyomtatott emblémasorozatok. A didaktikus használati irodalomnak erre a speciális műfajára már Praz is felfigyelt, amikor óvott a szentek életének illusztrált jeleneteit néhány soros magyarázattal tartalmazó kiadványok önkényes besorolásától az emblémakönyvek közé.² Időközben világossá vált, hogy az illusztrált szentéletrajzok hagyományos műfaja mellett a 17. század első két évtizedétől a jezsuita kanonizációs törekvésekkel párhuzamosan növekvő számban jelentek meg a jezsuita szentekről és szentté avatandókról készített emblémasorozatok, amelyek tekintélyes részét teszik ki a heroikus, azon belül a kiemelkedő egyéniségekhez kötődő emblematikus nyomtatványoknak.

A jezsuita szentek emblematikus életrajzai egyrészt lehetőséget kínálnak egy téma megjelenésének, elterjedésének és elhalásának nyomon követésére a jezsuita

¹ DIMLER, G. Richard: *Jesuitische Emblembücher*. Zum Forschungsstand. In: *Sinnbild-Bildsinn*. Emblembücher der Stadtbibliothek Trier. Katalogbuch zur Ausstellung. Red. Michael SCHUNCK. Trier, 1991. 169–174.

² PRAZ, MARIO: *Studies in Seventeenth-Century Imagery*. Roma, 1964. 326. – Az egyházi művészet szentekkel kapcsolatos emblematikus programjához vö. *Reallexikon der deutschen Kunstgeschichte*. Bd. V., Stuttgart, 1967. Sp. 193–195. Abb. 40a és b., KEMP, Cornelia: *Angewandte Emblematik in süddeutschen Barockkirchen*. München–Berlin, 1981. 46–48, 53–75.

emlémahagyományban. Másrészt a vizsgálat további részletekkel bővíti a jezsuita emblematika tárgyainak és alkalmainak specializálódási és popularizálódási folyamatára vonatkozó ismereteket, s új megvilágításba helyezi a humanista embléma jezsuita asszimilációjának eddig homályban hagyott kérdéseit.³

Elméleti háttér, a műfaj kialakulása

A műfaj tágabb összefüggéséhez tartozik, hogy a 16. század utolsó harmadában kibontakoztak a morális embléma használatának speciális lehetőségei a kegyesség ösztönzése, a tanítás és a beavatás területén. Ezzel párhuzamosan megjelent a heroikus devizatípus személyeket és intézményeket dicsőítő használata a vallási összefüggésben.⁴ A 16. század legvégén megkezdődött az ún. embléma sacra teológiai és meditációs használatának differenciálódása, melynek során egyrészt a moralizáció és a vallásos elmélkedés fokozottan háttérbe szorítja az embléma enigmatikus, ezoterikus jellegét,⁵ másrészt megjelennek az udvari élet és a rendtörténet különféle alkalmaihoz kapcsolódó kiadványok.⁶

Az embléma kifejező erejét az alkotó tehetsége és tudása mellett alapvetően a belerejtett intellektuális lelemény minősége határozta meg. Ez tette alkalmassá arra, hogy ne csupán felkeltse a figyelmet, hanem új tudás forrása is legyen. A befogadó által újra felépített, elmélyített és átélt megtapasztalás kialakítása volt a célja Loyola Ignác *Execitia spiritualiájának* is. Ignác azonban az *Execitiában* elutasította az értelmi tudás és az élmény egyensúlyának keresését:⁷ az átélt vallási tapasztalat megszerzése érdekében az „abundantia scientiae” rovására az érzések tudatos használatát részesítette előnyben.

A humanista embléma sajátosságai és Ignác *Execitiájának* módszere közti rokonságot a jezsuiták már a 16. század végén felfedezték. Jeronimo Nadal és Jacobus Pontanus meditációi nemcsak az ignáci előírásokat követték, hanem jelentős affinitást mutattak az emblematikával is. Nadal és Pontanus emblematikus elmélkedéseiket a bibliai események és személyek köré csoportosították.⁸ Tevékenységü-

³ DIMLER, G. Richard: *The Imago Primi Saeculi: Jesuit Emblems and the Secular Tradition*. Thought 56. 1981. 433–448.

⁴ CHATELAIN, Jean-Marc: *Livres d'emblèmes et de devises*. Une anthologie (1531–1735) s. l. 1993.

⁵ DIMLER: *i. m.* 1981. 445.

⁶ BREIDENBACH, Heribert: *Der Emblematiker Jeremias Drexel S. J. (1581 bis 1638)*. Mit einer Einführung in die Jesuitenemblematik und einer Bibliographie der Jesuitenemblembücher. Diss. Phil. University of Illinois. Urbana, 1970. 79–89.

⁷ Az *Execitia* bevezetőjében így ír: „... non enim abundantia scientiae, sed sensus et gustus rerum interior desiderium animae explere solet.” *Sancti Ignatii de Loyola Execitia Spiritualia*. Textus antiquissimi. Ed. I. CALVERAS – C. de DALMASES. Roma, 1969. 142–143.

⁸ NADAL, Jeronimo: *Evangelicae historiae imagines*. Antwerpen, 1593.; UÓ: *Adnotationes et meditationes*. Antwerpen, 1594–1595.; PONTANUS [SPANMÜLLER], Jacobus: *Floridorum libri octo*. Augustae Vindelicorum, 1595.

ket csakhamar követték Ignác *Exercitiájának* illusztrált kiadásai.⁹ Köztük olyan 17. századi kiadás is található, melyet egy, eredetileg nem az *Exercitia* illusztrálására készült jezsuita emblemakönyv képanyagával díszítették.¹⁰

Ezzel párhuzamosan a jezsuiták megkezdték az emblematika rendi igényeknek megfelelő formavilágának és eszköztárának kialakítását. Ez hosszabb folyamat volt, melynek során kiérlelték saját elméletüket, és megtalálták annak gyökereit a 16. századi humanista emblematika irányzataiban, elsősorban az itáliai symbolum-(impresa)-elméletben. Az impresát (symbolum, insigne, devise) a késő-humanisták az *egyedi* szimbolikus ábrázolására alkalmas, s – lehetőleg egyenrangú – képi és szöveges részből álló alkotásként értelmezték. Ez a kifejezési forma az emblematikánál jobban megfelelt a jezsuiták céljainak, mivel elvont fogalmak és összetett gondolatok megjelenítése helyett alkalmas volt érzékletes, az „abundantia scientiae”-t mellőző, konkrét tartalmak kifejezésére. Az impresa-elmélet Itáliában éppen akkor terjedt el és vált közkedveltté, amikor a jezsuita rend létrejött és meg erősödött.¹¹

A jezsuiták elkötelezettsége a szimbólum mellett burkolt formában Roberto Bellarmino imago-elméletében jelenik meg először.¹² Bellarmino itt nem egyszerűen a képi ábrázolás jogosságát akarta igazolni a katolikus hit védelme érdekében. Nála a kép nemcsak a fizikai látással megtapasztalható tárgyat jelenti, hanem a világ dolgainak olyan valóságos hasonlatosságát is, amit – mint Loyola Ignácnál – az érzékekkel lehet megközelíteni.¹³ Bellarmino bevezette az „utilitas imaginis” fogalmát, amely szerint az imago 1. az oktatás és műveltség eszköze; 2. az Isten és a szentek iránti tisztelet ápolását és növelését szolgálja; 3. a példa követésére serkent; 4. képes megőrizni az emberben Krisztus és a szentek *emlékét*; 5. a hit megvallásának eszköze.¹⁴ Bellarmino elmélete elősegítette, hogy a jezsuiták a vallási tartalmak kifejezését szolgáló irodalmi formák (hymnus, cantata, apophtegmata, litania, exemplum, carmen, elogium heroicum stb.) közé az utilitas-elv alapján beiktassák a képszerű emblémát is.

Ezzel csaknem egyidőben a rendnek új eszközökre lett szüksége, hogy a már ismert középkori kultuszterjesztő formáknál hatásosabban tudja vonzóvá tenni a szentéletű rendtagok tiszteletét. A 16–17. század fordulóján kibontakozó jezsuita kanonizációs törekvések során a *képi ábrázolás*, a leendő szentek „vera imago”-

⁹ LOYOLA, Ignatius: *Exercitia spiritualia*. Romae, 1609.; Uő: *Esertitii spirituali*. Roma, 1649.

¹⁰ LOYOLA, Ignatius: *Exercitia spiritualia*. Tyrnaviae, 1679.

¹¹ Vö. SULZER, Dieter: *Traktate zur Emblematik*. Studien zu einer Geschichte der Emblematheorien. Hrsg. von Gerhard SAUDER. St. Ingbert, 1992.

¹² BELLARMINO, Roberto: *Septimana controversia generalis de Ecclesia triumphante tribus libris explicata*. Liber secundus. De reliquiis et imaginibus Sanctorum. In: Uő: *Opera omnia...* Ed. Justinus FÉVRE. Tom. III. Parisiis, 1870. 199–266.; A mű első kiadása 1586-ban Ingolstadtban jelent meg.

¹³ BELLARMINO: *i. m.* 213.

¹⁴ BELLARMINO: *i. m.* 228–229.

jának kidolgozása a középkori „vita et miracula” program fontos részévé vált.¹⁵ A kultuszközvetítés további eszközeként szolgáltak a „vita et miracula” gondolat-körből leválasztott, önállóan is kidolgozott, speciális jezsuita erényekkel kibővített *virtutes-összeállítások*. Ezekről a formáktól nem függetlenül harmadikként a jezsuiták a rendi kanonizációs tervek szolgálatába állították az emblematikát, mivel alkalmas eszköznek látszott a szélesebb körben még ismeretlen, a szentség jegyeivel felruházott személyek kultuszának megismertetésére.

A jezsuita szentek emblematikus életrajzainak készítésére nem alakult ki külön elmélet. Ennek oka egyrészt az, hogy a szentek emblematikus bemutatásához elegendőnek bizonyultak azok az *eszközök*, amelyekkel a 16. században a kiváló erényű személyeket ábrázolták. Másrészt a 16–17. század fordulójától a humanista impréza-elméletek alapján kialakuló jezsuita emblémaelméletek tartalmazták mindazokat az *elveket*, melyek nyomán be lehetett mutatni a jezsuita szenteket. Ezek a fő elméleti megfontolások tézisszerűen a következők:

Az első jezsuita emblematikus, Jacobus Pontanus (Spanmüller) a humanista emblematikából kiemelte a similitudo és delectatio fogalmakat, s belehelyezte az utilitas gondolatkörbe.¹⁶ Ezzel megerősítette az elképzelést, hogy a boldoggá avatásra váró, vagy már szentté avatott rendtagokat hasznos lehet emblematikusan is bemutatni. Antonio Possevino (1593) az egyedi kifejezésre különösen alkalmas szimbólumot ajánlott a pietas, a virtutes, a honestas és az anima bemutatására. Ezek szerinte a szentekhez kapcsolódnak, s hatékonyan szolgálják az új szentek megismertetését és az imitatio iránti vágy felkeltését.¹⁷ A szimbólum leválasztását és elkülönítését a rejtett közlésre alkalmas kifejezési formák közül (mint pl. a nota, aenigma, emblema, parabola, apologus és hieroglyphum) Horatio Montaldo szorgalmazta.¹⁸ Ennek elméleti indoklását Nicolas Caussin dolgozta ki.¹⁹ Caussin kiemelte és gyűjtőkategóriává tette a jezsuita emblémagyakorlatban és a szentek ábrázolásában legjobban hasznosítható szimbólumot, s az *alkalmas hasonlóságot* (similitudo idonea), amit Montaldo a szimbólum egyik leglényegesebb elemének tartott, az embléma funkcióját kifejező kulcsfogalommá emelte. Ezzel a „similitudo idonea” az egyik leglényegesebb elvárássá vált a szentek ábrázolásában. Ettől

¹⁵ KÖNIG-NORDHOFF, Ursula: *Ignatius von Loyola. Studien zur Entwicklung einer neuen Heiligen-Ikonographie im Rahmen einer Kanonisationskampagne um 1600.* Berlin, 1982.

¹⁶ PONTANUS (SPANMÜLLER), Jacobus: *Poeticarum Institutionum libri III.* Editio secunda. Ingolstadii, 1597. 188–190.; Uő: *i. m.* 1595. 2a–5b. A jezsuita emblémaelmélet kérdéséhez vő. KNAPP Éva: *A jezsuita emblémaelmélet humanista kapcsolatai.* = ItK 99 (1995). 595–611.

¹⁷ POSSEVINO, Antonio: *Bibliotheca selecta de ratione studiorum ... nunc primum in Germania edita.* Coloniae, 1607. 479–480.

¹⁸ MONTALDO, Horatio: *Riposte di Hercole Tasso...* Mediolano, (1612.); Vő.: MENESTRIER, Claude-François: *Philosophia imaginum ... E lingua Gallicia in Latinam translata.* Amstelodami–Gedani, 1695. 22–23. (Első kiadás: Paris, 1682.)

¹⁹ CAUSSIN, Nicolas: *De symbolica Aegyptiorum sapientia.* Coloniae, 1631. 6b–8b. (Első kiadás: Paris, 1618.)

kezdve az embléma és a szimbólum a jezsuitáknál szinonim fogalmak, használatuk állandóan keveredik.

Elsősorban a funkció felől közelítette meg az emblematikát Alessandro Donati.²⁰ A szimbólumok, melyeket „figurata epigrammata”-ként határozott meg, mindekenélőtt arra szolgálnak, hogy „monent et docent”. Donati példaként hivatkozott Fammiano Strada Loyola Ignác-szimbólumaira, amelyek az említett funkciókon kívül eleget tettek az értelmezhetőség kívánalmainak is. Silvestro Pietrasanta²¹ különösen a szimbólumok méltóságát (dignitas) tartotta fontosnak. Kifejtette, hogy a szimbólumnak részleteiben is méltónak kell lennie az ábrázolni kívánt dologhoz. Ezt a dicsőítő, tisztelettel képi- és irodalmi ábrázolásmóddal lehet elérni.

Az elméleti megfontolások mellett a műfaj kialakulásában különösen fontos szerepet játszottak a rendi kanonizációs törekvések. Joannes Codurius halálát (1541. augusztus) követően kialakult a gyakorlat, hogy az elhunyt rendtagok életéről, tevékenységéről az egyik rendtárs rövid tudósító levelet, ún. elogiumot írt.²² A folyamatosan készített és terjesztett elogiumok mellett gondot fordítottak arra is, hogy a legkiválóbb erényű, életű és tevékenységű jezsuiták életrajzát bővebb formában is megörökítsék és terjesszék.²³

Az elogiumokon kívül hasonló céllal esetenként más iratok is készültek. Stanislaus Kostkáról például a kéziratos elogium mellett már halála évében elkészült vitézségének első, ugyancsak kéziratos megfogalmazása.²⁴ 1570-ben Lengyelországban carmen készült életéről, melyben a „boldog” jelzővel illették.²⁵ Ezeket két év múlva követte Loyola Ignác első életrajzának megjelenése.²⁶

A rendkívüli életükről és erényükről már életükben ismert rendtagok (pl. Aloysius Gonzaga, 1568–1591; Franciscus Borgia, 1510–1572; Franciscus Xaverius, 1506–1552; Joannes Franciscus Regis, 1597–1640; Joannes Berchmann, 1599–1621) mellett, akiknek életrajza már röviddel haláluk után megjelent, kéziratos összeállítások készültek az ugyancsak nem mindennapi életű és erényű, de kevésbé ismert rendtagokról is. Ezeket eljuttatták Rómába, ahol átvizsgálásuk után a rendi veze-

²⁰ DONATI, Alessandro: *Ars poetica... libri tres Romae*, 1631. 375–388.

²¹ PIETRASANTA, Silvestro: *De symbolis heroicis libri IX*. Antverpiae, 1634. 10–13., 352.

²² *Constitutiones Societatis Iesu et Epitome Instituti*. Romae, 1943. 134–138.

²³ *Elogia virorum illustrium Societatis Iesu Cardinalium, episcoporum, martyrum aliorumque sanctitate insignium*. Saec. XVII. Ms. Budapest, Egyetemi Könyvtár, Kézirattár (=BEKK) Ab 132.

²⁴ FATIO, Guilio: *Stanislai Kostka beata mors et elogium*. 1568. Ms. Vö.: *Sommervogel*, Carlos (ed.): *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*. Première partie: Bibliographie. I–XII. Bruxelles–Paris–Toulouse, 1890–1914. Itt: III. 552. WARSZEWICKI, Stanislas: *Vita S. Stanislai Kostka... 1568*. Ediderunt Hagiographi Bollandiani. Bruxellis, 1895.

²⁵ „Duobus post annis vita Stanislai carmine editur in Polonia, adscripto Beati titulo”.

MAURISPERG, Antonius: *Vita divi Stanislai Kostkae...* Viennae, (1726) 90.

²⁶ RIBADENEYRA, Pedro: *Vita Ignatii Loiolae...* Neapoli, 1572.

tés törekedett a kanonizációra váró rendtagok közelébe került személyek tágabb körben történő megismertetésére.²⁷

Az emblematikus életrajzok fő forrása a hitelesnek tekintett víta-összeállítás. A két műfaj szoros kapcsolatát és a már kialakult gyakorlatot Joannes Franciscus Regis példáján szemléltetjük. Regisi halála (1640. december 31.) után több rendi életrajz is készült (pl. Claudius La Brouë, 1650; Antonius Bonnet, Toulouse, 1692.) Amikor felvetődött kanonizációjának gondolata, Tamburini generális megbízta Guillelmus Daubentont a hiteles víta elkészítésével. Ez 1716-ban jelent meg Párizsban francia nyelven.²⁸ Az 1726-os boldoggá, majd az 1737-es szentté avatás egyik alapja ez a Daubenton-féle víta volt, amely hatékony eszközzé vált a tisztelet növelésének. Ha Regisi emblematikus életrajzait összevetjük a Daubenton-féle vítával, megállapíthatjuk, hogy azokban csak olyan mozzanatok tűnnek fel, amelyek szerepelnek a vítában is.²⁹ A *Descriptio sacri apparatus...* című emblematikus életrajz egyik megjegyzése szerint az emblémák szöveges forrása Daubenton vítája volt.³⁰

Jezsuita emblémaközpontok és szerzők a 17. század elején

A jezsuita szentek első emblematikus életrajzait a 16–17. század fordulójától Európa legjelentősebb jezsuita kollégiumaiban készítették, eleinte névtelen, kollektív alkotásként. A kezdeti anonimitásra utalt Silvestro Pietrasanta, amikor elismerte, hogy nem tudja minden esetben megnevezni az általa összegyűjtött és közölt emblémák forrásait, szerzőit.³¹

Az első központok Itáliában alakultak ki. Az Il Gesúban, ahol 1587-ben Loyola Ignácot új sírba temették, 1600-ban Baronius emlékbeszédet mondott a rendalapítóról.³² Ez a prédikáció olyan részeket tartalmaz, amelyeket csak egy, az emblematikus közlésmódot értő és kedvelő közönség előtt lehetett előadni. Az Ignác boldoggá avatását tárgyaló 17–18. századi rendtörténeti munkák a szent emblematikus ünneplését általános jelenségként mutatták be az európai jezsuita közpon-

²⁷ Vö. VINCARTIUS, Joannes: *Sacrarum heroidum epistolae*. Tornaci, 1640.; *Imago primi Saeculi .. Antverpiae*, 1640.; QUERCK, Ignatius: *Acta S. Ignatii de Lojola ... Viennae*, 1698.

²⁸ DAUBENTON, Guillelmus: *Vita beati Joannis Francisci Regis ... in latinum sermonem conversa...* Praegae, 1718.; Első kiadás: Paris, 1716.; Vö.: SOMMERVOGEL: *i. m.* II. 1832.

²⁹ Így például: WIERUSZEWSKI, Kazimierz: *Triumphus charitatis ... Posnan*, 1717.; LE JAY, Gabriel François: *Prima Joannis Francisci Regis ...* In: UÓ: *Bibliotheca Rhetorum ... Tom. II.* 828–832. Paris, 1725.; *Descriptio sacri apparatus ... Viennae*, 1738.; *Prima Joannis Francisci Regis ... Claudiopoli*, 1738.

³⁰ *Descriptio ... i. m.* Viennae, 1738. 4–5.

³¹ PIETRASANTA: *i. m.* 10–11. Vö. ROSCIUS, Julius Hortinus: *Emblemata sacra S. Stefani Caelii Montis intercolumniis affixa*. Roma, 1589.

³² MATT, Leonard von – RAHNER, Hugo: *Ignatius von Loyola*. Würzburg, 1955. 123–6.

tokban.³³ Bár a rendtörténetek nem részletezik az egyes rendházak ünnepeit, feltételezhetjük, hogy a pompában Róma és az itáliai kollégiumok jártak elől. Ekkor működött Rómában Fammiano Strada, akit több jezsuita emblematikus vallott mesterének. Strada szimbólumainak egy részét a római Mária-sodalitások közös gyülekező helyén tárták a nyilvánosság elé.³⁴

A 17. század elején jelentős itáliai emblémaközpont volt még Mantua, Palermo, Nápoly és Milánó. Mantuában (Mántova) például Ignác erényeit „epigrammata et emblemata” mutatták be.³⁵ Palermóban és Rómában Fammiano Strada tevékenységéről tanúskodnak a források. Az egyik palermói jezsuita, Francesco Rajati, aki valószínűleg Strada tanítványa volt, Ignácra és Xavéri Ferencről „symbola et inscriptiones”-sorozatot készített a szentté avatásra (1622). Nápolyban és Milánóban 1622 körül Xavéri Ferencről készítettek emblémákat.³⁶

Az itáliai jezsuiták tevékenységével egy időben Spanyolországban is készültek emblémák a jezsuita szentekről. Itt olyan neves, nem jezsuita szerzőkre utalhatunk, mint például a toledói Sebastían de Covarrubias Orozco és a segoviai Alonso Ledesma y Buitrago, aki Franciscus Borgiáról és Loyola Ignácra készített emblémákat.³⁷

Ignác boldoggá avatása után, szentté avatására készülve a rend római központjában elhatározták, hogy az emblematikus formát Európa más részein is meghonosítják. Erre a neves római jezsuita emblematikusok kiküldését tartották a legmegfelelőbbnek. Ignác boldoggá avatását Brüsszelben és az alsó-rajnai rendtartomány több templomában (pl. Köln, Trier) emblémák kifüggesztésével is ünnepelték.³⁸ Erre a területre küldték először Fammiano Stradát, majd tanítványát, Silvestro Pietrasantát. Strada elsősorban a flamand-belga rendtartomány kollégiumaiban (pl. Leuven, Brüsszel), Pietrasanta pedig az észak-német rendtartományban ismertette meg és vezette be a szimbólumok használatát.³⁹

Jórészt Strada és Pietrasanta tevékenységének hatásával magyarázható, hogy 1622-ben a rendalapító és Xavéri Ferenc szentté avatását a jezsuita kollégiumok

³³ Például: JOUVANCY, Joseph: *Historiae Societatis Jesu Pars Quinta ... Ab anno Christi MDXLI. ad MDCXVI.* Romae, 1710. 337–339.; Vö. MENESTRIER: *i. m.* 66.

³⁴ PIETRASANTA: *i. m.* 10–11., 356.; PALLAVICINO, Sforza: *Arte dello stile ...* Bologna, 1647. 79–80.; BOSCHIUS, Jacobus: *Symbolographia. Augustae Vindelicorum – Dilingae, 1701.* 33.

³⁵ *Annuae Litterae Societatis Iesu Anni 1609 ...* Dilingae s. a. 8–9.

³⁶ STRADA, Fammiano: *Saggio delle feste che Si apparecchiano nel Collegio Romano in Honore de Santi Ignatio et Francesco da N. S. Gregorio XV. canonizati.* Roma, 1622.; Uó: *i. m.* Venetia, 1622.; RAJATI, Franciscus: *Symbola et Inscriptiones adornatae honori SS. Ignatii et Xaverii.* Palermo, 1622.; Uó: *Ragnaglio degli Apparati, e Feste fatte in Palermo per la Canonizzazione de' SS. Ignatio Lojola e Francesco Xaverio.* Palermo, 1622.; MENESTRIER: *i. m.* 234, 357, 608.

³⁷ LEDESMA y Buitrago, Alonso: *Epigramas y Hieroglyphicos ... excelencias de Santos ...* Madrid, 1625.

³⁸ *Annuae ... 1609 ... i. m.* 26–28.; REIFFENBERG, Fridericus: *Historia Societatis Iesu ad Rhenum Inferiorem e MSS. Codicibus ...* Tom. I. Coloniae, 1764. 466.

³⁹ *Imago ... i. m.* 731.; MENESTRIER: *i. m.* 33.

már szerte Európában emblematikusan is megünnepelték. A rend harmadik generálisáról, az 1624-ben boldoggá avatott Franciscus Borgiáról is készültek emblémák. Kölnben úgy oldották meg az emblémák elhelyezését, hogy az klasszikussá vált, és a jezsuita szentté avatásoknál a 18. század közepéig Európa-szerte alkalmazták.⁴⁰

A németalföldi emblémaközpontok közül Antwerpen, Brüsszel és Tournay volt a legjelentősebb. Itt csak utalunk az antwerpeni kollégium kollektív alkotására, a *Typus mundira*, a hosszabb ideig ott élt Guillelmus Hesius munkásságára és Joannes Vincartius Tournay-ban megjelent művére. Brüsszelben az alkotó tevékenységén túl a jezsuiták már nagyon korán rendszeresen oktatták is az emblémakészítést.⁴¹

A francia jezsuita emblémaközpontok közül Avignon, La Flèche, Pont-á-Mousson,⁴² a lengyelek közül Kalisz és Poznan,⁴³ a magyarok közül Pozsony és Nagyszombat kollégiumait emeljük ki.⁴⁴ Kaliszban jelent meg az egyik első olyan emblematikus nyomtatvány, amely szentéletű jezsuiták kultuszát terjesztette. Az Aloysius Gonzaga boldoggá avatását követő évben kinyomtatott dicsőítő mű (encomia) Stanislaus Kostka és Aloysius Gonzaga emblémáit tartalmazza.⁴⁵

A jezsuita szentek és szentté avatandók emblematikus ábrázolásának klasszikus példái találhatóak a brüsszeli műhelyben készült *Imago primi saeculiban*. Az egyes könyvekhez kapcsolt szimbólumok ún. spectaculumok, amelyek szerepe a szóra-koztatás és gyönyörködtetés mellett a megőrzés. A kiváló jezsuitákat számbavevő *Societas honorata...* című, ötödik könyvhöz csatolt, rendi szenteket, és mártírokat bemutató emblémák az ábrázolásban rejlő similitudóval a személyek dicsőségét (gloria), szentségének hírét (fama sanctitatis), méltóságát (dignitas), tiszteletét (honor), becsületét (existimatio) és boldogságát (felicitas) magasztalják (ornavere).⁴⁶ Lényegében az *Imago primi saeculiban* követett eljárás az, ami jelentős hatást gyakorolt a jezsuita emblematikára, s a 18. század közepéig meghatározta az emblematikus szentéletrajzok műfaj történetét.

⁴⁰ REIFFENBERG: *i. m.* 531–4.

⁴¹ *Typus mundi*. Antverpiae, 1627.; HESIUS, Guillelmus: *Emblemata sacra de Fide*, Spe, Charitate. Antverpiae, 1636.; VINCARTIUS: *i. m.*; MENESTRIER: *i. m.* 93.; MASEN, Jacob: *Speculum imaginum veritatis occultae*. Coloniae, 1681. 543–544.

⁴² MENESTRIER: *i. m.* 225, 541, 743–4. MONTAGU, Jennifer: *The Painted Enigma and French Seventeenth-Century Art* = *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 31 (1968), 307–315.

⁴³ Vö.: BUCHWALD-PELCOWA, Paulina: *Emblematy w drukach polskich i polski dotyczących XVI–XVIII wieku*. Bibliografia. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdansk – Łódź, 1981.

⁴⁴ TOLVAY, Emericus: *Ortus et progressus almae, Archi-Episcopalis Societatis Iesu Universitatis Tyrnaviensis ... ad annum usque M.DC.LX*. Tyrnaviae, 1725. 76, 90–91.

⁴⁵ *Encomia sive laudationes beatorum Stanislai Costca et Aloisii Gonzaga...* Calisii, 1606.

⁴⁶ *Imago ... i. m.*

Forrástipológia, szerzőség, kiadástörténet

A jezsuita szenteket és a különleges tiszteletben részesített, elhunyt rendtagokat megjelenítő emblémákat, emblémasorozatokat tartalmazó nyomtatványok⁴⁷ mintegy háromnegyed része valamilyen rendi alkalomhoz kötődött, s csak a fennmaradó rész készült alkalomtól független, önálló kiadványnak. A rendi alkalomhoz kapcsolódó munkák három csoportba sorolhatók: 1. boldoggá-, illetőleg szentté avatásra készült kiadványok (mintegy 35%), melyekben egy-egy jezsuita rendház kanonizációt követő ünnepségeit, annak látványos elemeit dokumentáltak. Itt teljes emblematikus sorozatok állnak a középpontban, előttük általában a díszpompá látványosságait (porta triumphalis, főoltár díszei, világítás stb.), utána az ünnpi rendet, esetleg prédikációt közöltek.⁴⁸ 2. A szenteket a kanonizációtól függetlenül dicsőítő munkák (mintegy 15%). Az emblematikus életrajz ezekben különféle helyi eseményeket reprezentál, így például rendi jubileumot, a szent tiszteletére emelt templom felszentelését vagy ereklyéjének megérkezését. Az emblémákat itt különféle egyéb, áhítati célú írásokkal együtt jelentették meg (pl. prédikáció, imádság, egyházi ének, verses életrajz.)⁴⁹ 3. A jezsuita egyetemek és akadémiák vizsgáira szétosztott ún. liber gradualisok (25%). Ez a típus átmeneti kategória, mivel egyrészt az ide sorolt nyomtatványoknak a vizsgáktól független változatai is előkerülhetnek. Másfelől a liber gradualisok egy része eleve több változatban készült, s ugyanaz a munka emblémák nélkül is megjelenhetett.⁵⁰

Az alkalomtól függetlenül megjelent kiadványok fő típusai a következők: a kiadvány kizárólag az emblematikus szentéletrajzot tartalmazza.⁵¹ 2. Egy kiadvány egy szerző több művét foglalja magában, ezek közül az egyik az emblematikus szentéletrajz.⁵² 3. Két vagy több szerző tematikusan összeillő műveit tartalmazó kiadványok. Ezekben az emblémasorozatok más műfajú szövegek között (pl. prédikáció

⁴⁷ Az anyaggyűjtést még nem zártuk le, ezért eltekintünk a bibliográfia közlésétől. Itt jegezzük meg, hogy G. Richard Dimler katalógusához képest az adott témakörben az anyaggyűjtés mintegy 30 %-kal bővült. DIMLER, G. Richard: *Short Title Listing of Jesuit Emblem Books*. = *Emblematica* 2. 1987. 139–187.

⁴⁸ Például: *Symbola et Emblemata in Canonizatione SS. Aloysii et Stanislai*. Cremsii, 1727.; MAYR, Johannes Baptista: *Sacra solemnia, quibus divos suos, Aloysium Gonzagam, et Stanislaum Kostkam ...* Jaurini, 1728.

⁴⁹ Például: INES, Albert: *S. Franciscus Xaverius Indiarum apostolus ... vitae sancti gesta representantibus illustratus*. Posnaniae, 1649.

⁵⁰ Például: HEVENESI, Gabriel: *Academicus Viennensis sive B. Stanislaus Kostka*. Viennae, 1690.; Uő: *S. Ephebus sive B. Aloysius Gonzaga*. Viennae, 1690.; QUERCK: *i. m.*; Querck munkájának emblémák nélküli példánya megtalálható a Budapesti Egyetemi Könyvtárban Ac 5404 jelzettel.

⁵¹ Például: BOVIO, Carlo: *Ignatius insignium, epigrammatum et elogiorum centuriis expressus*. Romae, 1655.

⁵² Például: MAURISPERG, Antonius: *Floralia sacra, seu conceptus symbolici e floribus collecti ...* In: Uő: *Opuscula varia ...* Steyr, 1726. 1–42.

verses elogium-sorozat, prózai szentéletrajz, iskoladráma) jelentek meg.⁵³ 4. Emblematikus sorozatot mellékesen, helykitöltőként közlő kiadványok.⁵⁴ 5. Emblémapendiumok és -tankönyvek. Ezeket azért vontuk be a vizsgálatba, mert több olyan jezsuita emblematikus szentéletrajz is rekonstruálható belőlük, amelyek önállóan nem jelentek meg nyomtatásban.⁵⁵ Ez a tipológia jelzi, hogy az emblematikus szentéletrajzok vizsgálatánál nem feledkezhetünk meg a művek többségének alkalomhoz kötöttségéről, a vallási célokat szolgáló efemer reprezentáció és a rendi önkifejezés igényéről. A kiadványok többségének alkalmi jellegével függ össze, hogy ezekben kép és szöveg gyakran kevésbé kidolgozott, mint az alkalomtól független nyomtatványokban.

A művek egy része (kb. 20 %) anonim kiadvány. Ezek kivétel nélkül egy-egy jezsuita kollégiumhoz kötődnek (pl. Antwerpen, Bourges, Brüsszel, Dillingen, Graz, Kalisz, Kolozsvár, Krems, München, Trencsén, Vilnius, Varsó, Wien, Wrocław). Ahhoz, hogy pontosan kijelöljük ezek lehetséges alkotói körét, minden esetben szükséges számba venni az adott kollégiumban az első kiadás megjelenésekor élt és tevékenykedett rendtagokat. Ezt azért is érdemes megtenni, mivel már a korábbi bibliográfiák is törekedtek az anonim művek szerzőinek meghatározására, s ezek az adatok néha tévesek.⁵⁶

Az anonim művek alaposabb vizsgálata a szerzőség meghatározásán kívül segíti a jezsuita szentekről készített emblémák nemzetközi forgalmának és terjedésének megfigyelését. Gabriel Francois Le Jay Regisi Ferenc boldoggá avatása előtt, 1725-ben készítette el és jelentette meg a szent emblémáit.⁵⁷ A szentté avatás (1737) alkalmából a kolozsvári jezsuiták megjelentettek egy anonim művet *Prima Joannis Francisci Regis ...* címmel, melyben az emblémák egy latin nyelvű prédikáció után következnek.⁵⁸ A két sorozat összevetése azt mutatja, hogy az ismeretlen, föltehetően kolozsvári jezsuita az emblémák egy részét Le Jay műve alapján alkotta meg.

⁵³ Például: *Symbola in tractu Collegij ...* In: Dij Gemelli ... sive Divi: *Aloysius Gonzaga, ac Stanislaus Kostka ...* Tyrnaviae, 1727.

⁵⁴ Például: *Imagines emblematicas ...* In: LIBERTINUS, Carolus: *Divus Franciscus Xaverius ...* Praga, 1673. 13a–18a.

⁵⁵ MENESTRIER: *i. m.*

⁵⁶ Így például SOMMERVOGEL: *i. m.* I. Appendix VIII. és nyomában DIMLER: *i. m.* 1987. 142. is Árvai Györgynek tulajdonította a *Lilietum Aloysianum, Rosetum Stanislaianum ...* Tyrnaviae, 1727. című művet. A nyomtatványban az emblémárészt egy latin nyelvű prédikáció követi, amit Turóczi László tartott a nagyszombati jezsuita templomban 1727. szeptember 3-án. Az *Annuae Collegij Tyrnaviensis S. J. ...* c. kéziratban (BEK K Ab 123. fol. 132b) az 1727-es évnél a Nagyszombatban élő jezsuiták között Árvai György nem szerepel, a névsorban szereplő Turóczi László emblematikus tevékenységéről nem tudunk. Ugyanakkor a fenti névsorban ott találjuk Gyalogi János nevét, akire az *Annuae (i. m.* fol. 137a–138a) az ünneppsorozat leírásakor név szerint utal. Gyalogi emblémakönyveit a nemzetközi szakirodalom is számon tartja, s az említett kiadvány emblémáit minden valószínűség szerint ő készítette.

⁵⁷ LE JAY: *i. m.*

⁵⁸ *Prima Joannis ... i. m.* 21–36.

Az anyag mintegy négyötödét kitevő, ismert szerzőjű kiadványokból 70 % jezsuiták alkotása. Közülük kevesen készítettek egynél több művet, s a művek jelentős része csak egyetlen kiadásban jelent meg. Ez utal a kiadványok alkalmi jellegére és a rendi megbízatás meghatározó szerepére. A nem jezsuita szerzők aránya az egész anyagban 10 % körül van.

A 17. század elejétől a 18. század második feléig a következő jezsuitákról jelentek meg emblémák és emblémasorozatok: Loyola Ignác, Xavéri Ferenc, Borgia Ferenc, Kosztka Szaniszló, Gonzaga Alajos, Regisi Ferenc, a japán mártírok, Johannes Berchmann, Petrus Canisius, Roberto Bellarmino. A legkorábbi boldoggá avatásokra (1605: Gonzaga Alajos, 1609: Loyola Ignác, 1619: Xavéri Ferenc) csak néhány emblematikus kiadvány készült. Egy 1606-ban Gonzaga boldoggá avatására megjelent kaliszi nyomtatvány Gonzagát és Kosztka Szaniszlót közösen dicsőíti.⁵⁹ A Loyola Ignác és Xavéri Ferenc együttes szentté avatására készült emblémasorozatok megjelenési helyei (Róma, Palermo, Velence, Augsburg, Segovia) jelzik a műfaj kialakulását és a szűkebb itáliai-spanyol centrum kisugárzását a német nyelvterület felé.

1622 és Borgia Ferenc szentté avatása (1671) között Ignácról és Xavéri Ferencről jelent meg a legtöbb emblémasorozat. A Bourges – Prága – Poznan – Wien által határolt körben megjelent kiadványok egyszerre mutatják a műfaj és a jezsuita szentkultusz európai terjedését. Ha ehhez hozzávesszük a Borgia Ferenc szentté avatása körül kiadott nyomtatványokat, melyek az Avignon – Bourges – Rouen – München – Róma – Wien – Graz által határolt területen jelentek meg, előttünk áll az emblematikus szentéletrajzok legszélesebb elterjedése a 17. század második felében. Ez az időszak volt egyben a műfaj virágkora.

A 18. századi szentté avatások (1726: Gonzaga Alajos és Kosztka Szaniszló, 1737: Regisi Ferenc) emblematikus kisugárzását a nyugat-európai és a mediterrán területek leválása jellemzi. A megnövekedett számú kiadvány (az egész anyag mintegy 35 %-a) egy viszonylag szűk földrajzi sávban jelent meg a német, cseh, lengyel és magyar nyelvterületen. Az, hogy Kosztka Szaniszló kanonizációja előtt Nápolyban (1720), Regisi Ferenc boldoggá és szentté avatása körül – s ezt a szent francia származása magyarázza – Lille-ben és Párizsban is megjelentek emblematikus életrajzok, ekkor már kivételes jelenség.

A kiadványok külső megjelenése és tartalma egyaránt utal arra, hogy rézmetszeteket csak az igényesebb, színvonalasabbnak szánt nyomtatványokhoz mellékeltek. A metszettek többségét a jezsuita nyomdák által foglalkoztatott ismeretlen rézmetszők készítették, ugyanakkor több neves grafikust és rézmetszőt is találunk a lapok mesterei között (pl. Guillaume Chasteau, Lodovico Gimignani, J. C. Schalckh, Cornelius Galle, Wolfgang Kilian, Giovanni Martino Lerch). A szerzők aktív részvétele az ábrázolások keletkezésében az explicatiók alapján több esetben valószínűsíthető. A kép nélküli kiadványok az egész anyag mintegy 65 %-át teszik ki, ami a

⁵⁹ ENCOMIA ... i. m.

műveket megjelentető kollégiumok és mecénások egy részének szerényebb anyagi lehetőségeivel magyarázható, illetőleg azzal, hogy a jezsuiták nem tekintették elengedhetetlennek az emblémakép szerepeltetését. A főpapi, főúri személyek mellett elsősorban a jezsuita egyetemeken tanuló nemesifjak adományai tették lehetővé a képekkel díszített művek kinyomtatását. Az igényesebb külsejű munkák közül azok jelentek meg több kiadásban, amelyek nem kötődtek alkalomhoz, illetőleg amelyeket függetleníteni lehetett az alkalomtól.

Szerkezeti sajátosságok, funkciók

A számbavett kiadványok túlnyomó többségében sorozattá szerkesztették az emblémákat. Sorozatnak tekintettük a szentek életútjához köthető, kronológiai vagy más elvek szerint megszerkesztett, kettőnél több önálló emblematikus szerkezetből álló kompozíciót. A vizsgálatba alkalmoszerűen bevontunk olyan, sorozattá nem rendezett, egyes emblémákat is, amelyek a szentek életének egy-egy jelenetét, erényét, csodáját vagy a kultusz mozzanatait ábrázolják.

A sorozatok szerkezete két, jól elkülöníthető elgondolást tükröz. Az egyik típusban az életút eseményei, a másikkban az erények adják a fő rendező elvet. A két koncepciót a 17. század első felétől folyamatosan alkalmazták. Az emblémákat a sorozatokban számmal jelölték. Egy sorozaton belül az emblémák felépítése azonos, és megnevezésük nem változik.

Az emblémák felépítése kevésbé változatos. A 17. század elejétől általános az életrajzi jelenet tömör szöveges megfogalmazásából, a mottóból (lemma), a képből vagy képleírásból és a verses vagy prózai explicatióból szerkesztett forma. Ettől némileg eltérnek az emblémakompendiumok és -tankönyvek szentemlémaí. A művek céljának megfelelően itt a képen (képleíráson) és a mottón kívül a tanító jellegű prózai explicatióban helyet kap a képi motívum és a lemma eredete, magyarázata, valamint annak indoklása, hogy miért lehet azzal az ábrázolással bemutatni a szentet (*similitudo, transfectio*). Carlo Bovio a fenti sémát alkalmasabbá akarta tenni a tanításra, amikor a lemmát és a képet az explicatio megtöbbszörözésével a három különböző irodalmi formában (próza, epigramma, elogium) fejtette ki.⁶⁰ Bovio nyomán többszörös explicatiót alkalmazott például Hevenes Gábor és Kazimierz Wieruszewski is. Hevenes prózában és versben, Wieruszewski két versben (epigramma, elogium) készítette el az explicatiót.⁶¹ Le Jay Regisi Ferencet bemutató sorozatában az ún. *emblemata duplicata* formát alkalmazta: két-két önálló emblémát (önálló kép, mottó, epigramma) kapcsolt össze egy közös inscriptióval.⁶²

⁶⁰ BOVIO: *i. m.* 1655.

⁶¹ HEVENESI: *Academicus ... i. m.*; UŐ: *S. Ephebus ... i. m.*; WIERUSZEWSKI: *i. m.*

⁶² LE JAY: *i. m.*

Viszonylag ritkán fordul elő, hogy mottóként a szent nevéből készített anagrammákat használtak fel.⁶³

A sorozatok két fő típusa közül az volt a kedveltebb, amely az életutat vette alapul. Ennek három változata különíthető el: 1. a sorozat az életrajz nyomán a születéstől a halálig mutatja be a szent életét. Ilyen sorozatok a boldoggá és szentté avatásra egyaránt készültek. Hevenesi Gábor például a boldoggá avatott (1670) Kosztka Szaniszlóról készített munkában sorra vette az életút fő állomásait.⁶⁴ Ennél igényesebb az a megoldás, amit egy ismeretlen jezsuita dolgozott ki Regisi Ferenc szentté avatásának megünneplésére, s amit a bécsi Am Hof templomban mutattak be. A szerző a templom belső tagolását vette alapul, és az életutat jelképező szimbólumokat a templom kilenc kápolnájához illesztette.⁶⁵

2. Az előbbi megoldásnál gyakrabban alkalmazták az emblémák elrendezésére a *vita et miracula* koncepciót. Így csoportosította például Alonso Ledesma y Buitrago spanyol világi szerző a Loyola Ignác szentté avatása után, 1625-ben megjelent emblémákat,⁶⁶ s Gonzaga Alajosról, Kosztka Szaniszlóról és Regisi Ferencről is készültek ilyen sorozatok. Ezek fő jellegzetessége, hogy az életút végén mindig szerepel a halál jelenetének emblematikus bemutatása, amely lezárja a szent földi életét, és egyben összeköti a halála után neki tulajdonított csodákkal. A *vita et miracula* típusú sorozatok között is találunk aprólékosan átgondolt, differenciált megoldásokat. 1727-ben a nagyszombati jezsuita templomban például Gonzaga Alajos és Kosztka Szaniszló szentté avatására úgy rendezték el a két szent emblémáit a templomhajó két oldalán a bejárattól a főoltár felé haladva, hogy azok először a szentek világi, majd rendi életét, végül az életükben és haláluk után történt csodákat mutatták be.⁶⁷

3. A *vita et miracula* elrendezés alkalmanként kibővült a kanonizációs eseményekkel. Antonius Maurisperg például 1726-ban Kosztka Szaniszlóról egy hatvan virág-szimbólumból álló sorozatot készített.⁶⁸ Az első három szimbólum a szent három legjellemzőbb vonását, az oltáriszentség és Mária-tiszteletet, a szeretetet, és az erényt mutatta be. Utána következett az emblematikus életút, majd a *miracula*-rész, végül a kultusz és a kanonizáció állomásainak megjelenítése.

A sorozatok másik, a szentek erényeire épülő fő típusában is több változatot különíthetünk el: 1. a sorozat a megtérés-jelenet után a szent erényeit mutatja be. Ide tartoznak az *Imago primi saeculi* Ignác- és Carlo Bovio Xavéri Ferenc-emblémái.⁶⁹ Itt az erényábrázolások általában különféle életrajzi mozzanatokra utalnak.

⁶³ *Imagines* ... In: LIBERTINUS: *i. m.* 13a–18a.

⁶⁴ HEVENESI: *Academicus* ... *i. m.*

⁶⁵ *Descriptio* ... *i. m.* Viennae, 1738.

⁶⁶ LEDESMA Y BUITRAGO: *i. m.*

⁶⁷ LILLETUM ... *i. m.* A2a.

⁶⁸ MAURISPERG: *Floralia* ... *i. m.* 1–42.

⁶⁹ *Imago* ... *i. m.* 714–719.; BOVIO, Carlo: *Rhetoricae suburbanum*. Romae, 1676. 2–9.

2. Több kiadványban kizárólag a szentek erényeit rendezték sorozattá. Leopold Grueber például Gonzaga Alajos és Kosztka Szaniszló kilenc közös erényét mutatja be.⁷⁰ Az egyik legkörültekintőbben megszerkesztett virtutes-sorozatot Joannes Despotovich készítette Bécsben Borgia Ferenc szentté avatására.⁷¹ A sorozaton belül az erények két részre tagolódnak: az elsőt a szentet a rendbe lépés előtt jellemző hat, ún. világi erény, a másodikat hat szerzetesi, ún. jezsuita erény alkotja. A tizenkét erényt egy-egy, négy vagy nyolc emblémából álló, önálló alsorozat mutatja be, élükön az adott erény allegóriájával.

3. Az erényekhez néhány esetben ún. miracula emblémákat kapcsoltak. Egy ismeretlen prágai jezsuita például 1673-ban ilyen sorozatot állított össze, mások által készített Xavéri-emblémákból válogatva.⁷²

A vítán, illetve a virtutesen alapuló két fő típus mellett kialakult egy harmadik, vegyes szerkesztési mód is. Itt a sorozat a víta-, virtutes- és miracula-emblémákból áll, s ezt esetenként kiegészíti a kanonizáció eseményeinek bemutatása. Ezt az utóbbi, négyes tagolást alkalmazta például Carlo Bovio és Ignatius Querck Szent Ignác-sorozatukban.⁷³

A bemutatott szerkezeti típusok és változatok függetlenek az emblémák számától, szoros kapcsolatban állnak azonban a sorozatok funkcióival. A víta alapján összeállított sorozatok fő célja volt a szent megismertetése, kultuszának terjesztése. A gyakori indoklás szerint a szent ismeretét elegáns és vonzó módon, minél szélesebb körben kívánták terjeszteni. Az erénykompozíciók célja ennél összetettebb, az aktív, cselekvő kultusz elsajátítása volt. Az egyik indoklás szerint a szentek igazi kultusza az, amikor erényeik megvalósulnak az emberi cselekvésben, s a hívők a szentek erényeit inkább a követésben, semmint az imádságban akarják birtokolni.⁷⁴ Az erény-emblémákkal elsősorban a tettekre akartak hatni, s mindez egy hasznos, követhető, az emlékezetben könnyen rögzíthető tudás és gyakorlat közvetítésére irányult. A vegyes, víta – virtutes típusnál a követhető példák megismertetésén és rögzítésén kívül a kiadványok a tanító, nevelő funkciót hangsúlyozzák. Carlo Bovio például az egyik előszóban kifejtette, hogy művével Loyola Ignác tiszteletének növelésén túl az olvasó bűneit akarja elűzni, s ezzel őt az erényes élet felé irányítani.⁷⁵

A kiadványok egy részének további célja is volt. A nyilvánosan felállított, konkrét alkalomra készült sorozatokat azok keretkoncepciójával együtt jelentették meg. Ezek a leírások a reprezentatív elemek részletezésével az adott szenten túlmutató, szélesebb körű kultuszterjesztést szolgálták. Így például bemutatták a rendtörté-

⁷⁰ GRUEBER, Leopold: *Honores sacri divis Aloysio Gonzaga et Stanislao Kostkae ...* Viennae, 1727.

⁷¹ DESPOTOVICH, Joannes: *Apparatus emblematicus*. Viennae, 1671.

⁷² *Imagines ...* In: LIBERTINUS: *i. m.* 13a–18a.

⁷³ BOVIO: *i. m.* 1655.; QUERCK: *i. m.*

⁷⁴ GRUEBER: *i. m.* 22.

⁷⁵ BOVIO: *i. m.* 1655. 5b.

net jelentős eseményeinek színhelyét,⁷⁶ a szentté avatás római megünneplését és a teljes jezsuita szentgalériát.⁷⁷

Kép és szöveg viszonya, források

A jezsuita szentek életrajzainak emblémái speciális alkotómódszerrel készültek. Ennek lényege, hogy a szerzők felhasználták és átértelmezték a 16. századi humanista emblémamotívumokat, miközben a jezsuita rend kanonizációs elképzeléseinek, a tágabb rendi céloknak megfelelően adaptálták, átalakították, integrálták és kombinálták az emblémákat, azok motívumait. Az emblémák összekapcsolását a rendi célokkal a humanisták által kiadott antik irodalom bevonásával és tudatos adaptációjával valósították meg. Az a klasszikus irodalmi műveltség, amit a *Ratio Studiorum* előírt,⁷⁸ egyaránt beépült az emblémák képanyagába, a mottókba és az explicatiókba. Ez azt is biztosította, hogy az emblémák értelmezése és befogadása ne okozzon különösebb nehézséget.

Mindezek következtében egy kettős közvetítési folyamatot figyelhetünk meg. A jezsuita szentemblematika egyrészt krisztianizálta a humanista emblematika által kedvelt klasszikus világi motívumokat, másrészt közvetítette a rendi elképzeléseket egy szélesebb közönség felé. A következő példák jelzik az általános törvényszerűséget, hogy a jezsuita szentek emblémáiban az explicatiót minden esetben újrafogalmazták, a mottó és az imago azonban általában átvétel.

Az emblematikusként eddig számon nem tartott Antonius Maurisperg Kosztka Szaniszló szentté avatására készített, száz emblémából álló sorozatának (1726) mottóanyagát összevetettük Henkel-Schöne kézikönyvének mottó-regiszterével. A mottó, a kép és a jelentés viszonya alapján az emblémák négy csoportba sorolhatók: 1. azonos mottóhoz azonos vagy hasonló képi motívum tartozik, de a jelentés különbözik. A „fructum suum dabit in tempore suo” zsolttárrészlet (Zsolt. 1,3) variálásával készített mottót Maurisperg előtt felhasználta például Juan de Horozco y Covarrubias is. A képet meghatározó elem a zsolttárrészlet szövegkörnyezetének megfelelően mindkét szerzőnél egy szépen kifejlődött fa. Horozco y Covarrubias további képi részletekkel kiegészített emblémájának jelentése Frommer und Neider, míg Maurispergnél a stilizált tájban álló fa arra utal, hogy az ifjú Kosztka Szaniszló Pál nevű testvérel Bécsbe indul tanulni, hogy érlelődjék és gyümölcsöt hozzon.⁷⁹

⁷⁶ *Lilietum ... i. m.* A főoltár előtt kiképezték Ignác manrézai barlangját, ahol Ignác a lelkigyakorlatos könyvet írta.

⁷⁷ *Symbola ...* In: GEMELLI ... *i. m.* D1a–D2b.

⁷⁸ *Ratio atque Institutio Studiosorum Societatis Iesu* (1586, 1591, 1599). Ed. Ladislaus LUKÁCS. Romae, 1986.

⁷⁹ MAURISPERG: *Vita ... i. m.* 11.; HENKEL, Arthur – SCHÖNE, Albercht: *Emblemata*. Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts. Sonderausgabe. Stuttgart, 1978. 146.

2. Azonos mottóhoz eltérő kép és mondanivaló járul, de közös az eltérő jelentés képi hasonlóságra visszavezethető alapmotívuma. Camerariusnál a „Quam bene conveniunt” mottó a vezetőhalat (Weiserfisch) követő bálna motívumhoz, Maurispergnél az élő fára felfutó, terméstől roskadozó szőlőtökéhez kapcsolódik. Camerarius emblémája a Führung durch den Fürsten gondolatot fejezi ki, míg Maurisperg a betegségben Szűz Mária által megvigasztalt Kosztka Szaniszlót mutatja be. Az eltérő mondanivalót hordozó két embléma alapötlete közös: az egymásra utaltságot, az egymáshoz tartozást fejezi ki, s az azonos mottó erre a kapcsolatra utal. Az élő fára felfutó szőlő motívuma a „Prudentes vino abstinent” mottóval együtt szerepel már Alciatusnál. Ennek változata, a kiszáradt fára felfutó szőlő, az „Amicitia etiam jam post mortem durans” mottóval együtt ugyancsak Alciatusnál található.⁸⁰ Alciatus, Camerarius és Maurisperg fenti emblémáiban közös, hogy két, egymáshoz illesztett motívummal egy-egy emberi kapcsolatformát akartak kifejezni.

3. Azonos mottó eltérő képi motívummal párosítva hasonló jelentést hordoz. Az „Ad omnia” mottót Saavedra Fajardo a Weisse Tafel-Pinsel und Palette in einer Hand aus dem Wolken témájú képhez, Maurisperg a felhőből kinyúló, kulcsot tartó kéz motívumához rendelte. Saavedra Fajardo a Bildungsfähigkeiten, Maurisperg pedig Kosztka Szaniszló jó tanulmányi előmenetelét, azaz rokon témát jelenített meg.⁸¹

4. Azonos mottóhoz eltérő kép és jelentés kötődik. A „Procul este profani” Camerariusnál a Klee vor dem Schlangen fliehen témát ábrázoló, Rache Gottest kifejező embléma mottója. Maurispergnél ugyanez a mottó a „stilizált tájban oltárkövön fekvő bárányról egy felhőből kinyúló kéz sóprúval elhajtja a legyeket” témájú képhez járul. Az embléma jelentése itt az, hogy Kosztka Szaniszló halála után képes kiűzni az ördögöket a megszállottak testéből. Mivel Camerarius és Maurisperg emblémáját a közös mottón kívül más nem köti össze, valószínű, hogy Maurisperg a mottót nem Camerariustól kölcsönözte. Ugyanez a mottó és hasonló képi motívum megtalálható például Bovio Loyola Ignác-emblémái között, s ugyanezzel a mottóval hasonló képleírást („victima arae imposita”) közöl Menestrier is a pietas erényének bemutatására. Valószínű, hogy Maurisperg a két említett jezsuita kiadvány egyikéből vette át az emblémát.⁸²

Maurisperg emblémaképei (imago) között több antik irodalmi, mitológiai ábrázolás található. Ezek – mivel a jezsuiták viszonylag ritkán használták őket – arra utalnak, hogy Maurisperg a jezsuita emblémakompendiumok mellett önálló művekből is ismerte a humanista, későhumanista emblematikát. Például a „Héraklész a bölcsőben megöl két kígyót” motívumot emeljük ki.

⁸⁰ MAURISPERG: *Vita ... i. m.* 19.; HENKEL – SCHÖNE: *i. m.* 714.; ALCIATUS, Andreas: *Emblemata*. Lugduni, 1566. 34., 186.

⁸¹ MAURISPERG: *Vita ... i. m.* 17.; HENKEL – SCHÖNE: *i. m.* 1296.

⁸² MAURISPERG: *Vita ... i. m.* 96.; HENKEL – SCHÖNE: *i. m.* 349.; BOVIO: *i. m.* 1655. nr. 85.253.; MENESTRIER: *i. m.* 571–573.

Maurispergnél a báránybőrrel letakart Héraklész bölcsőben fekszik. Kezében széttépett kígyót tart, a bölcső mellett a másik kígyó látható darabokra szaggatva.⁸³ Az ábrázolás némileg eltér a Héra bosszújáról szóló mitológiai elbeszéléstől, mivel Héraklész itt nem testvére mellett, ércpajzson fekszik. Az explicatio Kosztká Szaniszlót a gyermek Héraklészhez hasonlítja, mivel már gyermekkorában kitűnt erényeivel. A motívumot korábban Zingref a született erény kifejezésére, Sadvedra Fajardo a fejedelmek született vitézségének bemutatására használta.⁸⁴ A jezsuita emblémakönyvekben és -kompendiumokban ezzel a jelenettel nem találkoztunk, így Maurisperg valószínűleg nem a jezsuita emblematikából vette a motívumot.

Feltűnően sok antik mitológiai jelenetet és motívumot használt fel Ignatius Querck emblematikus Loyola-életrajzában. Az egy-egy illusztrált életrajzi jelenettel párhuzamba állított száz embléma közül, melyek mottói kivétel nélkül ókori klasszikusok (Ovidius, Vergilius, Claudianus, Lucanus, Juvenalis, Horatius, Lucretius, Propertius, Tibullus, Seneca) műveiből származnak, huszonöt embléma-imago mitológiai jelenetre megy vissza. Így például az égő Trójából menekülő, apját a hátán vivő, fiát, Ascaniust – feje fölött a lángnyelvvel – kézenfogva vezető Aeneas Quercknél Ignác életének azt a mozzanatát jeleníti meg, amikor a miseáldozatot bemutató szent feje fölött a jelenlévők tüzet láttak. Az apjával menekülő Aeneas motívuma Alciatusnál, majd Laurentius Haechtanusnál és Horozco y Covarrubiasnál egyaránt megtalálható. Alciatus ezzel az emblémával a gyermeki szeretetet mutatta be.⁸⁵

A humanista közvetítésű antik tudásanyag mellett az ábrázolás másik alapvető forrásai a jezsuita emblémakompendiumok. Jakob Masen *Speculum imaginum veritatis occultae* ... című művében például kifejtette, hogy a sas jól felhasználható a szentek emblematikus ábrázolásában. Masen munkáját föltehetően ismerte Johannes Baptista Mayr, aki műve alap gondolatává tette Masen sasokra vonatkozó ajánlását. Az új jezsuita szentek, Gonzaga Alajos és Kosztká Szaniszló köszöntésére ugyanis 1728-ban Győrben két olyan, 23–23 emblémából álló sorozatot készített, melyekben a két szent fekete, illetve fehér sasként jelent meg.⁸⁶

Munkamódszer a képi motívumok alkalmazástípusainak tükrében

1. *Ugyanaz a motívum más-más jelentést kap egy szent bemutatásában.* Loyola Ignác emblematikus életrajzaiban gyakran tűnnek fel a szent katonaeletére utaló motívumok, mint például a bolis bellica, a levegőben felrobbanó tüzes gyújtógyőlyő. A motívum az *Imago primi saeculi*-ban a „Sursum rapit ignis” mottóval Ignác imádság alatti elevatióját (1. kép), Bovionál „Ardendo concussit” mottóval Isten-

⁸³ MAURISPERG: *Vita* ... i. m. 6.

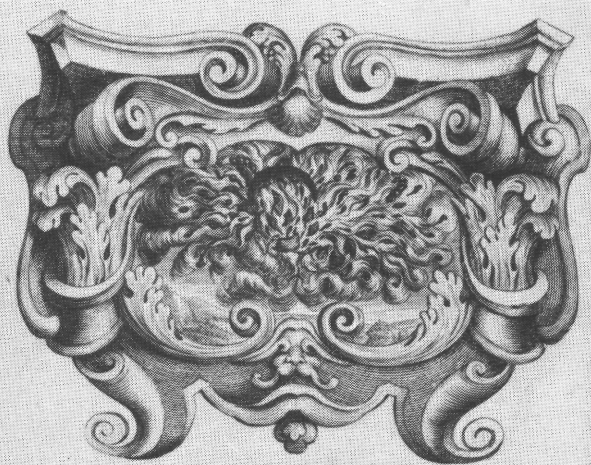
⁸⁴ HENKEL – SCHÖNE: i. m. 1641–2.

⁸⁵ QUERCK: i. m. 83.; HENKEL – SCHÖNE: i. m. 1703.

⁸⁶ MASEN: i. m. 859.; MAYR: i. m.

LIBER QVINTVS. SOCIETAS HONORATA. 719

Ignatius feruenter orans à terrâ eleuatur.

Sursum rapit ignis.

Quid toties volucres Persæ per sidera cursus,
 Bellerophontæum quid celebratis equum?
 Quid canitis paribus, fato licet impare, pennis
 Cum patre æthereas Icaron isse vias?
 Credula gens Vatum, fallique & fallere gaudens,
 Non iter hoc homini, quo petat astra, datur.
 Discite que profini terras fugientibus artes:
 Quâ Loidola preit, non operosa Via est.
 Cernitis, accense tendant vos in æthera flamma,
 Et subeant celeri per spatia alta fugâ?
 Hæret iners terra puluis prius; at simul ignem
 Concipit, igneam linquere gessit humum:
 Sic mens ad superas euadere nititur auras,
 Nititur, ac tardo pondere pressa iacet.
 Verùm ubi diuinos de celo concipit ignes,
 Seminaque in claras emicuerè faces
 Nulla mora est, sequitur, cognataque sidera lambit:
 Interdum & corpus, quò volat ipsa, rapit.
 Tantaque vos flammæ est, clauso disrumpitur æstu.
 O nimium felix fors in amore mori!

Som-

28

I N S I G N E X .

DVM SE DEO ARDENTER OFFERT IGNATIVS,
CONCVSSA DOMO FENESTRAE DISSILIUNT.

Quanto cum fragore, ac vi dissilientem incen-
diariã glandẽ ignis ARDENDO CONCVS-
SIT! Vt Ignatium diuina flamma corripuit,
illo, quo se Deo deuouit, ardore, im-
petum vel in fenestras, & parietes
fecit:

EPI.

3. Typotius, Jacobus: *Symbola divina et humana*. Tom. III. Pręgae, 1603. 57. p. nr. V–VI. „Loco et tempore” – „A lieu et temps” rézmetszet – Aegidius Sadeler – 250 x 137 mm (lapméret)

nek történt önfelajánlását (2. kép), Menestriernél „Percussus concipit ignes” mottóval megsebesülését és megtérését, Quercknél „Inde tremit tellus. Ovid. Metam. 5.” mottóval az éjszakai imádsága hatására a szülői házra leszálló égi fényt fejezi ki. Mind a négy életrajzi jelenetben megtalálható a bolis bellicával való hasonlóság.⁸⁷

A képi motívumot megőrző, ahhoz új mottókat kereső átalakítási és újraaktualizálási folyamat magyarázatát a motívum forrásában találjuk meg. Ezt a jezsuita szerzők is ismerhették, bár nem hivatkoznak rá. A bolis bellica tudomásunk szerint Jacobus Typotius: *Symbola divina et humana* című műve 3. kötetében (1603) jelenik meg először emblematikus összefüggésben. (3. kép.) I. Alfonz ferrarai fejedelmet szimbolizálja, aki Ravenna mellett egy fémgolyót megtöltött lőporral, és álcázva elküldte az ellenséges táborba. A golyó szétrobbant, nagy pusztítást végzett, s győzelemhez segítette a fejedelmet. Typotius emblémája ennek a hadi sikernek az emlékére készült. Mottója („Loco et tempore”, „A lieu et temps”) a golyó elküldési körülményeire utal, s Ariostótól származik. A kommentár szerint a motívum alkalmas az okos, bölcs és erélyes emberek bemutatására, s a mottó értelmét Ovidius két sorának megújított felhasználásaként magyarázza.⁸⁸

Pietrasanta nem hivatkozik Typotiusra és az őt kommentáló Boodtra, amikor az emblémát ugyancsak I. Alfonz ferrarai fejedelemehez köti, de általában is alkalmasnak tartja az erényes és bölcs személyek megjelenítésére. A Pietrasanta által közvetített, ajánlott és értelmezésében a rendi használatra alkalmassá tett motívumot a jezsuiták az új mottó segítségével Ignác életének jeleneteihez igazították. Pietrasanta előtt a motívumot a hírnév és a dicsőség bemutatására – többek között – Covarrubias Orozco alkalmazta (1610). Pietrasantát követően a jezsuiták más dolgok jelzésére is felhasználták a motívumot. Boschius szerint (1701) a bolus bellica egyaránt alkalmas a szentek boldog halálának, a lelki üdvösség elérésének és az emberi törekvésnek (ambitio) a bemutatására.⁸⁹

2. *Hasonló motívumot használnak különböző szentek eltérő élethelyzeteinek bemutatására.* A vizet húzó angyal-motívummal két, 1640-ben megjelent jezsuita emblémában találkozunk. Az *Imago primi saeculibus* a jezsuita életszabályok tökéletességét fejezi ki a „Vis maxima, sed sine vinculo” mottóval párosítva. Vincartius ugyanekkor Xavéri Ferenc lelki tökéletesedését mutatja be a több narratív részletet tartalmazó képi ábrázolás előterébe helyezett motívummal (mottója: „Semper major erit, quantum se effunderit unda”). A motívum feltűnik a Borgia Ferenc szentté avatására készített egyik sorozatban, ahol az önküiresítés szerzetesi erényét mutatja be. A „Depressa implebitur” mottó arra utal, hogy önmaga kiürítésekor a szent erénnyel telítődik. A vizet húzó angyal-motívum Xavéri Ferenc és Borgia Ferenc

⁸⁷ *Imago ... i. m.* 719.; BOVIO: *i. m.* 1655. nr. 10.28.; MENESTRIER: *i. m.* 473.; QUERCK: *i. m.* 9.

⁸⁸ TYPOTIUS, Jacobus: *Symbola divina et humana*. Tom. I–III. Pragae, 1601–1603. Itt: Tom. III, 57, 60.

⁸⁹ PIETRASANTA: *i. m.* 252.; HENKEL – SCHÖNE: *i. m.* 1522.; BOSCHIUS: *i. m.* Classis I. nr. DCXXI., DCCCLXXXIX., Classis IV. Nr. V.

sorozatában egyaránt ellentétben alapuló, feszültséggel teli gondolatot jelenít meg: a forrás, azaz a szent valaminek az átadása, kiáramlása révén látszólag kevesebb, valójában gazdagabb, tisztább lesz. Ez a kettőség az alapja a két említett embléma aktualizálásának. Ennek révén használja fel a motívumot Bovio egyik Loyola Ignác-emblémája, melynek jelentése, hogy Ignác udvari élete során elveti a világi hívságokat. Az embléma mottója, „Mergitur dum impletur” (elsüllyed, amikor megtelik) és a kép, a forrásban elmerülő edény, szoros gondolati kapcsolatban áll az említett Xavéri- és Borgia-emblémával.⁹⁰

3. *Eltérő emblematikus megoldások az életrajzok azonos jelenetére.* A szentek emblematikus életrajzaiban általában ugyanazok a mozzanatok ismétlődtek, a sorozatok emblémáira azonban nem mindig jellemző az ismétlődés. A szerzők egyéni találékonysága elsősorban éppen a különböző megoldások megtalálásában mutatkozik meg.

A Loyola Ignác-sorozatok visszatérő mozzanata „Az Ignác három szavával megtérít egy zsidót” témájú jelenet. Ezt Bovio a „Non mole, sed vi” mottóval és a tengeri hajókat feltartóztató mitologikus lénnel, a remorával, Querck a szívet magához vonzó mágneskövel és az erre utaló „Poterit magnes non dicere ferrum? Proper. 4.5.” mottóval mutatta be. Az embléma megalkotásakor mindketten Ignác szavainak természetfeletti erejét hangsúlyozták s mindkét embléma korábbi motívumok aktualizálásával jött létre.⁹¹

A remora (Hemmfisch) a 16–17. századi emblematika egyik nagyon kedvelt motívuma. Azonos képszerkezettel, különböző jelentésekkel és mottókkal egyaránt feltűnik például Alcatiusnál, Corrozetnél, Zsámbokynál, Laurentius Haechtanusnál, Picinellinél, Camerariusnál, Ferro de Rotarynál, Aresinél és Menestriernél. Bovio forrásai azok az emblematikusok lehettek, akik a remorával a hatalmat, az erőt fejezték ki: ezek Corrozet, Zsámboky és Haechtanus.⁹²

A szívet magához vonzó mágnes motívuma ugyancsak a 16. századból származik: Georgia Montanea például ezzel fejezte ki a Gnade Gottes gondolatot. Montanea mottója, a „Non tuis viribus”, ugyanarra a természetfeletti, isteni erőre utal, mint Quercké, csak Montanea a „szív”, Querck a „mágnes” felől közelítette meg a jelenséget.⁹³

4. *Ugyanaz az esemény különböző szentek emblémasorozatában.* A sorozatok rendszeresen ábrázolják a kanonizációt, s leggyakrabban az égitestekkel fejezik ki. Loyola Ignác és Xavéri Ferenc kettős szentté avatását Pont-á-Moussonban páros emblémával mutatták be. Ignác kanonizációját a nap, Xavéri Ferencét a telihold szimbolizálta úgy, hogy a mottók szerkezete is hasonló volt („Pour regler le jour”

⁹⁰ *Imago ... i. m.* 174., *VINCARTIUS: i. m.* 132.; *DESPOTOVICH: i. m.* nr. 57.; *BOVIO: i. m.* 1655. nr. 3. 7.

⁹¹ *BOVIO: i. m.* 1655. nr. 80. 238.; *QUERCK: i. m.* 78.

⁹² *HENKEL – SCHÖNE: i. m.* 712., 713.; *BOSCHIUS: i. m.* Classis I. nr. DCCCIV. 1–2., Classis II Nr. DV.; *FERRO DE' ROTARIJ, Giovanni: Theatro d'Imprese.* Venetia, 1623. 598–599.

⁹³ *HENKEL – SCHÖNE: i. m.* 82–83.

– „Pour éclairer la nuit”). A kanonizáció kifejezésére több szentnél is felhasználták a csillagmotívumot. Így például Querck Loyola Ignác szentté avatását az égre helyezett új csillaggal mutatta be. Querck emblémáját részben átalakítva 1727-ben Gonzaga Alajosra alkalmazták. Az ismeretlen szerző változatlanul átvette Querck Ovidius: *Metamorphoses*éből merített mottóját („Coelestibus intulit astris”), a képet pedig úgy módosította, hogy az új csillagot nem egy felhőből kinyúló kéz, hanem a Gonzagát szenttéavató XIII. Benedek pápa géniusza helyezi el az égen. Regisi Ferenc szentté avatását is az égen feltűnő új csillaggal ábrázolták. A kiemelkedő személyek (pl. Krisztus, királyok, hercegek) bemutatása a nappal és a holddal már a 16. században általánosan elterjedt, s az égen feltűnő csillag motívuma sem volt ismeretlen. Gabriel Rollenhagen például ezzel fejezte ki Isten mindenhatóságát (Allmacht Gottes).⁹⁴

A kanonizációt az égitesteken kívül különféle földi tárgyakkal is bemutatták. Bovio például Loyola Ignác szentté avatását jezsuita címeres oltáron égő tűzzel és a „sacratum et sacratum” mottóval fejezte ki. (4. kép) Antonius Maurisperm Kosztka Szaniszló szentté avatását az egyik sorozatban földről felemelkedő, liliummal teli virágkosárral, a másikban stilizált tájban álló erős fával mutatta be. (5. kép) Ezek a motívumok az égitestekhez hasonlóan az esemény rendkívüliségét hangsúlyozták.⁹⁵

5. *Azonos jelenet kifejezésére különböző szerzők azonos motívumot használnak.* A halál bemutatására, körülményeinek részletezésére a jezsuiták különösen nagy gondot fordítottak. Xavéri Ferenc életrajzaiban, mint már utaltunk rá, gyakran alkalmazták a hold motívumot. Halálának bemutatására több műben használták a holdfogyatkozás-motívumot (eclipsis Lunae), melyhez részben eltérő mottók kapcsolódtak. Az *Imago primi saeculi*ban és Menestriernél például a mottó „Tum te terra teget, cum totum impleveris orbem” (a föld elfed téged akkor, amikor betöltöd az egész világot), Picinellinél pedig „Cursum haud sistit in umbra” (az árnyékban nem áll meg a mozgás). Az explicatiók szerint a holdfogyatkozás azért alkalmas Xavéri halálának jelölésére, mert egyrészt kifejezi a halál sötétsége és a szentség hírének gyors, diadallal teli terjedése közti ellentétet, másrészt bemutatja a halál erőtlenségét a szentség erejével szemben. A motívum szerepel Saavedra Fajardo *Idea de un Principe ...* (1640) című művében is, ahol a „Censurae patet” mottóval kiegészítve a fejedelmet szimbolizálja. Paolo Giovio: *Dialogo dell'impresa ...* (1555) című művének egyik részletében Saavedra Fajardo emblémájához hasonló leírás szerepel.⁹⁶

⁹⁴ MENESTRIER: *i. m.* 225.; QUERCK: *i. m.* 100.; *Symbola ...* In: *Dii Gemelli ... i. m.* a2/b.; *Prima Joannis ... i. m.* 36.; HENKEL – SCHÖNE: *i. m.* 41.

⁹⁵ BOVIO: *i. m.* 1655. nr. 100. 286.; MAURISPERG: *Floralia ... i. m.* 19.; MAURISPERG: *Vita ... i. m.* 100.

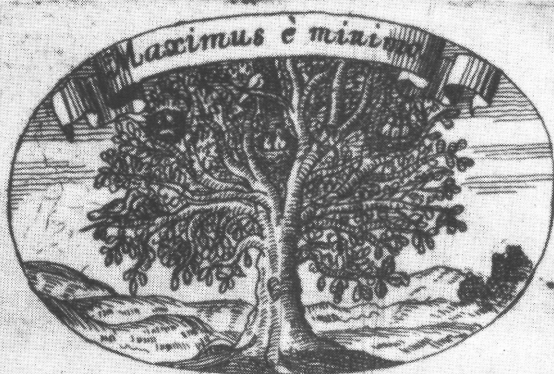
⁹⁶ MENESTRIER: *i. m.* 225.; *Imago ... i. m.* 721.; MENESTRIER: *i. m.* 311.; PICINELLI, Filippo: *Mondo simbolico*. Milano, 1669. 39–40. (Első kiadás: Milano 1653); PICINELLI, Filippo – ERATH, Augustinus: *Mundus symbolicus*. Coloniae, 1687. 45–46.; HENKEL – SCHÖNE: *i. m.* 35–36.

4. Bovio, Carlo: Ignatius insignium. Romae, 1655. 286. p. „Sacrat et sacrat”
rézmetszet – G. Castellus – 74 x 85 mm

✠ (100) ✠

*Inter Confessores Ecclesie maxi-
mè juvenis apotheosi donatur.*

QUANTA arbor! thalamos super hâc gens
plumea sternit :
Maximus e minimo semine crevit honor.

Cœlituum publi Kostkæ dare jussit honores
Summos Romani dipthera sacra Jovis.

Quisquis sancta premis magni vestigia
Kostkæ,
E minimo pariter maximus esse potes.

E I N I S

5. Maurisberg, Antonius: Vita divi Stanislai Kostkæ. Viennæ, (1726) 100. p.
„Maximus e minimo” rézmetszet – 45 x 54 mm

Picinelli megjegyzése szerint ez az embléma az állhatatosság kifejezésére is használható, s Monte kardinális Xavéri szentté avatásakor tett állítólagos kijelentése nyomán alkalmazták a szent halálának jelölésére. Boschius kompendiumában a holdfogyatkozás-motívum különféle mottókkal összekapcsolva a halálon kívül az állhatatosságot, a barátságot, a szerencsét, az erényt és a női fejedelmet egyaránt bemutathatja. Boschius hivatkozásai (pl. Menestrier, Le Moyne, Bouhours) egyrészt utalnak a motívum jezsuita kedveltségére, másrészt jelzik, hogy a jezsuiták ismerték az embléma 16. századi humanista eredetét.⁹⁷ Bouhours (1671) női fejedelmet megformáló emblémája kapcsán ugyanis Boschius megjegyzi, hogy az embléma „eredeti” megalkotója „Ammirati” (Scipione Ammirato, 1562), de az ő emblémáját Bouhours „kijavította” („a Bouhoursio sic emendatum”).⁹⁸ Mindez arra enged következtetni, hogy a motívumot Xavéri szentté avatásakor a Picinelli által hivatkozott Monte kardinális közvetítette a jezsuiták felé.⁹⁹

6. A motívumok átvihetősége más jezsuita szentekre.

A rendi szenttéavatási tervekben összekapcsolt, hasonló tulajdonságokkal felruházott és egy időben szentté avatott jezsuiták esetében megfigyelhető, hogy az egyik szentnél felhasznált motívumot egy másikra is alkalmazták.

Az égő templom (*sacra aedes flammis incensa*) motívumot Pietrasanta Gonzaga Alajos szentsége hírének bemutatására használta az „Alterutra clarescere flamma” mottóval. Szerinte ez volt az ephesusi Diana templom felirata. A 16. században a motívumot egy másik mottóval („opes non animum”) párosították. Ruscelli és Typotius szerint először Ersilia Cortese de Monti olasz nemesasszonyhoz kötődött, az ő állhatatosságát, erejét és legyőzhetetlen lelkét mutatta be. A mottó Seneca *Medeájának* egy sorából („*Opes fortuna auferre, non animum potest*”) származik. A képet és a mottót Typotius egy másik itáliai fejedelemasszonyra, Felice Ursina Columna Ducissa Paliani e Tagliacozae-ra alkalmazta. Bovio a „Ferte citi fontem” mottóval kiegészítve már nem Gonzaga Alajoshoz, hanem Kosztká Szaniszlóhoz kapcsolta a motívumot. Azt a jelenetet mutatta be vele, amikor Szaniszló az isteni szeretet tüzetől lángoló szívét jeges vízbe mártózva üdítette fel. Bovio Kosztká Szaniszlóra alkalmazott megoldását újra és újra felhasználták, így például Gonzaga és Kosztká szentté avatásának trencsényi ünneplésekor.¹⁰⁰

Ugyanígy megfigyelhetjük egy először Kosztká Szaniszlóhoz kapcsolt motívum áttevődését Gonzaga Alajosra. Az üvegedénybe bűjtatott éretlen szőlőfürt korai érlelését bemutató kép (*botrus phialae perspicuae inclusus*) Pietrasantánál még

⁹⁷ BOSCHIUS: *i. m.* Classis II. Nr. DCCLXXVIII., Nr. CCCXXXVIII., Classis II. nr. 95., Classis III. nr. CDXVI., nr. MCXXIV., Classis II. nr. 465., nr. 449.

⁹⁸ BOSCHIUS: *i. m.* Classis II. nr. 449.; AMMIRATO, Scipione: *Il rota overo dell'impresa*. Napoli, 1562.

⁹⁹ PICINELLI – ERATH: *i. m.* 45–46.

¹⁰⁰ PIETRASANTA: *i. m.* 236.; RUSCELLI, Girolamo: *Le imprese illustri*. Venetia, 1584. 160–162. (Első kiadás: Venetia, 1566.); TYPOTIUS: *i. m.* Tom. III. 127–129.; BOVIO: *i. m.* 1676. 30–31. nr. III.; *Symbola ... In: Dii Gemelli ... i. m.* b1/b.

Szűz Mária bemutatása a templomban-jelenethez kapcsolódott, az *Imago primi saeculib*an részben módosult mottóval („Ut cito maturescat”) azonban már Kosztká Szaniszlóra vonatkozott, s Szaniszló rendbe lépését jelképezte (6. kép). Bovio megváltoztatta a mottót („Educatus non educitur”) és Gonzaga Alajosra alkalmazva a gyakori imádság által megérlelődött szentet jelenítette meg vele.¹⁰¹ (7. kép) Mind ez mutatja, hogy bizonyos korlátok között az emblemikus életrajzokra is jellemző a szentek vitájának sajátossága, a motívumok tipizálódása és kicserélhetősége.

7. *Motívumáttevődés nem jezsuita szentről jezsuita szentre.* Girolamo Ruscelli ki-váló személyekről készített imprézái között szerepel a Borromei Károlyról alkotott kompozíció. Ezen egy kígyóktól borított szarvas a forrás felé szalad, a képhez az „una salus” mottó járul. Ruscelli az explicatióban kifejti a bibliai szarvas-metaforát, majd egy zsoltárversből (Zsolt. 42(41), 2) kiindulva a tiszta vízű forrás képét magyarázza. Értelmezése szerint Borromei Károly úgy vágyott Isten igéjére, azaz a tiszta forrásra, mint a bűnöktől, azaz a kígyóktól szabadulni vágyó szarvas a forrás vizére.

Typotius kardinális-imprézái között Borromei Károlyra ugyanez az összeállítás vonatkozik (8. kép). A Ruscelliénél részben bővebb, őt nem említő kommentár hivatkozik Oppianus és Plinius természethistóriájára, s elmondja, hogy a kardinálisra erényei, tiszta gondolkodása és ereje miatt illik az ábrázolás. Az 1610-ben szentté avatott Borromei Károlyra ugyanezt a kompozíciót alkalmazta Pietrasanta is. Rövid explicatiójában – Ruscellitől és Typotiustól eltérően, akik a szarvast és a forrást egyenrangú motívumként kezelték – a forrást emeli ki, s mint az üdvösség forrásából merített vizet (vö. Iz. 12,3) értelmezi.¹⁰²

Ezután a motívumok egy másik jezsuitánál, Joannes Vincartiusnál részben átértelmeződtek (9. kép). A képszerkezet egyszerűsödött, ugyanakkor kibővült az ábrázolt szent életének egyik jelenetére utaló narratív részlettel. Vincartius Gonzaga életéből azt a részletet ábrázolta, amikor Alajoshoz megérkezett Aquaviva generális levele a rendbe történt felvételéről. A kép bal oldalán a levél kézhezvétele, jobb oldalán a forráshoz futó szarvas látszik. Az új mottó („Vivit, si reperit undam”) és a verses explicatio középpontjában – éppúgy, mint Pietrasantánál – egyaránt a forrás áll. Vincartius egyrészt allegorikusan értelmezte Aquaviva nevét (aqua viva), másrészt a forrást a jezsuita renddel azonosította. Borromei Károly imprézájának fő motívuma így áttevődött Gonzaga Alajosra.¹⁰³

Vincartius több ok is ösztönözhetette a Borromei-impréza átalakítására és aktualizálására: 1. A Borromei-impréza ismert volt és egy tekintélyes szenthez kötődött. 2. Borromei Károly jelentős szerepet játszott Gonzaga Alajos életében (1580-ban érseki vizitációs útján Castiglionében járva lelki tanácsot adott a gyermek Alajos-

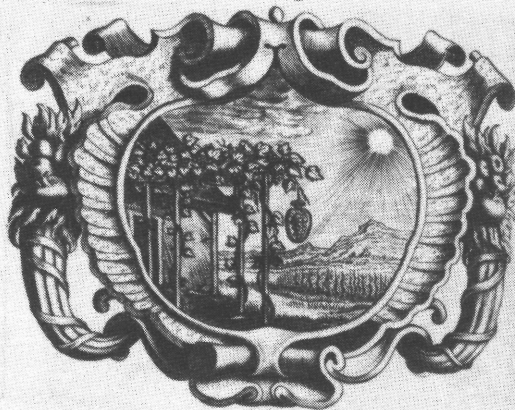
¹⁰¹ PIETRASANTA: *i. m.* idézi: BOSCHIUS: *i. m.* Classis I. nr. DXX.; *Imago ... i. m.* 330.; BOVIO: *i. m.* 1676. 22–23. nr. III.

¹⁰² RUSCELLI: *i. m.* 90–92.; TYPOTIUS: *i. m.* Tom. II. 49–51.; PIETRASANTA: *i. m.* 11.

¹⁰³ VINCARTIUS: *i. m.* 164–168.

330 IMAGO PRIMI SÆCVLI SOC. IESV.

Beato Stanislao Kostkæ etiamnum puero
Societatem ingredienti.

Vt citò maturescat.

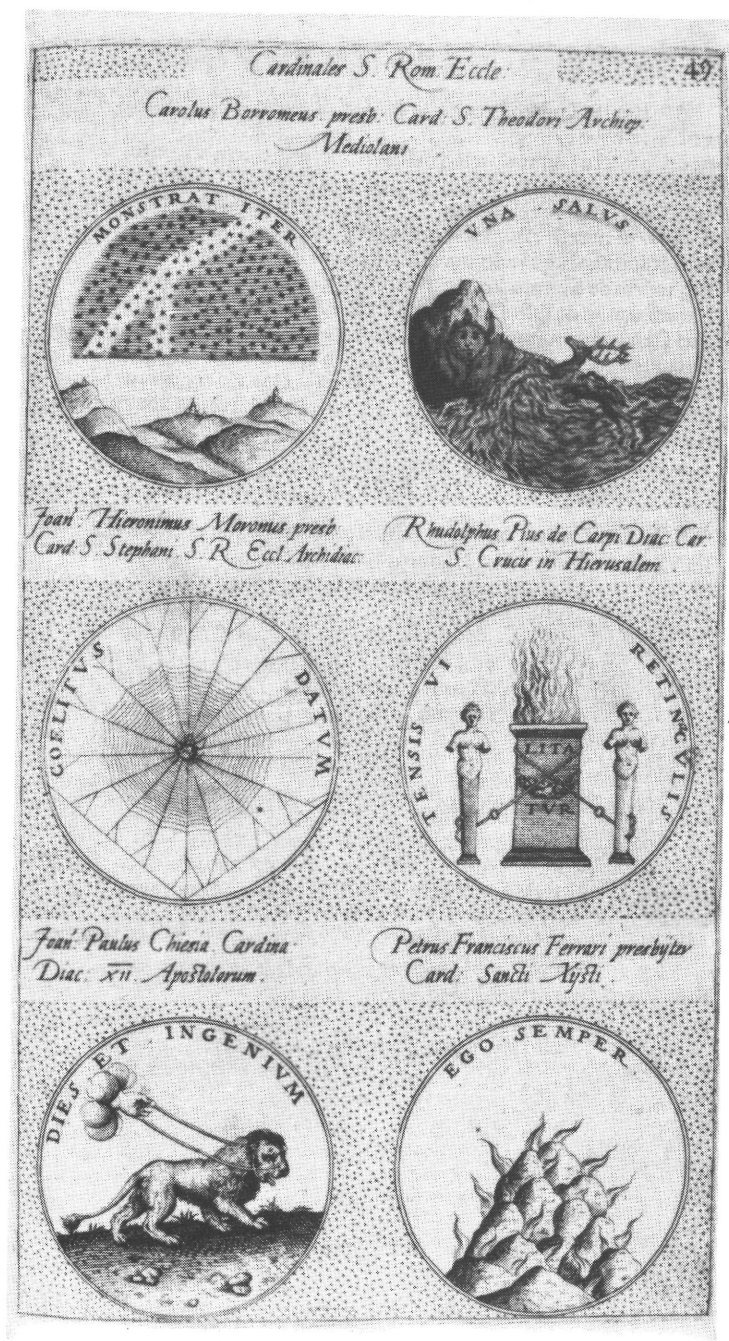
Dlus amor Kostkæ similes in imagine vultus
Viderat, & pueri carpitur igne puer,
Protinus in terras velocibus aduolat alis,
Vt magè vicino nutriat igne faces.
Tum sic orsus amor: Puer ò dignissimo celo,
Pande apedum teneras in mea tela fibras.
O celo dilecte veni! ne tempora differ:
Nulla meæ etas ignibus apta magis.
Omnia prima placent. precor in vitibus tua
Grator, & primâ salce refecta Ceres.
Cœnis vt extento turgescens tua racemo
Pendeat? hec primo flore reclusa fuit.
Clausâ minas Boreæ, nocituraque frigora vitro
Pellis, & exclusâ grandine iuta latex.
Ætatis breue ver, & primos porrigo flores.
Serò relicta sibi, plena sit tua mero.
Omnia principis insunt: spem fecit in herbâ,
Que modo strata seges grandinâ umbre iacet.
Dixerat: & primo ne flos marcesceret æuo,
Aut flueret mundi turbine, claustra dedis.
Sic decuit, teneris vt maturesceret annis,
Adderet & superis cana iuuenta decus.

IMA-

6. Imago Primi Saeculi. Antverpiae, 1640. 330. p. „Ut cito maturescat”
rézmetszet – 110 x 131 mm

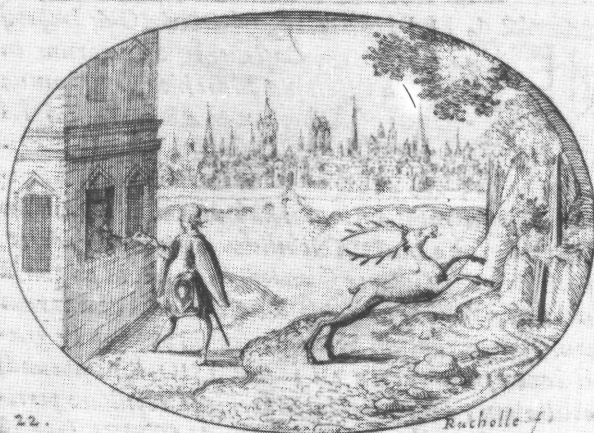

7. Bovio, Carlò: *Rhetoricae suburbanum*. Romae 1676. 22–23. pp. nr. III.
 „Educatus non educitur” rézmetszet – 112 x 63 mm (lapméret)

8. Typotius, Jacobus: *Symbola divina et humana*. Tom. II. Pragae, 1602. 49. p. nr. II. „Una salus” rézmetszet – Aegidius Sadeler – 251 x 139 mm (lapméret)

164 SACRARVM HEROIDVM
Aloysius Aquauiuæ.

S Y M B O L Y M.

Ceruus hic ad fontem, vt vides, cursu
emicans, pro ingenti desiderio est: ita
enim & suum prodidit Vates Regius Ps.
41. Neque in *Aloysio* id desideres, qui per
Epistolam ad *Aquauiuam* accedere festi-
nat. Quare bene de vtroque:

Vinit, si repperit undam.

Aloysius

9. Vincartius, Joannes: Sacrarum heroidum epistolae. Tornaci, 1640. 164. p.
„Vivit, si repperit undam” rézmetszet – P. Rucholle – 43 x 66 mm

10. Camerarius, Joachim: Symbolum et emblematum ex animalibus ... centuria altera. Noribergae, 1595. 50. p. „Una salus” rézmetszet – átmérő: 72 mm

nak). 3. Az impréza a jelentéstartalom, az erények (erő, tisztaság) megjelenítése miatt jól megfelelt Gonzaga Alajos bemutatására.

Ugyanez a motívum nem személyre vonatkoztatva megtalálható például Camerariusnál, Covarrubias Orozcónál és Heinsiusnál. Camerarius átvette Ruscelli mottóját („una salus”) is, de az embléma eredeti jelentését kitágítva a „Rettung durch Gott” gondolatot fejezte ki (10. kép). A kompozíció megváltoztatott mottóval („Occido et manduco” vö. Ap.Csel. 10,9) Covarrubias Orozcónál a „Sündenvertilgung durch den Priester”, Heinsiusnál („solatium, non auxilium”) a „Sehnsucht nach der Geliebten” eszmét fejezi ki.¹⁰⁴

8. A jezsuita szentre is alkalmazott motívumot egy speciális jezsuita tárgy határozza meg. A lepárlókészülék a 16. századi emblematika természettudományból merített kedvelt motívuma, s gyakran találkozunk vele a 17–18. században is. Carlo Bovio Loyola Ignác-sorozatában Ignác generálissá választását a stillatoria egy olyan speciális változatával mutatta be, mellyel a jezsuita emblematikán kívül nem találkozunk. A szerkezet egy kemencével összeépített konstrukció, amelynek több kivezető csöve van, s így egyszerre alkalmas többféle anyag desztillálására. A mottó („satis omnibus unus” – egy elegendő mindenkinek) arra utal, hogy több anyag megtisztítására elég egyetlen szerkezet. Ez a címmel, az explicatiókkal és a képpel együtt azt fejezi ki, hogy a rend tagjai egységesen szavaztak Ignác generálisságára.¹⁰⁵

Ez a Fornax Spagyricának nevezett speciális lepárlókészülék a Collegium Romanumban működött. Megálmodója és megvalósítója minden valószínűség szerint Athanasius Kircher volt. Kircher szerint az Aetna egy desztillálókészülék fornaxához hasonlóan működik,¹⁰⁶ s nem kizárt, hogy ez a megfigyelés is ösztönözte a Fornax Spagyrica elkészítését. A desztillátor 1637–1638 után és 1655, Bovio Ignác emblémájának kiadása előtt készülhetett, első leírása azonban csak Kircher 1664-ben kiadott művében található.

A készülék ábrázolását emblematikus összefüggésben Bovio újra felhasználta VII. Sándor pápa bemutatására. A „Stillatoria jesuítica” ezenkívül feltűnik Boschius repertóriumának öt, rézmetszettel is bemutatott emblémáján. Ezek különféle mottókkal ellátva Krisztus vérrel verítékezését, Szalézi Ferenc imádságát, a bűnbánatot, a szellemi munkát és a Facultas medicát fejezi ki. Boschius hivatkozásai szerint ezeket az emblémákat a brüsszeli jezsuita emblémaműhely és két jezsuita, illetve exjezsuita emblematikus, Menestrier és Emanuele Tesauro készítették.¹⁰⁷

¹⁰⁴ HENKEL – SCHÖNE: *i. m.* 470–471. Vö. BATH, Michael: *The Image of the Stag. Iconographic Themes in Western Art.* Baden-Baden, 1992. 289–297.

¹⁰⁵ HENKEL – SCHÖNE: *i. m.* 1406–7.; FERRO DE’ ROTARIJ: *i. m.* 136.; *Abgetrocknete Thränen ...* Nürnberg–Frankfurt, 1698. Sinnbild IV. BOVIO: *i. m.* 1655. nr. 58. 172–174.

¹⁰⁶ KIRCHER, Athanasius: *Mundus subterraneus.* Tom. II. Amstelodami, 1664. 392.; GODWIN, Joscelyn: *Athanasius Kircher, a Renaissance Man and the Quest for Lost Knowledge.* London, 1979. 84–5., 92.

¹⁰⁷ BOVIO: *i. m.* 1676. 62–63. nr. IV.; BOSCHIUS: *i. m.* Classis I. nr. LV., nr. CCCXXXVIII., nr. DCXCV.; Classis III. nr. DXVIII., nr. DCLIII.

Összegzés

A jezsuita szentek emblematikus életrajzainak készítése szorosan kötődött a rendi szükségletekhez és hasznosságához, s az emblematika történetének meghatározott időszakát jellemezte. A műfaj virágkorát a 17. század közepén és második felében élte, utána gyors hanyatlás következett. Regisi Ferencé volt az utolsó kanonizáció, amelyet a rend emblematikus életrajzokkal is ünnepelt. A 18. század közepétől nem készültek új sorozatok, s mindössze néhány új kiadás jelent meg a rend közép- és kelet-európai nyomdáiban. Ignatius Weitenauer, az egyik utolsó jezsuita elméleti író, aki emblematikával is foglalkozott, már nem tett említést a szentek emblémáiról, s nem utalt a jezsuita emblematika elkülönítésének lehetőségére. Művei jelzik, hogy az emblémahagyomány spirituális töltése kimerült, s divatja a rendben végetért.¹⁰⁸

Az emblematikus szentéletrajzok fő sajátosságainak bemutatása után válaszvár a kérdés, hogy beszélhetünk-e ún. „jezsuita emblematikus paradigmáról”, azaz létezett-e speciálisan jezsuita emblematika?¹⁰⁹ Válaszunk, melyet csupán az általunk vizsgált részterületre tartunk érvényesnek, igenlő. A jezsuita emblematika fő vonásait tézisszerűen így összegezhethetjük: 1. A szentemblemátikát a jezsuiták nem önmagáért művelték, hanem következetesen alárendelték a rendi érdekeknek, a kanonizációs és kultuszterjesztő elképzeléseknek.¹¹⁰ A szentemlélmák készítésében és terjesztésében meghatározó az alkalmi jelleg, a rendi emblémaműhelyek, a jezsuita szerzők és a rendi megbízás alapján dolgozó nyomdák, kiadók szerepe.

2. Az emblematikus szentéletrajzok a 18. század közepéig összhangban vannak a jezsuita emblémaelmélet előírásaival és elvárásaival. Az elméletírók által rögzített elképzelésektől eltérő gyakorlatra a nyomtatványok nem utalnak. A jezsuita emblematika elmélete és gyakorlata a képelmélet nélkül, melynek központi tényezője az ars memorativa, nem vagy csak nehezen értelmezhető.¹¹¹

3. A jezsuiták fokozottan törekedtek az emblémák közérthetővé tételére, felismerhetőségére, az ezoterikus vonások háttérbe szorítására.

¹⁰⁸ WEITENAUER, Ignatius: *Symbolica, epigrammata, lapidaria* libri III. Angustae Vindellicorum – Friburgi, 1757.; Uő: *De modo legendi et excerpenti* libri II. Angustae Vindellicorum, 1775. 579–584.

¹⁰⁹ DIMLER, G. Richard: *The bee-topos in the jesuite emblem book: Themes and Contrast*. In: ADAMS, Alison – HARPER, Anthony J. (eds.): *The Emblem in Renaissance and Baroque Europe: Tradition and Variety*. In: Selected Papers of the Glasgow International Emblem Conference, 13–17. August, 1990. Leiden–New York–Köln, 1992. 229–246. Itt: 238.

¹¹⁰ BREIDENBACH: *i. m.* 70–78.

¹¹¹ NEUBER, Wolfgang: *Imago und Pictura*. Zur Topik des Sinn-Bilds im Spannungsfeld von Ars Memorativa und Emblematik. (am Paradigma des „Indianers”). In: HARMS, Wolfgang (Hg.): *Text und Bild, Bild und Text*. DFG-Symposion 1988. Stuttgart, 1990. 245–261.

4. A claritas igénye miatt középpontba került az egyértelművé tett similitudo. Érvényesült a „similitudo idonea” által meghatározott elvárásrendszer (pl. dignitas, funkcionálisan körülhatárolt eszköztár, a pozitív példák kizárólagossága).

5. A praktikus utilitas, a pedagógiai célzat kibővíti az imago-lemma-explicatio hármasságát. Rendszeressé válik a mottótól elkülönített prózai cím, amely előre közli az ábrázolt jelenet tárgyát. Kialakult az explicatio különféle formájú (próza, epigramma, elégia, óda stb.) meg többszörözésének gyakorlata.

6. A jezsuita szentemléma tükrözi a folyamatot, melynek során az életrajzból, illetve az egyes életjelenetekből allegorikus–szimbolikus transzformációval elvont kifejezés jön létre. A képi motívum mellett a mottó nem egyenrangú, hanem a kép szimbolikus jelentéstartalmát elmélyítő és az értelmezést segítő összetevő.

7. Az explicatiók (kommentárok) verses és prózai formái tükrözik a jezsuita iskolákban elsajátított vallási és humanista tudásanyagot, a poétikai és retorikai normák következetes alkalmazását, az *Exercitia spiritualia* teológiájának hatását, valamint a speciális rendi célkitűzést.

8. A jezsuiták nem hoztak létre alapvetően új emblematikus eszköztárat, s elsősorban a közös emblémahagyományból merítettek. A szövegeknek és képeknek jóval nagyobb hányada hozható kapcsolatba a világi emblémahagyománnyal, mint azt a korábbi kutatás feltételezte.¹¹² A humanista emblémák deformálódtak, motívumaik asszociatív, kompilatív módon összekapcsolódtak, az eredeti kép- és jelentésszerkezetek feloldódtak, kontaminálódtak. Az allegorikus képalkotás és az embléma között átmeneti formák jelentek meg.

9. A sokat emlegetett „utile et dulce” viszonyát vizsgálva megállapítható, hogy nem elsődleges cél a gyönyörködtetés.¹¹³ A jezsuiták a delectatiót elsősorban alárendelt eszközként értelmezik a keresztény vallási és erkölcsi elképzelések illusztrálásához, hatásos közvetítéséhez és emlékezetben való rögzítéséhez.

10. A kép és szöveg kapcsolatában a hangsúly eltoldóik a szöveg felé. A művészi bemutatás helyett az értelmi és érzelmi hatás lép előtérbe.

11. A jezsuita embléma egyediségét a kiválasztás, az összeszerkesztés és az emblematikus szerkezetek kontexusának meghatározása adja.

12. Fontos sajátosság a lehetőség szerint minél nagyobb popularitás, a spectaculum megvalósítása.

A bemutatott anyagot kívánatos lenne összehasonlítani a nem jezsuita szentek emblematikus életrajzaival, valamint az irodalmon kívüli emblematika megfelelő megnyilvánulásaival.

¹¹² DIMLER, Richard G.: *A bibliographical survey of Jesuit emblem authors in German-speaking territories*. Topography and themes = Archivum Historicum Societatis Iesu 45. 1976. 129–138.; Uő: *i. m.* 1981. 433–448.

¹¹³ DIMLER: *i. m.* 1981. 446.

ÉVA KNAPP – GÁBOR TÜSKÉS

Emblematische Viten von Jesuitenheiligen im 17./18. Jahrhundert

Ein gut definierbares Gebiet der Jesuitenemblematisierung bilden die gedruckten Emblemserien, die mit Leben, Wundertaten und Tugenden der Jesuitenheiligen bzw. der ihrer heiligen Lebensführung nach berühmten Jesuiten im Zusammenhang stehen. Die emblematischen Viten der Jesuitenheiligen bieten zum einen die Möglichkeit, das Auftauchen eines Themas, seine Verbreitung und sein Absterben in der Emblemtradition zu verfolgen. Zum anderen liefert eine solche Untersuchung Kenntnisse über den Spezialisierungs- und Popularisierungsprozess, den die Jesuitenemblematisierung hinsichtlich ihrer Stoffe und Anlässe durchlief. Darüber hinaus wirft sie ein neues Licht auf bisher ungeklärte Fragen der Assimilation des humanistischen Emblems durch die Jesuiten sowie auf ihre spezielle Arbeitsmethode.

In der Entstehung der Gattung spielten neben den Symbol- und Emblemtheorien der Jesuiten vor allem die Kanonisationsbestrebungen des Ordens eine wichtige Rolle. Für die emblematischen Lebensbeschreibungen bildete die als authentisch anerkannte Vita-Zusammenstellung die Hauptquelle. Die ersten emblematischen Viten von Jesuitenheiligen entstanden als „affixiones“ seit der Wende von 16. zum 17. Jahrhundert in den bedeutendsten Jesuitenkollegien Europas, am Anfang als anonyme Kollektivschöpfungen. Bis zur zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts ist eine allmähliche Differenzierung des Quellenbestandes zu beobachten. Die Gattung erlebte ihre Blüte um die Mitte und in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts, danach folgte ein rascher Verfall. Vom Anfang des 17. bis zur zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts sind über die folgenden Jesuiten Embleme und Emblemserien verlegt worden: Ignatius von Loyola, Franz Xaver, Franciscus Borgia, Stanislaus Kostka, Aloysius Gonzaga, Franciscus Regis, die japanischen Märtyrer, Joannes Berchmann, Petrus Canisius, Roberto Bellarmino.

Im Aufbau der Serien lassen sich zwei verschiedene Konzeptionen unterscheiden. Bei dem einen Typus bilden die Ereignisse des Lebensweges das Grundprinzip der Anordnung, bei dem anderen hingegen die Tugenden. Neben diesen beiden Grundtypen bildete sich noch eine dritte, gemischte Anordnungsmethode heraus. Die zwei grundlegenden Quellen der Darstellungen sind das von den Humanisten vermittelte Bildungsgut und die Emblemkompendien der Jesuiten. Im Spiegel der Anwendungsmöglichkeiten der Bildmotive haben wir acht Typen festgestellt, die für die Arbeitsmethode der Jesuiten charakteristisch sind: 1. Denselben Motiv werden in der Darstellung des Heiligen jeweils andere Bedeutungen zugeordnet. 2. Ein ähnliches Motiv wird zur Darstellung von verschiedenen Ereignissen aus dem Leben der Heiligen benutzt. 3. Für dasselbe biographische Motiv stehen verschiedene emblematische Lösungen. 4. Dasselbe Ereignis tritt in den Emblemserien von verschiedenen Heiligen auf. 5. Das gleiche Ereignis wird von verschiedenen Autoren mit Hilfe desselben Motivs vergegenwärtigt. 6. Die Übertragbarkeit der Motive auf andere Jesuitenheilige. 7. Motivübertragung von einem nichtjesuitischen Heiligen auf einen Jesuitenheiligen. 8. Das Motiv wird in seiner Anwendung auf einen Jesuitenheiligen durch einen spezifisch jesuitischen Gegenstand konkretisiert.

Ein Vergleich des vorgeführten Materials mit emblematischen Viten nichtjesuitischer Heiligen und mit den entsprechenden Zeugnissen der ausserliterarischen Emblematisierung ist wünschenswert. (Die deutschsprachige Fassung des Beitrages erscheint im *Archiv für Kulturgeschichte*, 1997/1.)

KÖZLEMÉNYEK

III. Ince pápa *De miseria humanae conditionis* című traktátusának recepciója kódex-irodalmunkban. A *De miseria humanae conditionis* című traktátus, amelyet III. Ince pápa (1198–1216) még bíboros korában írt, a középkori contemptus mundi irodalom egyik legismertebb műve. Egykori népszerűségét bizonyítja egyrészt az a 672 kézirat és 52 ősnymtatvány, amely a művet megőrizte, másrészt a 34, egymástól független próza- és versfordítás.¹ E fordítások – két kivételtől eltekintve – mind a késő középkorban, a 14–15. században, illetve a 16. század elején keletkeztek.² III. Ince pápa művének népszerűségéről tanúskodnak továbbá azok a latin és népnyelvű írások, amelyek a műből kölcsönöznek hosszabb–rövidebb idézeteket. A művet mindenekelőtt a késő középkori vallásos (katekétikai, morálteológiai, aszkétikus) művek szerzői idézték előszeretettel, de mivel a contemptus mundi téma a humanista irodalomban is kedvelt volt, humanista szellemű alkotók is gyakran merítettek belőle. Példaként álljon itt néhány az ismertebb szerzők és művek közül: Albertano da Brescia (13. sz. eleje – 1270 k.): *Liber consolationis et consilii*, Johannes Nider (1380 k. – 1438): *Dispositorium moriendi*, Sienai Szent Bernardin (1380–1444): *Sermones*, John Wyclif (1320 k. – 1384): *Tractatus de mandatis divinis*, Eustache Deschamps (1346 k. – 1407): *Double lay de la fragilité humaine* Albrecht von Eyb (1420 – 1475): *Spiegel der Sitten*.³ A mű még Dantéra is inspiráló hatással volt.⁴ Jelenleg 17 latin és 20 népnyelvű írás ismert, amely a *De miseria humanae conditionis* című traktátust idézi.

A traktátust – mint már említettük – mindenekelőtt morálteológiai, katekétikai, aszkétikus művek szerzői idézték szívesen. Ilyen szövegek késő középkori kódex-irodalmunkban nagy számban találhatóak. Felvetődik a kérdés: kimutatható-e a recepció valamely formája a késő középkori magyar nyelvű vallásos irodalomban is?

Ami a fordításokat illeti, a középkori magyar irodalomban a recepciónak ez a formája hiányzik. De nem csak a fordítások terén állunk ilyen rosszul: eddig mindössze egy olyan szöveget sikerült találnunk, amely a *De miseria humanae conditionis* című művet forrásként használta. Ez a mű *A halálról* című traktátus, amelyet két kézirat, a Bod- és a Lobkowitz-kódex őrzött meg. A vélhetően a 16. század első negyedében keletkezett Bod-kódex e mű mellett még egy, az ember három ellenségéről szóló írást tartalmaz.⁵ A Lobkowitz-kódex, amely szintén a 16. század

¹ A népnyelvű recepcióról l. R. E. LEWIS: *Lotario dei Segni* (Pope Innocent III), *De Miseria Conditionis Humane*. Athens, 1978. 3kk.; LÓRKÖS P.: 'Das buch von menschlicher eigenschaft.' Ein Beitrag zur volkssprachigen Rezeption Innozenz' III. im Spätmittelalter = MKsz (1992), 163–165.

² Uo. 164.

³ Uo. 163–164.

⁴ *Lexikon des Mittelalters*. Bd. III., München und Zürich, 1986. 190.

⁵ *Régi magyar kódexek*. 2. A bevezetést és a jegyzeteket írta PUSZTAI I., Bp. 1987.

első negyedéből való, imák, legendák és egyéb épületes művek mellett a Bod-kódex két szövegét tartalmazza.⁶ Mindkét kódex apácák számára készült.

A halálról szóló elmélkedés, amely minden valószínűség szerint egy eddig ismeretlen latin nyelvű mű fordítása, három részből áll.⁷ Az első rész elmélkedés a szörnyű és mindenkor várható halálról. Ennek forrását, amelyről a későbbiekben még szó lesz, Holik Flóris fedezte fel.⁸ A traktátus második részében egy vitézről olvashatunk, aki még a halál pillanatában sem akart megterni. E rész forrása a Coenred király lovagjáról szóló történet, amely Beda Venerabilis *Historia Ecclesiastica* című műve 5. könyvének 13. fejezetében olvasható.⁹ A magyar nyelvű történet mindazonáltal bonyolultabb, mint Beda *exempluma*.¹⁰ A harmadik rész az angyal és az ördög vetélkedése az elhunyt lelkekért. Ennek forrása ismeretlen, de rokonság fedezhető fel közötté és a *Zselizi feliratok* között. Ez utóbbi mű szoros kapcsolatban áll a *Dialogus de redemptione* című költeménnyel.¹¹

Minket itt most az első rész érdekel, ebben található ugyanis a *De miseria humanae conditionis* című műből származó idézet. Ez a rész a Jacobus van Gruitrode-nak tulajdonított *Aureum speculum animae peccatricis* 6. fejezetének (De morte semper timenda et ubique expectanda) szó szerinti fordítása. Rögtön a fejezet elején a szerző – pontos forrásmegjelölés nélkül – idézi a *De miseria humanae conditionis* 3. könyve 4. fejezetének utolsó mondatát:¹²

Et Innocentius: Haec frates attendite. Ecce qui paulo ante in deliciis et dives residebat in domo, ecce quam pauper iacet in tumulo. Et qui gloriosus incedebat in aula, ecce quam deformis et despectus iacet in tumba. Et qui vescebatur deliciis in cenacula, consumitur vermibus in sepulchro.

Ha összehasonlítjuk e mondatot a M. Maccarone által szerkesztett kritikai kiadásban található szöveggel, megállapíthatjuk, hogy az számos helyen eltér ettől:

Qui modo sedebat gloriosus in throno, modo iacet despectus in tumulo; qui modo fulgebatur ornatus in aula, modo sordet nudus in tumba; qui modo vescebatur deliciis in cenaculo, modo consumitur a vermibus in sepulchro.¹³

Azt, hogy ez a változtatás Jacobus van Gruitrode-tól származik, vagy esetleg a *De miseria* egy szövegváltozatával van dolgunk, amelyet már az *Aureum speculum* forrásául szolgáló *De miseria*-kézirat is tartalmazott, nem lehet megállapítani. Ahhoz, hogy erre a kérdésre választ adhassunk,

⁶ *Nyelvelméltár*. XIV. Lobkowitz codex. Közzéteszi VOLF Gy. Bp. 1890.

⁷ *Régi magyar kódexek*. 2. 16.

⁸ HOLIK F.: *Adalékok codexeknek forrásaihoz* = ItK 32 (1922) 121–130.

⁹ J. P. MIGNÉ: *Patrologiae cursus completus, series latina*, 95. 252–253.

¹⁰ KATONA I.: *Túlvilági látomások codexeinkben* = Akadémiai Értesítő 18 (1907). 503. Katona szerint a magyar szövegben kimutatható a *Visio Baronti* hatása is.

¹¹ SZABÓ F.: *Források kódexeink halál-szövegeihez* = ItK 1964. 689. Vö.: P. R. RUDOLF: *Ars moriendi*. Von der Kunst des heilsamen Lebens und Sterbens. Köln–Graz, 1957. 47–48.

¹² HOLIK: *i. m.* 128. Holik az *Aureum speculum*nak azt a kiadását használta, amelyet ma az Egri Főegyházmegyei Könyvtár őriz (HAIN 14901). Ő a művet Karthauzi Dénesnek tulajdonította, az újabb szakirodalom szerint a mű Jacobus van Gruitrode-nak tulajdonítható. Vö.: *Die deutsche Literatur des Mittelalters*. Verfasserlexikon. Hg. von K. RUH. Bd. III. Berlin–New York, 1981. 91–92.

¹³ M. MACCARONE: *Lotharii Cardinalis (Innocentii III) De miseria humanae conditionis*. Lugano, 1955. 80.

meg kellene vizsgálni a *De miseria humanae conditionis* kéziratállományát, a kéziratok — már említett — nagy száma miatt azonban ez reménytelennek tűnik.¹⁴

Ha megnézzük a magyar fordítást, akkor egyértelműen megállapíthatjuk, hogy annak a Maccarone-féle kiadás szövegétől eltérő változat szolgált alapul:

Vg mond ezrql zent Innocencius papa, Iaŷ en zeretq at'am fiai. ezetekbe vegetek, Mert ime, ki eg keues idqknek elqtte yl vala q hazaba, naŷ fenesseggel kazdagsaggal, ime mel' zegeŷql fezkik a koporsoba, Es ki naŷ dŷcŷseggel, pompasaggal, spacialua idestowa az palotaba, ime mel' rutol, mel' ondokul, es meg vtaltatott fezkik az sirben, Es ki ŷenerqseges etekkel iol lakik vala az ebello hazba, ime mastanaba az fergektql, meg emeztetik a koporsoban.¹⁵

A magyar fordítás szó szerint követi az *Aureum speculum* szövegét. Még az Incénél hiányzó *Haec fratres attendite* felszólítás is átkerült a magyar szövegbe.

Van kódexirodalmunknak egy másik alkotása is, amelyik — ismét csak pontos forrásmegjelölés nélkül — idézi III. Incét. Ez a mű a Karthauzi Névtelen prédikáció- és legendagyűjteménye.

Az 1364-ben alapított lövöldi kartauzi kolostor prókuratorának 1524 és 1527 között keletkezett terjedelmes művét az Érdy-kódex őrizte meg.¹⁶ Bán Imre *A Karthauzi Névtelen műveltsége* című könyvében összeállította azoknak a szerzőknek a listáját, akiket a középkori szerző művében idéz. Ebben III. Ince pápa háromszor szerepel. Bán Imre szerint ezen idézetek egyike a *De miseria humanae conditionis* című traktátusból származik.¹⁷ A *Zent lazlo kyralnak Innepeeröl* című prédikációban olvasható ez az idézet:¹⁸

Zent Innocencius papa meg wgy mond merth mynewel ember ennen magaban alazatosb annewel isten elöth nemesebb.

A *De miseria humanae conditionis* szövegének többszöri alapos áttanulmányozása után sem találtuk meg e mondat megfelelőjét. Úgy tűnik: ez az idézet nem a *De miseria humanae conditionis*-ből származik.

Jelenlegi ismereteink szerint tehát *A halalrwl* című traktátus az egyetlen késő középkori magyar nyelvű vallásos írásmű, amelyik III. Ince *De miseria humanae conditionis* című művének magyar recepcióját dokumentálja.

LÓKÖS PÉTER

Neue Erkenntnisse über den siebenbürgischen Buchdrucker Lucas Trapoldner. Die Hermannstädter und Kronstädter Überlieferung weiß zu berichten, daß ein gewisser Trapoldner das Grammatikbuch des Thomas Gemmarius im Jahre 1529 und das Pestbuch des Hermannstädter

¹⁴ MACCARONE jegyzetapparátusában ilyen változat nem olvasható, ami persze nem zárja ki, hogy van a *De miseria humanae conditionis*-nak olyan kézírata, amely ilyen szövegváltozatot tartalmaz, Maccarone ugyanis még csak 435 kéziratot ismert.

¹⁵ *Régi magyar kódexek* 2. 71.

¹⁶ *Nyelveléktár*. IV. Érdy codex. Közzéteszi VOLF Gy. Bp. 1876.

¹⁷ BÁN I.: *A Karthauzi Névtelen műveltsége*. Bp. 1976. 58.

¹⁸ *Nyelveléktár*. IV. Érdy codex. 75.

Arztes Sebastian Pauschner im Jahre 1530 in Hermannstadt druckte.¹ Dieses waren die ersten in Siebenbürgen gedruckten Bücher. Nachfolgend möchten wir neue Anhaltspunkte zum geistigen und kulturellen Hintergrund des Lukas Trapoldner als erster siebenbürgischer Drucker zur Diskussion stellen.

In der Matrikel der Universität Köln liegen folgende Eintragungen vor, die wegen der Namensgleichheit mit Lucas Trapoldner in Verbindung gebracht werden dürfen:

1519 „Lucas Trabuldanus, Hungarus, art.: Iuravit et solvit“ (immatrikuliert kurz nach 24. März zusammen mit „dominus Symon Transilvanus“ („Symon de Clausenbu[r]ch, pater“).² „Symon Killeswart, Bursa Laurentiana, 1520 3/2 presentatus ad licentia; dominus (Joh.) de Tr.(ansilvania), 15/3 lic(enciatus)“.³

Desweiteren vermerken die Akten des Generalkapitels Rom des Dominikanerordens von 1525: „Conventui Cibiniensi provinciae Ungariae assignamus lectorem theologiae fr. Franciscum de Segesvar, cui damus licenciam bacchaliarius; in lectorem vero philosophiae fr. Lucam de Bistricia“.⁴

Wir glauben, daß in der Kölner Matrikeleintragung des Jahres 1520 hinter *dominus* statt dem durch Keussen angenommenen Johannes eher unser Lucas zu stehen hätte, weil Pater Symon Transilvanus von 1519 zweifelsohne identisch ist mit Symon Killeswart von 1520.⁵ Selbst wenn unsere Gleichung nicht stimmen sollte, liefert die erste Matrikeleintragung hinreichende Anhaltspunkte dafür, daß Lucas Trabuldanus dem Dominikanerorden angehörte, sowie die 1525 erfolgte Beorderung von Lucas de Bistricia zum Lektor der Philosophie in das jüngst gegründete dominikanische Studium *generale* in Hermannstadt, nachdem er zwei Jahre (wohl 1520/21 und 1521/22) in Köln als magister gelehrt hatte.⁶

¹ Vgl. weitere Angaben bei BORSA Gedeon et. al.: *Rgi Magyarországi Nyomtatványok 1473–1600*. Bp. 1971. Nr. 9, S. 9ff. und Nr. 10. S. 10 ff.

² Hermann KEUSSEN: *Die Matrikel der Universität Köln*. II. Band, Bonn, 1919. (Reprint Düsseldorf, 1979.), S. 805.

³ KEUSSEN (wie Anm. 2). S. 805.

⁴ *Acta Capitulum Generalium Ordinis Predicatorum IV (Monumenta Ordinis Predicatorum Historica IX)*. Rom, 1901. S. 214; vgl. auch Béla IVÁNYI: *Geschichte des Dominikanerordens in Siebenbürgen und der Moldau. Hauptsächlich unter Benützung des Zentralarchivs des Dominikanerordens in Rom*, Siebenbürg. Vierteljahrsschrift 1940. S. 35.

Lucas Trabuldanus besaß bei seiner Berufung auf das neue Generalstudium in Hermannstadt den Magistergrad. Übrigens sahen die Statuten der Kölner Artistenfakultät vor, daß der Inzipient (Lizenziat) als neuer Magister sich zu zweijähriger Lehrtätigkeit verpflichten mußte (Siehe Anna – Dorothee v. DEN BRINCKEN: *Die Statuten der Kölner Artistenfakultät von 1398*, in: *Die Kölner Universität im Mittelalter. Geistige Wurzeln und soziale Wirklichkeit*, hrsg. von Albert ZIMMERMANN, Berlin/New York, 1989. S. 407.

⁵ „Killeswart“ ist zweifelsohne eine Verballhornung von 'Coloswar'.

⁶ Über die Studienbeziehungen zwischen Siebenbürgen und Köln, die hauptsächlich durch Angehörige des Dominikanerordens getragen wurden, vgl. Klaus POPA: *Studienbeziehungen zwischen Köln und Siebenbürgen 1460 bis 1524*. Karpaten Rundschau (Kronstadt–Brassó), Nr. 42/21. Oktober 1993. S. 6.

Lucas heißt in den dominikanischen Quellen „de Bistricia“, weil sein Heimatkonvent („onventus natus“) in Bistriz war, obzwar er dem bürgerlichen Nachnamen nach aus Trapold südlich Schäßburg stammte. Der im Verzeichnis sämtlicher siebenbürgischen Dominikanerklöster vor dem 29. April 1524 in der Führungsrüge des Bistritzer Konvents auftretende „Fr. Lucas“ (K. FABRITIUS: *Zwei Funde in der ehemaligen Dominikanerkirche zu Schäßburg* Archiv des Vereins f. sbg. Landeskunde, NF, V. Bd., Kronstadt, 1861, S. 33; Béla IVÁNYI (wie Anm.

Das Wirken des Lucas Trabuldanus am Hermannstädter Studium generale wird durch den in der Bibliothek des Brukenthalmuseums aufbewahrten Band *Commentaria in libros posteriores Aristotelis* von Paulus Venetus, Venedig, 1481, greifbar. Es gibt hier folgende Eintragungen: „Pertinet ad Lucam Baccalarium alias fratrem de ordine predicatorum. Auf dem oberen Einbanddeckel innen ist zu lesen: „Iste liber pertinet ad Magistrum Lucam post mortem autem pertinebit ad conventum.“⁷

Daß Lucas nun in Hermannstadt Bücher verlegt und gedruckt hat, wäre nichts Außergewöhnliches für einen Ordensangehörigen. Dafür spricht übrigens auch folgende Notiz: „1529. 12. Febr. monachi intra octiduum exire jussi sunt etc. Insuper et relicta artium studia florere ceperunt eodem tempore. Testis est libellus grammaticus...“⁸ Die Hermannstädter Drucke des Lucas Trabuldanus erfolgten also gerade in der Zeit, als die „*monachi*“, d.h. die Bruderorden, aus Hermannstadt verwiesen wurden. Die Notiz stellt aber keinen kausalen Zusammenhang zwischen dem verordneten Abzug der Ordensbrüder und der Drucklegung der Bücher von Thomas Gemmarius und Sebastian Pauschner her. Sie unterstreicht, daß „obendrein auch das Studium der übrigen Künste zu jener Zeit zu blühen begann. ... „Als greifbares Ergebnis dieser Entwicklung führt die Notiz gerade die beiden durch Lucas gedruckten Werke an; das Buch des Thomas Gemmarius steht für die Grammatik, das Buch Pauschners für die Medizin. Das andere Wissensgebiet, welches zwar ungenannt, aber im Hermannstädter Studienbetrieb jener Zeit Vorzug genöß, war zweifelsohne die Philosophie, welche im dominikanischen Generalstudium neben der Theologie Hauptfach war.“⁹

Wenn nun die Dominikaner trotz des Bannebefehls von 1529 noch 1532 in Hermannstadt waren, wie aus einer Bucheintragung hervorgeht¹⁰, so könnte Lucas Trabuldanus seine Buchdruckertätigkeit noch als Ordensangehöriger ausgeübt haben. Da der ab 1531 als Stadtnotary bezeugte Lukas Trapoldner¹¹ der Namensidentität sowie der chronologischen Konsequenz her mit dem gleichnamigen Hermannstädter Dominikaner identifiziert werden darf, kann davon ausgegangen werden, daß dieser spätestens 1530 die Mönchskutte ablegte und ein bürgerliches Leben im Dienste der Stadt aufnahm, in der er seit 1525 weilte.

Es scheint indessen sehr wahrscheinlich, daß die ersten siebenbürgischen Drucke auf das Zusammenwirken bürgerlicher und klösterlicher Initiative zurückgehen. Als die dominikanische Seite unter Druck geriet, zog sie sich als wahrscheinliche Eigentümerin der Druckerei zurück, so daß ab 1530 kein Buch mehr in Hermannstadt erschien.

Die Identifikation des Dominikaners Lucas Trabuldanus mit dem Buchdrucker Trapoldner wird schließlich auch dadurch gestützt, daß weder die Wiener Universitätsmatrikel noch die Matrikel der ungarischen Nation¹² einen Studierenden dieses Namens bezeugt. Hingegen im-

Wahrscheinlichkeit unsere Person, weil sich diesebezüglich keinerlei chronologische Schweirigkeiten ergeben.

⁷ Vgl. Veturia JUGAREANU: *Catalogul colectiei de incunabule*. Sibiu, MCMLXIX. Nr. 232.

⁸ Mitgeteilt bei Borsa Et Al. (wie Anm. 1), S. 9. Unsere Unterstreichung.

⁹ Vgl. Klaus POPA: *Dominikanische Literatur in der Inkunabelnsammlung der Bibliothek des Hermannstädter Brukenthalmuseums* (Ms.).

¹⁰ *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából (Monumenta Ecclesiastica Tempora Innovatae in Hungaria Religionis Illustrantia)*. II. Bd. Bp. 1904. Nr. 195, S. 230: „Liber presens pertinet ad conuentum Cibiniensem ordinis fratrumPredicatorum. Emptus per fratrem Vitalem tunc Priorem 1532 pro LXXV d.“

¹¹ BORSA Et Al. (wie Anm. 1), S. 1.

¹² Karl SCHRAUF (Hg.): *Die Matrikel der Ungarischen Nation an der Wiener Universität 1453–1630*. Wien, 1902.

matrikulierte Thomas Gemmarius, der Verfasser der durch Trapoldner gedruckten Grammatik, bereits im Mai 1520 in Wien und kommt auch in den Akten der Ungarischen Nation mehrfach vor.¹³

KLAUS POPA

A felsőmagyarországi kánonok kiadásairól. A felsőmagyarországi református egyházak közül a reformáció kezdete óta négy körzetben az egyházak csak esperességekben egyesültek, és a püspöki igazgatást nem fogadták el. Ilyen volt az abaúj-torna-sárosi kerület (kassavölgyi esperesség), a borsod-gömör-kishonti kerület, az ungi és a zemplémi. Ezek az esperességek – más néven fraternitások – saját senioruk vagy esperesük igazgatása alatt álltak.¹ Ezekben a kerületekben a lelkészek avatását az esperesek vizsga és eskütétel után együtt teljesítették. Első egyházi rendtartásuk az 1566. január 23-án a gönci zsinaton megerősített cikkelyek voltak.² A zsinat összehívásában és a huszonegy cikkely megfogalmazásában döntő szerep jutott az akkori kassavölgyi esperesnek, Károli Gáspárnak.

Az *Articuli juxta quos regitur ecclesia in superioribus regni Hungariae partibus* című felsőmagyarországi kánonok alapjául éppen e gönci kánonok szolgáltak; de míg a gönciek megfogalmazásának pontos idejét tudni lehet, addig a sokkal hosszabb ideig és általánosabban elfogadott és használt felsőmagyarországi kánonok keletkezésének körülményei és időpontja kevésbé tisztázott. Amint Révész Imre megállapította, megfogalmazása és stílusjegyei alapján nem is lehet más, mint 16. századi alkotás. „Akár szellemüket, akár modorukat, akár tartalmukat tekintjük: gyöngyei a magyar egyházi törvényhozásnak.”³

A kánonokat *Praefatio* vezet be, amely szentírásbeli helyekkel támasztja alá a törvények szükségességét. Ezután következnek az artikulusok, szám szerint 55. A lapszéleken a bibliai locusok találhatóak. Ettől a szerkezettől csak az általunk ismert legutolsó (1709. évi) kiadás tért el,⁴ amennyiben ott a locusok az egyes cikkelyek végén találhatóak, a lapszéleken pedig a cikkelyek tartalmára utaló egy-két szó olvasható.

A felsőmagyarországi kánonokkal kapcsolatos kérdések közül az első az elnevezésük körüli bizonytalanság. Révész Imre „felső magyarországi”-nak nevezte őket, ugyanígy Zoványi Jenő is.⁵ Mokos Gyula szerencsésebbnek, és a korabeli szóhasználatot jobban követőnek találta a „felföldi kánonok” megjelölést.⁶ Ugyanakkor Révész Kálmán bebizonyította, hogy az „abaúji kánonok” néven már régóta ismert cikkelyek azonosak a „felsőmagyarországi”-ként emlegetettel, vagyis hogy ugyanezeket a cikkelyeket többféle elnevezéssel is illették.⁷ Minthogy ugyanis az abaújiak sajátjuknak tekintették, az egyháztörténetbe mint abaúji kánonok is bekerültek. De a kettő egy és ugyanazt jelöli. Sőt, ugyancsak Révész Kálmán mutatott rá arra, hogy a sárospataki főiskola 1621. évi törvénye két helyen is hivatkozik a „vizsolyi kánonok”-ra, megjelölve

¹³ BORSA et al. (wie Anm. 1). S. 9.

¹ MIKLÓS Ödön: *A magyar protestáns egyházalkotmány kialakulása a reformáció századában*. Pápa, 1942. 163–165.

² Magyar fordításuk: KISS Áron: *A 16. században tartott magyar református zsinatok végzései*. Bp. 1881. 437–446.

³ RÉVÉSZ Imre: *A felső magyarországi reformált egyházak legelső kánonos könyve* = Sárospataki Füz 1863. 418–424.

⁴ SZABÓ Károly: *Régi magyar könyvtár. I–II*. Bp. 1879–1885. (Továbbiakban: RMK) RMK II 2358.

⁵ RÉVÉSZ Imre: *i. m.* 418–424. és ZOVÁNYI Jenő: *A felsőmagyarországi cikkek ismeretlen kiadása* = MKsz 1909. 315.

⁶ MOKOS Gyula: *A Felföldi kánonok* = ProtSz 1912. 651–659.

⁷ RÉVÉSZ Kálmán: *Az abaúji kánonokról* = ProtSz 1912. 483–487.

bizonyos vonatkozó cikkelyeket.⁸ Minthogy ezek az idézett cikkelyek valójában a felsőmagyarországi kánonok megfelelő cikkelyei, így összegezve meg kell állapítani, hogy az „abaúji”, „vizsolyi” „felföldi” néven nevezett artikulusok egyformán a felsőmagyarországi kánonokat jelölik. (Harsányi István „zempléni kánonok” megjelöléssel is talált korabeli utalást e cikkelyekre).⁹

További nehézséget jelent, hogy amint Mokos Gyula is megállapította,¹⁰ sem maga a törvénykönyv nem árulja el, sem kiadói nem közölték, sem egyéb feljegyzést nem találni arról, hogy *hol, mikor, ki* szerkesztette összes és *kik fogadták el* e cikkelyeket, sőt Mokos azt a címben szereplő *in superioribus regni Hungariae partibus* kifejezést is problémátikusnak találta; amennyiben szerinte kérdéses, hogy e törvénycikkelyek idején megalkotói mit tekintettek Magyarország „felső részé”-nek. Földrajzi szempontból el kell fogadni Mokos érvelését, aki szerint a korabeli szóhasználat a Mátyusföldet is, Pozsony vidékét is beleértette a „Felföld” megjelölésbe, egyháztörténeti adatok, rendtartások, jegyzőkönyvek közvetett bizonyítékai mégis azt mutatják, hogy e felsőmagyarországi cikkelyek használata nem terjedt ki ekkora területre, hanem csak a fent már említett abaúj-torna-sáros, borsod-gömör-kishonti, ungi és zempléni reformált egyházak közössége vallotta magáénak.

Ezzel egyúttal arra a kérdésre is választ kaphatunk, hogy *kik fogadták el?* Kevésbé látszik valószínűnek, hogy már megalkotásukat is a négy esperesség együtt határozta el, mert nincs bizonyíték e négy esperesség ilyen fokú együttműködésére ebből a korai időből. Inkább valószínű, hogy megfogalmazásuk az abaúji körzetben történt, majd a hasonlóképpen szerveződő más felsőmagyarországi körzetek is magukévá tették elveit. Debrecen Ember Pálnál olvasható, hogy az Egri Lukács ellen 1568-ban tartott kassai zsinaton a felföldi egyházak lelkipásztorai egy hitvallást, a *Confessio ecclesiarum orthodoxarum Superioris Hungariae* szerkesztették, és azt Miskolc—Kassa—Sárospatak környékéről való papok írták alá. Ugyancsak ő említi, hogy az 1646. évi szatmárnémeti zsinaton sok prédikátor volt jelen a Felföld tiszáninneni részéről, Zemplén, Ungvár, Borsod, Gömör, Hont, valamint Abaújvár és Torna vármegyékből, amely vármegyék a Felföldön vannak, „s református egyházaik esperesek igazgatása alatt állanak.”

A *mikor* kérdésre annyi minden bizonnyal megállapítható, hogy mindenképpen az 1566. évi gönci zsinat után készült,¹¹ tekintve, hogy annak cikkelyeit már beléfolgalták ebbe az újonnan alkotott egyházi rendtartásba. Ugyanakkor Révész Kálmán szerint a Gönczi György által szerkesztett és Váradon elfogadott kánonos könyv¹² (1577) előtt már érvényben kellett lennie, tekintve, hogy Gönczi hivatkozik a régebbi kánonokra — amelyek egyike éppen a felsőmagyarországi kánonok LII. cikkelye. Vagyis Révész Kálmán szerint a felsőmagyarországi cikkelyek 1577 előtt már készen voltak és közkézen forogtak, különben Gönczi nem ismerhette és használhatta volna őket.¹³ Elfogadása tehát Révész Kálmán szerint valamivel a gönci zsinat után, de 1577 előtt történhetett: 1570—1576 között. A kérdéssel foglalkozók e cikkelyek keletkezését — a göncihez hasonlóan — ugyancsak a Károli Gáspár által kezdeményezett kassai zsinattal hozták összefüggésbe (1568), mások nem hozták ugyan összefüggésbe a kassai zsinattal, de megalkotásuk idejét ehhez közeli időszakra helyezték. Ezen az állásponton volt Harsányi István, aki a cikkelyek szerkesztésének évét az 1568—1570 közötti évek valamelyikébe kereste, mert szerinte létrehozásukat elősegíthette az ágostai hitvallású evangélikus és református lelkészek 1568. évi kassai együttes zsinata, szerkesztésük és elfogadásuk pedig szerinte bizonyosan egy Vizsolyban

⁸ RÉVÉSZ Kálmán — BÉKEFI Remig: *A sárospataki ev. ref főiskola 1621-iki törvényei.* (Könyvismertetés) = Száz 1899. 927. — Ugyanilyen felismerésre jutott ZOVÁNYI Jenő is: *A felsőmagyarországi cikkek ismeretlen kiadása* = MKsz 1909. 315.

⁹ HARSÁNYI István: *A felsőmagyarországi cikkek* = ProtSz 1913. 494—501.

¹⁰ MOKOS: *i. m.* = ProtSz 1912. 651—659.

¹¹ KISS Áron: *i. m.* 437—439.

¹² RMK III 666 és 2. kiadása: RMNy 657

¹³ RÉVÉSZ Kálmán: *i. m.* = ProtSz 1912. 483—487.

tartott zsinatra vagy zsinaton történt.¹⁴ Minthogy a felsőmagyarországi kánonok ma ismeretes legkorábbi nyomtatott kiadása 1595-ből való, és címéből egyértelmű, hogy nem ekkor lépett érvénybe, hanem ekkor már egy ideje használták — mindez a fenti érvekkel összhangban van. Megjegyzendő, hogy az 1595. évi kiadásról először beszámoló Révész Imre megalkotásuk idejét pontosabb dátum meghatározása nélkül az 1595. évnél valamivel korábbra helyezte.

A hol kérdésre ismét Révész Kálmánt idézhetjük, aki megállapította, hogy a sárospataki törvények (1621) egy pontjából világosan kitűnik, hogy a felsőmagyarországi kánonok néven ismert egyházi törvénykönyvet vagy a vizsolyi zsinat alkotta meg, fogadta el, vagy intézkedett kinyomtatásukról, vagy tudták, hogy ott nyomtatták ki, mert a nevezett kánonok közül egyet „articulus Visoliensis”-ként emlegetnek, és a megjelölt artikus a felsőmagyarországi artikusok egyike. Tehát Révész Kálmán szerint e nagyfotosságú törvényalkotás is valószínűleg összefüggésben van a bibliafordító Károli Gáspár abaúji esperessel. Révész Kálmán álláspontja szerint ezeket egy vizsolyi zsinat alkotta meg, innen a nevük, és minden bizonynyal Károli Gáspárral kell összefüggésbe hozni.¹⁵ Hasonló állásponton volt Harsányi István, mert szerinte is e cikkeket egy Vizsolyban tartott zsinatra vagy zsinaton szerkesztették — hiszen, érvelése szerint, bizonyára nem véletlenül tapadt hozzá a „vizsolyi kánonok”, elnevezés —, és fogadták el az abaúji atyák (majd vették át a zempléniek is).¹⁶ Harsányi nem említette ugyan Károli Gáspár szerepét ezzel kapcsolatban, de Károli életének állomáshelyeit ismerve ezt igen valószínűnek kell tartanunk.

Könnyebben megválaszolható az a kérdés, hogy *meddig voltak érvényben e kánonok?* Azok az esperességek, amelyek elfogadták e cikkelyeket, még 1635-ben sem választottak püspököt, jöllehet I. Rákóczi György fejedelem ezt szorgalmazta volna, és az 1646. évi szatmárnémeti zsinat ugyancsak.¹⁷ E törvények 1735-ig használatban voltak a zempléni esperességben.¹⁸ Ekkor királyi rendelettel az ország református egyházait négy kerületre osztva, e korábbi esperességek is püspöki igazgatás alá kerültek. Részben az akkor kialakított tiszáninneni egyházkerületnek a területe volt az a felföld, amelyen keletkeztek és vagy másfélszáz esztendeig érvényben voltak e törvények. Ennek a vidéknek tehát egészen 1734-ig nem volt püspöke, hanem egyházait négy esperes kormányozta. Minthogy e kánonokat — tudomásunk szerint utoljára — még 1709-ben is kinyomtatták, így bizonyosnak látszik, hogy egészen ameddig lehetett, vagyis még az 1730-as években is érvényben voltak.

* * *

A felsőmagyarországi kánonok nyomtatott példányai ma ritkaságnak számítanak. Az *Articuli juxta quos regitur...* címmel, kivétel nélkül hely és nyomda megnevezése nélkül, sőt egy esetben hamis évszámmal megjelent kiadások úgy tűnhet, nem sokat segítettek abban, hogy e kánonok keletkezési helyét, idejét, érvényességének területét, esetleg megalkotóinak személyét tisztázni lehessen.

Debreceni Ember Pál magyarországi egyháztörténete (1728)¹⁹ a felsőmagyarországi kánonokat az 1667. évre datálta, ezzel azonban csak újabb rejtvényt adott fel, hiszen az egyháztörténetészek e törvényeket — tartalmuk és jellemzőik alapján — ennél sokkal korábban tartották.

¹⁴ HARSÁNYI: *i. m.* = Prot. Sz. 1913. 494–501.

¹⁵ RÉVÉSZ Kálmán: *i. m.* = MKsz 1909. 315.

¹⁶ HARSÁNYI: *i. m.* ProtSz 1913. 494–501.

¹⁷ KISS Áron: *i. m.* 708–709.

¹⁸ RÉVÉSZ Kálmán: *i. m.* ProtSz 1912. 483–487. és HARSÁNYI: *i. m.* ProtSz 1913. 494–501.

¹⁹ [DEBRECENI EMBER PÁL]: *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania*. Ed. Friedrich Adolf Lampe. Trajecti ad Rhenum 1728. 430–441.

Ugyanakkor nem volt világos, hogy Debreceni Ember miért éppen 1667-re tette kiadásuk idejét, ilyen kiadás ugyanis sokáig nem volt ismeretes.

Kuzmány viszont *Urkundenbuchjában* (1856)²⁰ nem említette az artikulusok esetleges 1667. évi eredetét, hanem csak az 1709.²¹ évi kiadást közölte.²² Néhány évvel Kuzmány munkája után, 1863-ban jelent meg Révész Imre közleménye, nagyon korai, 1595-ös évszámot viselő kiadásáról, amelyet a debreceni református egyház levéltárában talált meg. Miután a nyomtatvány külsejét részletesen leírta, megjegyezte, hogy „nyomatási hely kitéve nincs. De, ha rövid vizsgálatom nem csal: az nem más mint Visoly”. Valószínűnek tartotta azonban, hogy még ez sem a legelső kiadás, hanem kellett lennie ennél korábbiak is. Érvei szerint ugyanis a címben lévő *regitur* arra mutat, hogy e törvények már egy ideje érvényben voltak, nem akkor hozták őket, amikor (az újonnan megtalált kiadás szerint) kinyomtatták. Másrészt hiányolta a cikkek olyasfajta bevezetőjét, amely létrejöttük idejéről, körülményeiről adna számot, és amely szerinte – más ilyen rendtartásokhoz hasonlóan – az első kiadás alkalmával szükségszerűen nem hagyható el, bár a későbbi kiadásokból hiányozhat. Ugyanebből a kiadásból Révész Imre szerint még egy példány ismeretes, a Széchényi Országos Könyvtáré (ezt azonban nem látta, hanem amint közleményéből kitűnik, létezéséről csak Széchényi Ferenc nyomtatott katalógusából tudott.)²³

Szabó Károly Régi Magyar Könyvtárában az általa bártfainak tartott 1595-ös kiadásnak két példányát regisztrálta: az Országos Széchényi Könyvtárban lévő példány mellett az Akadémiai Könyvtárét is (de a debreceni példányt nem).²⁴

A felsőmagyarországi kánonok kiadásainak további sorsát figyelemmel kísérve, a legközelebbi közlemény Kis Árontól²⁵ származott 1881-ből, aki a Révész Imre által közzétett 1595. évi kiadás és az 1709-es kiadás alapján (ez utóbbiból több példány is ismeretes volt) közölte e kánonok szövegét magyar nyelven. Ez utóbbit egyébként Szabó Károly bártfai nyomtatványának tartotta.²⁶

Legközelebb Zoványi Jenő számolt be 1909-ben az általa Sárospatakon megtalált (akkor még unikumnak hitt) 1667. évi kiadás példányáról, és azt mint sárospataki nyomtatványt határozta

²⁰ KUZMÁNY, Karl: *Urkundenbuch zum österreichisch-evangelischen Kirchenrecht*, Wien 1856. 265–269.

²¹ RMK II 2358

²² Az 1709-es kiadás nem olyan ritka, mint a korábbiak (példányait lásd lejjebb, a bibliográfiai leírásnál felsorolva.) Címlapja öntött cifrákkal van keretezve, címe alatt ugyancsak cifrákból összeállított négyszögű dísz látható. A címlap verzőjén fent cifrákból álló dísz-léc, és ugyanilyen dísz-léc található a *Praefatio* alatt is. A *Praefatio* szövege 23 x 23 mm-es sávozott, keret nélküli C iniciáléval kezdődik. Az A2a lapon fent ismét cifrákból összerakott dísz-léc, majd a szöveg egy nagyméretű, 23 mm-es P betűvel kezdődik. Utolsó nyomtott lapján 45 x 64 mm-es virágváza látható. A nyomtatványon előforduló nyolc féle betűtípus az egyetlen nagyméretű P kezdőbetű kivételével a bártfai városi nyomda 18. század eleji felszereléséhez tartozott, (PAVERCSIK I. tábla 2., 4., 7., 10–13. típus) akárcsak a vázát ábrázoló dísz (PAVERCSIK, V. tábla 4. dísz) és az iniciálé (PAVERCSIK III. tábla 6. sorozat). A bártfai nyomdafeszerelést PAVERCSIK Ilona rekonstruálta: *A kassai nyomda bártfai eredetéről*. In: *Gesta typographorum*. Bp. 1992. 105–118.

²³ RÉVÉSZ Imre: *i. m.* Sárospataki Füz 1863. 418–424.

²⁴ RMK II 253

²⁵ Kiss Áron: *i. m.* 437–446.

²⁶ RMK II 2358

meg.^{27,28} Az 1667. évi kiadás azonban nyomdai kiállítása (betűi, iniciáléja, díszei) alapján nem sárospataki, hanem a kassai városi nyomda kiadványa Johann David Türsch nyomdász idejéből.²⁹ Amint Zoványi megjegyezte, megfejté ez a kiadás azt is, hogy miért közölte Debreceni Ember e kánonok szövegét az 1667. évnél és miért mondta, hogy ebben az évben adták ki? Nyilvánvalóan Debreceni Ember csak ezt a kiadását ismerte.

1912-ben Mokos Gyula a „felföldi kánonok”-ról írta még csak ezt a három kiadását ismerte (1595, 1667, 1709), egy év múlva azonban Harsányi István kikövetkeztetett egy 1657-ből való, de már akkor is csak kéziratot másolatban lévő kiadást is.³⁰ Ezzel az ismert vagy egykor létezett kiadások száma négyre emelkedett. Bár ilyen (1657. évi) kiadás azóta sem került elő, a kéziratot másolat külseje, betűi elrendezése arra mutat, hogy az ismert kiadásokhoz nagyon hasonló formában jelenhetett meg (ahogy mindegyik későbbi kiadás is az elsőt, az eredetit igyekezett követni külsejében és elrendezésében). Zoványi azonban nem fogadta el Harsányi érvelését, és meggyőződése szerint ilyen kiadás nem létezett.³¹

Legújabbban az első kiadás³² három fennmaradt példányának összevetése (amit Révész Imre nem végezhetett el) egycsapásra ötre emelte a felsőmagyarországi kánonok ma ismeretes kiadásainak számát. Mert igaz ugyan, hogy mindhárom példány címlapján az 1595-ös évszám áll, de az Országos Széchényi Könyvtár és a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára példányán³³ ez az évszám hamis vagy legalábbis megtévesztő, minthogy ez a kettő nyomtatásbeli jellemzői alapján 1640 és 1642 között készülhetett Szenci Kertész Ábrahám váradi tipográfiajában (2. ábra).³⁴ Ezekről eltérő az Akadémiai Könyvtár példánya (amely tehát unikum) és

²⁷ A sárospataki példány ma mint háborús veszteség lappang, viszont ismeretessé vált egy másik, Debrecenben a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára birtokában lévő példány (RMK 918 jelzeten). Ezúton is megköszönöm BARCZA József professzor és FEKETE Csaba segítségét a példányok és kiadások azonosításánál.

²⁸ Címlapját ennek is nyomdai cifrákból álló keret díszíti, középen, az évszám fölött ugyan-csak cifrákból összeállított dísz. A címlap verzóján fent nyomdai cifrákból álló díszléc, majd a *Praefatio*, alatta pedig levelekkel és volutákkal körülvevett medúzafőt ábrázoló, 38 x 47 mm-es záródísz. A kassai nyomdával foglalkozva GALLI Katalin és PAVERCSEK Ilona regisztrálta ezt a díszet (XI. dísz). Az A2a lapon fent ismét cifrákból összeállított díszléc és a kassai városi nyomda „p” jelű sorozatának 28 x 28 mm-es P-betűje látható: keret nélküli iniciálé, fekete háttér előtt fehér növényi díszek és fehér betű. Az utolsó nyomtatott lapon (C2a) alul kissé sérült, háromszög alakú 34 x 43 mm-es arabeszkos záródísz látható (XII. dísz). Az előforduló betűtípusok ugyancsak a kassai városi nyomda típusai (4A, 5A és 17A kiemelő betűk, 3A 110 mm-es antikva szöveg-típus valamint a jellegzetesen cirkalmas 9K 112 mm-es kurzív és az apróbb, 82,5 mm-es 7K kurzív típus). Lásd erről GALLI Katalin – PAVERCSEK Ilona: *Fejezetek a kassai nyomdászati történetéből* = OSZK Évkönyve 1981. 309–377.

²⁹ Amint erre már FEKETE Csaba is felhívta a figyelmet szíves közlésében.

³⁰ HARSÁNYI: *l. m.* = ProtSz 1913. 494–501. és MKsz 1913. 346.

³¹ ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténelmi lexikon*. 3. kiad. Bp. 1977. 195.

³² RMK II 253

³³ Ezen az L 2788 kolligátumban lévő példány címlapján ma 19. századi kézírással az alábbi megjegyzés olvasható: „L. Szabó K. II 253. sz. a. Bártfa”

³⁴ Amint arról a debreceni példány alapján már RÉVÉSZ Imre is beszámolt közleményében (Sárospataki Füz 1863. 418–424.) címlapját öntött cifrák keretezik, a cím alaptt pedig 58 x 40 mm-es, kettős keretben elhelyezett fametszetes magyar címer látható: a pajzs két oldalán a sávok és a kettős kereszt fordított sorrendben megismételve. A dísz négy sarkában jól kivehető a megerősítést szolgáló szegecses nyomai. A dísz bal alsó sarka erősen sérült, majdnem elválik a dísz egészétől. Ez a magyar címer egyébként Szenci Kertész Ábrahám egyéb nyomtatványaiából

amelynek tipográfiai sajátosságai Mantskovit Bálint vizsolyi nyomdájára vallanak (1. ábra).³⁵ A váradi nyomdában készült kiadás szemlátomást az 1595. évi [vizsolyi] kiadás alapján készült, lehetőség szerint utánozva annak betűit, elrendezését, díszítését, méghozzá nemcsak a címlapon, hanem az egész nyomtatványban. Így kerülhetett rá az 1595-ös megtevesztő évszám is, amelyet abban az időben talán már a kánonok megfogalmazásának időpontjaként tartottak számon. Ez a körülmény egyúttal valószínűsíti, hogy nem volt 1595-nél korábbi nyomtatott kiadás, mert a későbbi kiadások mind ehhez igazodtak.

Érdekes véletlen azonban, hogy amikor Révész Imre meglátta a debreceni református egyházközség levéltárának példányát és a fenti szavakkal leírta, azonnal biztos volt abban, hogy vizsolyi nyomtatvánnyal van dolga. Pedig — ahogy azt Révész Imre részletes leírása alapján és természetesen a ma már azonosított váradi utánnyomás ismeretében — az ottani példány a váradi kiadás. Ezzel szemben valóban létezik 1595-ös vizsolyi kiadás, csakhogy ő azt nem látta, sőt nem is tudott róla. Ezt a különös egybeesést talán az magyarázhatja, hogy amint az 1621. évi sárospataki főiskolai törvények tanúsítják, a köztudatban benne voltak a „vizsolyi kánonok” — igaz, akkor még senki sem azonosította őket a felsőmagyarországiakkal.

Említettük, hogy a felsőmagyarországi kánonok ma ismeretes kiadásai hely és nyomda nélkül jelentek meg. Legkorábbi ismert kiadása még a 16. századból való, legkésőbbi már a 18. századból. Betűik és díszük alapján azonban mindegyik (a példány alapján nem ismert 3. kiadás kivételével) helyhez és nyomdászhoz köthető az alábbiak szerint:

nem ismert. Valószínűleg másodlagos felhasználója volt e dísznek, tehát erősen használtan került hozzá, és rossz állapota miatt a későbbiekben nem is használta. Szenci Kertész felszerelése egyébként kifogástalan állapotú volt nemcsak működésének első éveiben, hanem később is és nagy súlyt helyezett annak folyamatos felfrissítésére. A címlap verzóján fent cifrákból összeállított díszléc, majd a *Praefatio*, alatta 27 x 37 mm-es nyolcszögletű, keretezett záródísz (Szenci Kertész 19. számú dísze). Az A2a lapon fent ismét cifrákból összeállított díszléc és a jellegzetesen Szenci Kertész által használt 32 x 32 mm-es ürs közepű (ablakos) dísz (1. sz.) benne nagy P kezdőbetűvel. Ablakos díszei a későbbiekben is voltak, de éppen ezt a díszet csak munkássága legelső éveiben — eddigi ismereteink szerint csak 1641-ben — használta. A későbbiekben hasonló méretű, de finomabb rajzú díszsel váltotta fel. Ez a körülmény arra mutat, hogy a *Felsőmagyarországi kánonok* szóbanforgó kiadása, amely ugyan 1595-ös évszámot ad meg címlapján, nem sokkal a váradi nyomda megindulása után készülhetett: 1640–1642 között. Az utolsó nyomtatott lapon, a B6a lapon 45 x 56 mm-es négyyszögletes arabeszkés száródísz látható (10. dísz) Szenci Kertész díszeiről lásd. V. ECSEDY Judit: *Szenci Kertész Ábrahám nyomdájának eredetéről*. In: *Gesta typographorum*. Bp. 1992. 83–101.

³⁵ MTA RM II 430. Címlapja öntött cifrákkal van keretezve, a cím alatt a nagyobbik, 48 x 34 mm-es Fáma nyomdászjelvény (a vizsolyi nyomda XXVI. dísze) látható. A címlap verzóján fent 16 x 70 mm-es volutás angyal-fej (XXII. dísz), a *Praefatio* alatt pedig háromszög alakú, 38 x 57 mm-es szavozott záródísz (XXIII. dísz). A *Praefatio* szövege 28 x 28 mm-es virágdíszes C iniciáléval kezdődik („a” sorozat). Ez az iniciálé előző ismert előfordulásakor — 13 évvel korábban, — 1582-ben Detrekőn még keretezve volt, bár kerete már ekkor sem volt ép (RMNy. 513 E3b lapon). Az eltelt idő és a nyomda többszöri költözködése során bizonyára megsérült. Ezt az iniciálé-sorozatot már 1558–1559-ben Óváron is használta Huszár Gál. Az A2a lap tetején ismét öntött cifrákból összeállított díszléc, és nagyméretű, 39 x 39 mm-es P iniciálé látható (a vizsolyi „j” iniciálé-sorozat tagja). A nyomtatványon előforduló négyféle betűtípus (15A120, 16K120, 18A58 és 9A kiemelő betű) ilyen összetételben csak Vizsolyban fordult elő, mert amikor a nyomda megszűnése után a felszerelés egy része Bártfára került, éppen a Vizsolyi Biblia ún. kenyérbetűje (15A120 és 16K120) nem ment át Bártfára. (A vizsolyi nyomda felszereléséről lásd V. ECSEDY Judit: *A Bornemisza — Mantskovit nyomda története*. Bp. 1990.)

1. kiad. [Vizsoly] 1595 [Mantskovit] (1. ábra)
2. kiad [Várad 1640–1642] „1595” [Szenci Kertész] (2. ábra)
<3. kiad. H.n. 1657. ny.n..>
4. kiad. [Kassa] 1667 [Türsch]
5. kiad. [Bártfa] 1709 [Városi ny.]

Teljes biztonsággal tehát azt állapíthatjuk meg, hogy az első kiadást Vizsolyban nyomtatták. Továbbra sem lehetünk biztosak abban, hogy az a zsinat, amely e cikkelyeket megfogalmazta és elfogadta, Vizsolyban ült össze. Sőt, ha megalkotásukat az 1570-es évekre tesszük, és Károli Gáspár működésével hozzuk összefüggésbe, akkor alig valószínű, hogy Vizsoly számításba jöhet. (A Mantskovit vezette nyomda is csak 1588-ban költözött ide.)

A kánonok különböző kiadásainak nyomtatási helye nem fedi pontosan azt a területet, ahol a felsőmagyarországi kánonok érvényben voltak. Különösen a második, a váradi kiadás nem illik bele a körbe. Kinyomtatásuk helyét tehát az akkori adottságok, lehetőségek is meghatározták. Bizonyára nem azért nyomtatták ki Váradon, mert itt is azt használták, hanem feltételezésünk szerint azért, mert éppen abban az időpontban egyéb (közelebbi) nyomdahely alig jött számításba. A vizsolyi nyomda már nem, a sárospataki még nem működött. A kézenfekvő kassai nyomtatás ellen szól, hogy éppen ezekben az években (1640 és 1652 között a kassai nyomda szünetelt. Schultz műhelye megszűnt (1639), de a következő nyomdász még nem jelent meg a városban. A bártfai műhely ugyan csekély mértékben még dolgozott, de erősen hanyatló korszakát élte. Mint lehetséges nyomdahely talán szóbajöhetett volna Lőcse, ez azonban messze volt, és éppúgy kívül esett a felsőmagyarországi kánonok érvényességi területén, mint Várad.

* * *

A felsőmagyarországi kánonok ma ismert kiadásainak bibliográfiai leírása:

1. kiad.

RMNy S App. 55 vacat!

RMNy S 767 C

ARTICVLI, ivxta qvos regitvr ecclesia in syperioribvs regni Vngariae partibvs.

[Visolii] MDXCV [Mantskovit].

A4 B6 = [10] fol. – 4° – Orn.

RMK II 253

Református egyházi rendtartás. – A „felsőmagyarországi”, „abaúji” vagy „vizsolyi” néven ismert kánonokat tartalmazza latin nyelven. A címlap után *Praefatio* címmel a törvények szükségzerűségét alátámasztó szentírásbeli idézetek következnek, majd a mű főrészét alkotó 55 arikulus.

Szövegkiadás: Kiss Á.: Zsinatok 708–722 (történeti bevezetéssel).

A felsőmagyarországi kánonok ma ismeretes legkorábbi, valószínűleg első kiadása. A kánonok megalkotása ennél korábbi időpontban történhetett: Harsányi István szerint 1568–1570 között (ProtSz 1912:483–487), Révész Kálmán szerint 1570 és 1576 között (Száz 1899:927), Révész Imre szerint valamivel 1595 előtt (SpFüz 1863:418–424), bár a kiadvány sem megfogalmazásának körülményeiről sem idejéről nem szól. A felsőmagyarországi kánonok azonos címmel és azonos, 1595-ös évszámmal kétféle nyomtatásban ismeretesek. Nyomtatási helyet vagy nyomdát egyik sem közölt. Ma három olyan példány ismeretes, amelynek címlapján az

ARTICVLI
 IVXTA QVOS REGI-
 TVR ECCLESIA IN SVPE-
 RIORIBVS REGNI VN-
 GARIAE PARTIBVS.

M. ACADEMIA
 KÖNYVTARA

M. D. XCV.

ARTICULI,

Juxta quos regitur

ECCLESIA

In superioribus regni Un-
gariæ partibus.

M. D. XCV.

1595-ös év található, ezek közül azonban csak az Akadémiai Könyvtár példánya a ma ismert legkorábbi kiadás, a másik kettő (OSZK és Debrecen Ref) az itt leírt kiadás kb. ötven évvel későbbi utánnomása. E két utóbbi, hamis évszámú példány ismeretében kerültek e kánonok kizárásra (RMNy App 55).

A hely és nyomda megjelölése nélkül kiadott kánonokat Szabó Károly – nem tudni, melyik példány alapján – bártfai nyomtatványnak tartotta (RMK II 253), míg az 1595-ös kiadásról először hírt adó Révész Imre a vizsolyi nyomtatást tartotta valószínűnek (jóllehet nem az eredeti, hanem a kb. ötven évvel későbbi utánnomást vizsgálta SpFüz 1863:418–424). Gulyás Pál (Könyvnyomatás 179) szintén Vizsolyban kereste a nyomtatás helyét: meglehet, hogy joggal, ha az Akadémiai Könyvtár példánya volt kezében. A nyomtatvány tipográfiai jellemzői alapján valóban Vizsolyban, Mantskovit Bálint műhelyében készült, a címlapon megjelölt időben. Bár a vizsolyi nyomda felszerelésének nagy része utóbb valóban Bártfára került, Klösz Jakab műhelyébe, ez a nyomtatvány mégsem készülhetett Bártfán, mert olyan betűket is tartalmaz, amelyek kizárólag Vizsolyban voltak használatban.

Budapest *Acad 1* [RM Ir II 430]

2. kiad.

ARTICULI, juxta quos regitur ecclesia in superioribus regni Hungariae partibus.

[Varadini 1640–1642] MDXCV [Szenci Kertész].

A4 B6 = [10] fol. – 4° – Orn.

RMK II 253

SpatF 1863:418–424 (Révész Imre)

Budapest *Nat 1* [RMK III 253] – Debrecen *Ref 1* [L 2788 koll.]

3. kiad.

<ARTICULI, juxta quos regitur ecclesia in superioribus regni Hungariae partibus.

S. I. 1657.>

MKSz 1913:346 – ProtSz 1913:495 (Harsányi István)

Kézirat másolat az eredeti nyomtatott kiadásról, amely ma már nem ismeretes. (Sárospatak Ref)

4. kiad.

ARTICVLI juxta quos regitur ecclesia in superioribus regni Vngariae partibus.

[Cassoviae] MDCLXVII. [Türsch].

A4 B4 C2 = [10] fol. – 4° – Orn.

Ember-Lampe, *Historia* 431–441 – MKsz 1909:315 (Zoványi Jenő) – Sztripszky II 2597/145

Kézirat másolat: Debrecen, Főisk. Kvt.

Debrecen *Ref* [RMK 918]

Olim: Sárospatak

5. kiad.

ARTICVLI ecclesiastici. Juxta quos regitur ecclesia Helveticae confessioni addicta, in superioribus regni Hungariae partibus collecta.

[Bartphae] MDCCIX [typ. Civitatis].

A4 B4 C3 = [11] fol. – 4° – Orn.

RMK II 2358; Petrik VIII 253

Szövegkiadás: Kuzmány, *Urkundenbuch* (Wien 1856) 265–269 – Kiss Á. *Zsinatok* 708–722 (történeti bevezetéssel)

Ebben a kiadásban – az előbbiektől eltérően – a szentírási idézetek helyei nem a szélen vannak feljegyezve, hanem az egyes cikkelyek szövege alatt, és a margóra a cikkek tárgya egy – két szóban. Ez utóbbi a korábbi kiadásokban egyáltalán nem szerepelt.

Budapest *Nat 1* – Debrecen *Univ 1* – Sárospatak *Ref 1* – Szeben *Ev 1* – Székesfehérvár *Dioec 1*

V. ECESEDY JUDIT

A honfoglalás, honalapítás, az állam- és egyházszerzés a magyarországi iskolai színjátszás tükrében. A 11 évszázada végbement honfoglalást követően az új hazába, az új környezetbe való beilleszkedés hosszú évtizedeket igényelt. A kalandozások évtizedei után Géza fejedelem tett gyökeres változtatásokat, hogy létrehozzon egy erős központi hatalmat, és a kereszténység felvételével a pogány országot elfogadtassa a keresztény Európa államaival. Fia, István továbbhaladva ezen az úton, legyőzve a belső ellenállást, a külső fenyegetést, lerakta az állam- és egyházszervezet alapjait, ezzel befejezte a honalapítást. Az új hatalmi és társadalmi rendért, az új vallásért azonban halálát követően még hosszú ideig folytatódott a küzdelem.

Az 1046-ban kitört pogány lázadás nemcsak az új vallást és követőit fenyegette megsemmisítéssel, hanem a keresztény központi királyság egész intézményrendszerét meg akarta szüntetni. A régi rendet, pogány életmódot 1061-ben próbálkoztak utoljára visszaállítani.

A honfoglalás és honalapítás, a keresztény állam- és egyházszerzés eseményeivel és hőseivel a 17–18. századi iskolai színjátszás több, mint 10 000 drámai emléke közül aránylag kevés alkotás foglalkozik. Magyarország történetének első 150–200 évéről leginkább a jezsuiták iskoláiban vittek színré dramatikusan produkciókat. A többi szerzetesrend és a protestáns tanintézmények tanítói témáért a jezsuitáknál jóval ritkábban fordultak ehhez a korhoz.

A tanulókat és a közönséget a színi előadással is oktatni, nevelni törekvő tanárokat, drámaszerzőket főleg az államalapító és egyházszerző István király ihlette meg. Az első róla szóló előadást 1597-ben Kolozsmonostoron rendezték az ott röviddel előbb letelepedett jezsuiták.

A 17–18. század folyamán huszonöt Szent Istvánról szóló magyarországi jezsuita iskolai előadásról tudunk, de rajta kívül a honalapítás különböző mozzanatai is színré kerültek az iskolákban. A ránk maradt adatok azonban az esetek nagy többségében csak rövid címek, szűkszavú tájékoztatások, amelyek a bemutatott darabok cselekményéről alig, vagy egyáltalán nem tudósítanak, nem jelzik, hogy a drámaírók életútjának milyen mozzanatait mutatták be. Ezekre legtöbbször csak következtetni tudunk.

A honfoglalásról szóló iskolai előadások első híre a nagyenyedi református kollégiumból származik. Cserei Mihály jegyezte fel egy 1693-ból való kalendáriumban, hogy ez év május 2-án „volt az Enyedi Collegiumban igen szép actus Árpádról és mellette levő hat régi Scythiai kapitányról, mikor Scythiából ki jöven sok néppel Pannoniaj Suachel királt le vágván, minden hadával magiar országban le telepedtenek.”¹

Pannonhalmán 1695-ben, november 24-én („ultima die recreationis ante adventualem”) a bencés rend növendékei mutatta be egy honfoglalásról szóló drámát. „Fuit de tertio ingressu Hunnorum ex Scythia in Pannoniam cum 7 ducibus, quorum primus, scilicet Arpadus, ego Frater Bonifacius fui, qui et albo equo mercatus sum a Suatoplugo, exploratore meo mediante Fratre Anselmo etc.”²

¹ VARGA Imre: *A magyarországi protestáns iskolai színjátszás forrásai és irodalma*. Bp. 1988. 463.

² *A magyarországi katolikus tanintézmények színjátszásának forrásai és irodalma*. Szerk. VARGA Imre. Bp. 1992. 30.

A piaristák 1768-ban az iskolai év végén „rövid beszélgetésben” adták elő a magyarok bejövételét *De adventu Honorum in Hungariam* címmel.³

Semmilyen kézzel fogható adatunk nincs, hogy a honfoglalás után a Nyugat-Európába, Itáliában Bizánc irányába indított katonai vállalkozásokról valahol előadást tartottak volna. De gondolhatunk arra, hogy pl. az 1759-ben Kolozsvárott Madarász Henrikről (*Henricus Aucupis*)⁴ játszott darabban szó esett a magyarokról, a német földön való kalandozásokról. 919-ben, 924-ben a magyarok Szászországot dúlták. 924-ben a magyarok egyik vezére a németek fogságába esett, és ekkor megszabadulása fejében a magyarok kilenc évre békét kötöttek Henrikkel, aki évi adót is fizetett nekik. Henrik a kilenc év elteltével a további évdíjat kérő magyar követeknek nemet mondott, mire a magyarok 933 tavaszán újra Szászországra törtek. Henrik azonban jól használta fel a kilenc éves békét, megerősítette országát és seregét, és vereséget mért a magyarokra. Kézzelfogható bizonyítékaink nincsenek a dráma magyar vonatkozására, de feltételezhető, hogy az említett mozzanatokról szó esett a kolozsvári előadásban⁵, noha Madarász Henrik személye a német hagyománynak egyébként is kedvenc alakjává vált.

A honfoglalást követően a magyarok vezéralakjai közül csak Géza fejedelemről mutattak be egy drámát. Komáromban 1733-ban (*Geyza sancti Stephani genitor*). Jezsuita darabról lévén szó, feltehetőleg Gézát, a pogányból kereszténnyé lett fejedelmet vitte színre. Géza 972-ben küldött követséget Ottó császárhoz, és kért tőle térítő papokat. Lehet azonban, hogy a bajor herceggel, II. Henrikkel való háborúskodásról (991) esett szó a darabban. Az ő lányát, Gizellát házasították össze Géza fiával, Istvánnal.

Míg a jezsuiták iskoláiban sok drámát játszottak Szent Istvánról, a piaristák mindössze öt alkalommal vitték színre alakját⁶, a minoriták pedig egyszer adtak elő egy jezsuita forrást átdolgozó munkát.⁷ A protestáns iskolákban a szentek története, így István királyé sem került színpadra. A jezsuita István-drámák ránk maradt címei többször nem teszik lehetővé, hogy megállapítsuk a darabok tárgyát, hogy milyen történeti esemény, legendás mozzanat került bennük előadásra. A címek csak a szent király nevét, királyi méltóságát tartalmazzák. Ilyen adatunk van Szepeskáptalanból (1651), Győrből (1663), Kassáról (1674). Pozsonyból (1688, 1695), Ungvárról (1758), Esztergomból (1760).

Egy ilyen, a témáról nem tájékoztató című kéziratot latin drámaszöveg előkerült a székesfehérvári levéltárból (*Sanctus Stephanus rex Hungariae*) más két drámaprogrammal együtt, melyek a téma feldolgozását tekintve variánsok, de a teljes szövegű darabnak kétségkívül a forrásai⁸. A valószínűleg 1754-ben előadott dráma a trónutódlás gondjaival tusakodó, az országot Máriának felajánló királyt mutatja be. (A *Regnum Marianum* eszméje fontos szerepet játszott a jezsuiták ideológiájában, népszerűsítésére, terjesztésére bőven éltek a színjátszás eszközeivel.)

³ KILIÁN István: *A magyarországi piarista iskolai színjátszás forrásai és irodalma 1799-ig*. Bp. 1944. 546.

⁴ STAUD Géza: *A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai 1561–1773*. I–III. Bp. 1984–1988. Mutatók. IV. köt. Bp. 1944. Szerk. TAKÁCS Marianna. I. 287. (Ha más forrásra a jezsuita daraboknál a jegyzetben nem hivatkozunk, azokat l. a STAUD-féle kötetekben.)

⁵ Feltevésünkét alátámasztja az előadás idejétől nem távoli időből származó munka: HULSIUS: *Henricus Aucups Hungarorum victor*. Leipzig, 1686.

⁶ Vác, 1724, 1753; Nyitra, 1731; Kiszseben, 1767; Veszprém, 1771.

⁷ Kézdivásárhely, 1776. Kiad. KILIÁN István: *Minorita iskoladrámák*. RMDE XVIII. század. 17. sz.

⁸ KILIÁN István: *Iskolai színjátszás Székesfehérvárott a 18. században*. In Fejér megyei történeti évkönyv 10. Székesfehérvár, 1976. 218–226.; 289–298. (A latin szöveg közlése. KILIÁN ismerteti a székesfehérvári püspöki lt.-ban található és a dráma forrásául szolgáló két István-dráma programját is.)

A kéziratos dráma cselekménye hosszabb időt ölel fel. Helyszíne a királyi udvar. Imre herceg halála után István elrendeli, hogy vessenek véget az udvari gyásznak, várnak rá a királyi teendők. A történelmi tényekkel ellentétben a pápa követe, Anastasius most érkezik a királyi udvarba azzal a koronával, amelyet korábban István azért kért, hogy magát megkoronáztatva, azt fiára hagyományozza. Anastasius megdöbbenve értesül Imre haláláról. A király éppen imádkozik: Máriához fordul segítségért. Kire bízta az ország kormányzásának gondját, kinek adja most már a koronát? Anastasius azt kívánja, hogy István koronáztassa meg magát, de ő húzódozik. Konrád császár követe útján fenyegetődzik: bosszút áll, ha megkoronáztatja magát. Seregei ott állnak az ország nyugati szélén. Jelen van a lázongó magyarok követe, Bátor is. Az ősi magyar vallás gyakorlásának megengedését követeli, és tiltakozik, hogy a korona idegen fejére kerüljön. István magatartását, hogy nem koronáztatja meg magát, mert egy nála méltóbb valaki fejére akarja helyezni a koronát, nem értik. István újabb imájában Máriának ajánlja fel az országot, és az Anastasiustól hozott koronát Mária lába elé helyezi. Ezentúl ne királynak, Mária helyettesének szólítsák. És Mária csodát tesz: Konrádot látomás inti a megbékélésre, és visszavonja seregét az ország határától. Ezt hozza hírül követe, Otto. Bátor is megérkezik egy levéllel, ő is csodáról beszél: a pogány magyarok elhatározták, hogy felveszik a keresztény vallást. Így lett Mária Magyarország királynője, *Patrona Hungariae*, így vált Magyarország *Regnum Marianum*má.

A kéziratos dráma, valamint a két kézirat program cselekménye és szelleme ugyanaz, mint a Kézdivásárhelyről ránkmaradt *De Divo Stephano Primo Hungarorum Rege* című előadásé.⁹

Mind a székesfehérvári darabok, mind a kézdivásárhelyi Franz Neumayr latin nyelvű *Stephanus Hungariae Rex* című drámájának többé-kevésbé átdolgozott változatai. Az I. és II. felvonást Kézdivásárhelyen latinul játszották, a III. felvonást részben az eredetiből, részben önállóan magyarul készítette el Jantsó Ferenc. Prológusként magyar nyelvű Cantust is szerzett, az előadást pedig verses epilógussal fejezte be. Konrád császár és a pogány magyarok követének, István kamarásának más neveket adott. Egészében a kézdivásárhelyi átdolgozás új elemet nem tartalmaz, éppen úgy alkalmas volt a *Regnum Marianum* tudat erősítésére és István király kultuszának ébren tartására, mint a Székesfehérvárott ránk maradt előadások.

A szövegekből is ismert és említett drámákhoz hasonlíthatott sok más darab cselekménye és szelleme. Egyes drámák címe ezt határozottan példázza: *Sanctus Stephanus regnum suum Virgini devovens* (Sopron 1759); *Beatissima Virgo a Divo Stephano Hungariae regina recunciata* (Szakolca, 1747). Rokon témára utal a Pozsonyban 1695-ben játszott dráma is: *Divus Stephanus Hungariae rex et Emericus suis cum coronis Sanctissimae Deiparae Virgini supplices*.

A székesfehérvári és kézdivásárhelyi drámákon kívül a többi magyarországi jezsuita darab szövegét nem ismerjük. A beszélő címekből nem lehet rekonstruálni a drámák cselekményét, de az előadás tárgyára többször következtetni tudunk.

Istvánnak a központi királyi hatalomért, a keresztény vallásért folytatott küzdelméről több dráma is beszél.

Géza fejedelem fiát jelölte örökösének. Halálakor azonban az Árpád-nemzetség feje valószínűleg Kupa (Koppány) volt. Ebben az esetben az Árpádok örökösödési szabálya (seniorátus) szerint őt illette meg a fejedelmi hatalom. Igényt is tartott rá, feleségül akarta venni Géza özvegyét, fegyvert fogott jogainak érvényesítésére. István király azonban a Veszprém környékén lefolyt csatában legyőzte. Holttestét négyfelé vágatta, belőlük hármat kifüggesztetett Esztergom, Győr, Veszprém kapujára, a negyediket pedig elküldte az Erdélyben uralkodó Gyulának.

A Koppánnyal való leszámolásról három piarista iskolai előadás beszél: *De Cupa duce Calvi Zirindi filio in Sanctum primum regem Hungariae consurgente* (Vác, 1724); *Sanctus Stephanus*

⁹ Vö. a 7. sz. jegyzettel.

de Cuppa triumphans (Kisszeben, 1767); *Cupa princeps seditiosus adversus Sanctum Stephanum consurgens* (Veszprém, 1771).

Több darab foglalkozik Istvánnak azzal a törekvésével, hogy hatalmát Erdélyre is kiterjessze, megtörje az ifjabb Gyula erdélyi, törzsi különállását. Erről a harcról szól a jezsuitáknak Kolozsvárott 1713-ban bemutatott előadása: *Divo Stephano primo rege Hungariae devictus et conversus avunculus suus Gyula dux, cui Daciae administrationem sanctus rex commiserat*. A küzdelem a vallás miatt is folyt; 1737-ben Udvarhelyen a magister drámájában „proposuit discordiam concordem Religionis Catholicae in Dacia Vindex in Sancto Stephano Hungariae Rege et Gyula Transsylvaniae Duce”.

A háborúskodás 1002–1003 között folyt. Egyes források és drámacímek szerint István kibékült Gyulával és rábízta továbbra is az országrész kormányzását (*Clementia Sancti Stephani qua Gyulam avunculum Christo et sibi reconciliavit* – Nagyvárád, 1760). Más források szerint István Erdélyt „Magyarország monarchiájához csatolta”, az országrész élére rokonát, Zoltánt állította.¹⁰

II. (Szent) Henrik halála után II. Konrád német király (1027-től német–római császárként is uralkodott) 1030-ban betört Magyarországra. Kiéhezettett seregét István király Bécsig üldözte. A Konráddal való harcról a piaristák 1731-ben az év végén Nyitrán adtak elő egy drámát: *Triumphatrix fidelitas sive Divi Stephani regis Ungariae e Corrado imperatore parta victoria*. A Bonfini alapján készült darabnak fennmaradt a nyomtatott programja, eszerint Konrád a megüzent háború helyett békét kötött Istvánnal. A jezsuiták az ellenségeskedésekről 1744-ben Pozsonyban,¹¹ 1757-ben Ungváron is tartottak előadást.¹²

1031 után a királyi udvarban merényletet kíséreltek meg István ellen. Az összeesküvésben részes lehetett Vazul (Vászoly), Géza fejedelem testvérének a fia, akit István megvakíttatott, fiait pedig száműzte. Talán erről az összeesküvésről szólhatott a Váradon, 1754-ben bemutatott dráma: *Sanctus Stephanus Ungriae rex ab uno conjuratorum ad necem quesitus*.

István orvgyilkosokkal szembeni legendás kegyességét más két drámából ismerhették meg: *Sancti Stephani in conjuratos clementia* (Nagyszombat, 1743); *Clementia divi Stephani in conjuratos* (Sopron, 1748).

A keresztény hitelesítés bajnokáról szólhatott az 1740-ben Pozsonyban színre vitt jezsuita darab: *Sanctus Stephanus rex, orthodoxa sacra promovens* és az 1754-ben Vácott előadott piarista *Divus Rex Stephanus Hungarorum apostolus*.

Egy Győrben, 1760-ban bemutatott darab: *Sanctus rex perduellum victor* István király legendás hősiességét vihette színre.

Az erdélyi Gyuláról szóló drámák címében Istvánról nem történik említés (*Gyula dux Transylvaniae*, Udvarhely 1737; *Gyula Transylvaniae princeps*, Kassa 1764), de bennük bizonyára kettőjüknek a hatalomért való harca kerülhetett bemutatásra.

A pogány magyarság megtérítésében, illetőleg a magyarországi egyház szervezésében fontos szerepet játszó személyekről (Adalbert, Gellért, Eger első püspüke, Buldus) csak jezsuita iskolákban tartottak színelőadást.

Szent Adalbert – aki egy ideig Prága püspöke volt – többször megfordult Géza fejedelem udvarában. Először 994-ben végzett missziós munkát Magyarországon. Változatos élete során több évet töltött Rómában, azután a lengyeleket, majd a poroszokat térítette. Az utóbbiaktól szenvedett mártírhálált. István király őt választotta az esztergomi érsekség egyik védőszentjévé. Az 1641-ben Nagyszombaton játszott *Sancti Adalberti regni patroni vita* szerint az ország patró-

¹⁰ Nem állapítható meg irányzatosság az 1720-ban Sopronban tartott előadásban: *Romano-catholicae fidei triumphus seu Divus Rex Stephanus Gyulae victor*.

¹¹ *Divus Stephanus in Conradum Salicum movens*.

¹² *Fervidi belli apparatus inter Divum Stephanum et Conradum miro eventu terminati et heroico carmine descripti*.

nájaként is tisztelték. Életútjának történetéből merített az 1700-ban Győrben előadott dráma (*Purpuratus fidei Carlsliae Zelus in sancto Adalberto episcopo, martyre, patrona Hungariae*).

A velencei származású Gellért 1020-ban érkezett Magyarországra. Valószínűleg ő nevelte Imre herceget. 1730-ban csanádi püspökké szentelték. Jelentős irodalmi, egyházszerző tevékenységet folytatott, templomokat, monostorokat, iskolákat alapított. Politikai szerepet is játszott, melynek során szembe fordult István király utódjával, Péterrel, megtagadta Aba Sámuel megkoronázását. Péter másodszori királysága idején egyetértett Vazul fiainak hazahívásával.

A Péter uralma ellen felkelt Vata pogány hívei ölték meg 1046-ban.

Hogy életének melyik szakaszát és milyen mélységben dolgozta fel az 1632. évi nagyszombati (*Divus Gerardus episcopus et martyr*) és az 1650-ben Szepesváralján előadott (*Sanctus Gerardus*) című dráma, a pusztá címekből nem állapítható meg.

Eger első püspökéről, akit szintén Vata pogány hívei ölték meg, Egerben 1742-ben a tanév végén nagy sikert aratott előadást tartottak (*Sanctus Buldus primus Agriensis episcopus et martyr*). Valószínű, hogy ugyanazt a drámát (annak egy változatát?) vitték színre, melynek bemutatására már 1703 nyarán Telekesi István püspök előkészületeket tett, abban is bizakodva, hogy a produkció kedvező hatást gyakorol majd a török iga alól nemrég felszabadult város vallásilag tarka képet mutató népének a katolikus hitre térítésében. Az egyre élenkülő kuruc mozgalom azonban ijedelmet keltett a tanulók között. Sokan elhagyták az iskolát, békésebb időkre kellett halasztani az aktus előadását.

Az István királyról szóló drámákban gyakran szerepelt fia, Imre herceg, de róla különállóan is több előadást tartottak a jezsuiták. Alakja Nagyszombatban korán színre került (*Sanctus Emericus*, 1617). A jámborság, tisztaság példaképeként állították Imre herceget az ifjúság elé, mint ahogy ezt az 1722. évi kassai előadás címéből következtetni lehet: *In sancto Emerico duce Ungaro pietatis fructus lilia*. A jezsuita iskola nevelési céljait ismerve, így lehetett ez a tárgy megjelölése nélkül fennmaradt darabokban is, melyekben neve a *sanctus*, *divus*, *beatus* jelzőkkel szerepel (Pozsony, 1636; Trencsén, 1676; Nagyszombat, 1714). Nem tájékoztatnak jobban a darabok tárgyáról, cselekményéről azok a címek sem, amelyek Imre herceg származását, méltóságát jelölő bővítésekkel maradtak ránk.¹³

Némely drámacím határozottan Imre szüzességi fogadalmáról beszél: *Sanctus Emericus suam Deo innocentiam Sacramento devoven* (Pozsony, 1722); *Divus Emericus Virginitatis voto sce se distinguens* (Pozsony, 1741); *Emericus solemni sponsione castimoniam vovens* (Gyöngyös, 1768).

Egyetlen előadás címéből sejtethetjük, hogy benne Imre hercegnek az említett darabokétól eltérő szerep jutott. 1740-ben Pozsonyban adtak elő *Eduardus et Alfrandus Angliae principes Sancti Emerici socii* címmel egy drámát. Az angol krónikák is írják Edmund és Edward hercegekről, akik Magyarországra menekültek. Edmund feleségül vette István király egyik leányát, Edward pedig Gizella királyné hűgát. Edward 1757-ig tartózkodott Magyarországon. Történetüket máshol is színre vitték (Komárom, 1748; Sopron, 1765).¹⁴

Szent Imréről 15 magyarországi jezsuita előadás címét ismerjük. Valamennyi latin nyelvű. Egynek sem maradt ránk a szövege vagy programja.

A honalapító István király halálát követőleg az utódjául jelölt Orseolo Péter intézkedései súlyos politikai válságot, pogány felkelés kirobbanásához vezető feszültséget idéztek elő. Aba Sámuel megválasztásával háborús állapot következett be, III. Henrik császár miatt az ország függetlensége is veszélybe került. Péter másodszori királyságának felkelés vetett véget 1046 őszén.

¹³ *Divus Emericus Stephani regis filius*. Tencsén, 1728.; *Emericus Ungarorum rex*. Eger, 1729.; *Emerucus Sancti regis Stephani sanctus filius*. Székesfehérvár, 1736.; *Filius roseto evolutus seu Emericus Hungariae regni flos*. Kőszeg, 1733.

¹⁴ Egy 1724-es kassai előadás szerint Salamon király fogadta be őket: *Edvardus et Edvinus Angliae heredes profugi a Salamone Hungariae rege fidem recepti*.

A mozgalom a pogánylázadás vezetője, Vata az Istvántól létrehozott keresztény állam intézményei ellen fordult és tüzzel – vassal irtotta a keresztényeket. A Péter ellen szervezkedő magyar urak hazahívták a megvakított Vazul fiait. Levente a pogány lázadókhöz csatlakozott, pogány módon élt az 1047-ben bekövetkezett haláláig. Andrásnak a Péter elleni zűrzavaros helyzetben tűrnie kellett a pogány magyarok kegyetlenkedéseit, minthogy szüksége volt a lázadók erejére. Amikor uralma megszilárdult, az ország népét visszakényszerítette a kereszténységre. Ő maga keresztény módon koronáztatta meg magát. Visszaállította a keresztény államrendet.

Vele kapcsolatban a jezsuiták három drámát vittek színre. Kettő csak róla szólt (*Andreas I. ab exilio ad sceptrum Ungariae capessendum evocatus*. Nagyszombat, 1767; *Andreas primus Hungariae rex, poenitens*. Pozsony, 1740), a harmadik testvérével, Bélával együttesen mutatta be őt (*Andreas et Bela fratres*. Eger, 1756). A két utolsónak csak a pusztá címét ismerjük, az elsőnek fennmaradt a programja is.

I. András leverte a pogány lázadást, de nem tört Vata életére. Eltúrte, hogy Borsodban, Bélháromkút vidékén a hozzá ragaszkodó híveivel pogány módon éljen. Mikor András utódja, Béla király 1061-ben országgyűlést hívott össze Székesfehérvárra, itt Vata fia, János híveivel a pogány valláshoz való visszatérést, a keresztény papok megölését követelte. A király csapataival szétkergette őket. Ez volt az országban az utolsó pogány szervezkedés.

Béla királynak a pogány magyarokkal való dolgairól szólt a Nagyszombatban 1708-ban bemutatott *Hungaria tertio Christiana seu Bela Hungariae Rex Vatham (Regni Turbator, Rituumque Scythicorum defensor ac promotor) in aplexu Religionis Christianae recipiens*.

Magyarországon a kereszténységet többé nem fenyegette a megsemmisítés veszélye. Az ország függetlenségét, belső nyugalját azonban igen.

VARGA IMRE

A „Laubáni Biblia” hamis impresszuma. A „Laubáni Biblia” megjelenését elsőként Fekete Csaba datálta 1758-ra,¹ noha egy közleményemben Bárány György levelezéséből származó adatok alapján vitattam érveit,² a Fekete Csaba által nemrég ismertetett, *Historischer Vorbericht...* című aprónyomtatvány egyértelműen tanúskodik az 1758-as megjelenés mellett.³ A fenti forrás alapján viszont nemcsak az impresszumban feltüntetett évszámot, hanem a nyomdahelyet is hamisnak kell tekintenünk.

Fekete Csaba legutóbbi cikkében hivatkozik egy levelemre, melyben már 1994-ben igazat adtam neki. Akkor akadtam ugyanis a Budapesti Egyetemi Könyvtárban a szóban forgó aprónyomtatvány egy példányára,⁴ mégpedig a Mossóci Institóris Mihály *Biblia*-előszavának (Lipcse, 1776) hivatkozása nyomán.

¹ *Mikor jelent meg a „Laubáni Biblia”? = MKsz 106 (1990). 68–69.*

² *Adalék a „Laubáni Biblia” megjelenési évének kérdéséhez. = MKsz 111 (1995). 87–90.*

³ *Az 1758-ra keltezett „Laubáni Biblia” = MKsz 112 (1996). 106–107.*

⁴ *Historischer Vorbericht von dem Zustande der evangelisch-lutherischen Kirchen in Ungarn.* Denen respective Hochst- und Hohen auch günstigen Wohlthättern welche einen milden Beytrag zum Druck der neuen Ausgabe eines ungarischen Neuen Testaments, hoch geneigt und willigst zu thun geruheten, im Namen der sämtlichen evangelischen Kirchen in Ungarn, den verbindlichst schuldigen Dank einigermaßen öffentlich bezugen zu können, nebst einer Anzeige was in dieser Edition geleistet worden, wohlmeinend aufgesetzt. Lauban, 1758. K. ny. n. 8* 40 l. Budapesti Egyetemi Könyvtár Ac 6453. Petheő János ajándéka 1917. 20. (A továbbiakban HV). FEKETE Csaba 1994. november 21-i levelében közölte velem, hogy újabb adatot talált: azaz nemcsak a publikálásban előzött meg.

„Das Neue Testament in dieser fremden Sprache hat bereits, Gott allein zum Preis, die Presse verlassen” — írja a *Historischer Vorbericht* szerzője, aki magát egyszerűen az „Igazság Megvalótlójának” („Bekenner der Wahrheit”) nevezi, 1758. szeptember 18-i keltezéssel.⁵ [A szerzőkről, Sartoris Jánosról (+ 1757. július 1.), és Bárány Jánosról (+ 1758. február 15.) már mint elhunytakról beszél, valószínűleg az ő tudósítása alapján nevezi Wallaszky Pál posztumuszának a kiadást.]⁶

„Mit dieser namhaftren Hülfe ward demnach der Druck des Neuen Testaments Ao. 1754 in Gottes Namen gleichfalls in Lauban angefangen und über die Hälfte unter mancherley Versuchen fortgesetzt worden: als sich aber daselbst einige erhebliche Hindernisse hervorgethan hatten, muste mans unter göttlichem Beystand zu Jauer endigen.”⁷ Ezeket a mondatokat Fekete Csaba is idézi, de a Jauer helynevet sajtóhibának tekinti. Pedig ha a „Laubáni Biblia” típusait megvizsgáljuk, megfigyelhetjük, hogy az 1–976 oldalakon (ívjelzés: A–Ppp) használt betűket a 977–1536 oldalakon (ívjelzés: Qqq–Dddd), a címlapon és az Elöl-járó-Beszédben (a–b ívek) egy másik készlet váltja föl: a legszembeütőbb különbség a két pontos ékezetek (ö, ü) elhelyezése mind a textus nagyobb, mind a jegyzetek apróbb betűin. Tehát az 1–976 oldalak készülhettek Laubanban (Luban), a többi — így a címlap is — már Jauerban (Jawor), még ha ugyanazon nyomdász munkájaként is. Bár jaueri nyomtatványt e korból nem ismerünk, nem elképzelhetetlen, hogy a Schill-nyomda átmenetileg ebben a sziléziai városban működött. Jauer már 1742 előtt is fontos protestáns központ volt,⁸ s élénk levelezést folytatott a hallei pietistákkal. Az *Újszövetség* impresszumát ezért bátran kiegészíthetjük: „Lauban” [–Jauer] „1754” [1758] N. Schill ny.

A „Laubáni Biblia” kiadásának története a *Historischer Vorbericht* és a már korábban is ismert adatok segítségével tehát a következőképpen rekonstruálható.

Bárány Györgyék 1736 után láttak munkának, amikor nyilvánvaló lett számukra, hogy Torcos András *Újtestamentuma* nem váltja be a hozzá fűzött reményeket,⁹ 1743-ban megbízták Alsóki Mészáros Györgyöt, hogy kátékéziratuk kiadása számára keressen nyomdát és anyagi segítséget, ámde ő, miután tárgyalt a laubani nyomdásszal és eredménnyel gyűjtött pénzt a sziléziai gyülekezetekben, még ugyanezen évben Drezdában elhunyt, s a szerzők évekig semmi hírt nem hallottak a kátékézirat sorsáról.¹⁰

Az 1745-ös hallei cseh *Biblia* (Knihopis 1115, 17.126) kiadásának híre Bárányékat is új lendületre sarkallta. Annak reményében, hogy a halleiek készek lesznek egy magyar *Biblia* megjelenetésére is, letisztázták *Újszövetség*-fordításukat (még a magyarázó jegyzetek nélkül) és tárgyalni kezdtek Gotthilf August Franckéval (1696–1769).¹¹ A tervből nem lett semmi, így visszatértek a laubani ajánlathoz. Itt jelent meg ugyanis akkoriban a Tranoscius több kiadása is, egy cseh *Újtestamentum*, továbbá Bahil Györgynek egy munkája.¹²

⁵ HV 3.

⁶ *Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria*. Posoni i-Lipsiae, 1785. 214. Vö. MKsz 1995. 88–89.

⁷ HV 37.

⁸ A wesztfáliai béke biztosította 3 lutheránus „Friedenskirche” építését a városfalakon kívül, ezek egyike Jauer mellett volt (a másik kettő: Schwidnitz, Glogau).

⁹ L. HV 25–26; a „Laubáni Biblia” Elöl-járó-Beszéde (a továbbiakban: EB) b1b–b2a; Bárány György levele Gotthilf August Franckéhez 1747. július 14-én. (Staatsbibliothek zu Berlin Preußischer Kulturbesitz Francke – Nachlaß Kapsel 27.).

¹⁰ L. HV 35; Bárány György fenti levele.

¹¹ L. Bárány György fenti, továbbá 1754. január 27-i levele Gotthilf August Franckéhez (Kapsel 27.). Vö. BÉL Mátyás *levelezése*. Bp. 1993. 839. sz.

¹² Vö. Knihopis 16.312, 16.313, 16.315, 16.316, 17.124; BÉL Mátyás *levelezése* 891. sz.

Ekkor lépett be a történetbe a *Historischer vorbericht* szerzője, aki kényszerű száműzetésben 1749-ben fellelte a kátékéziratot Melchior Gottlieb Minor landeshuti (Kamienna Góra) inspektor (1693–1748) könyvtárában, és 1750 elején felvette az Alsóki Mészáros által kezdeményezett gyűjtésnek Boroszlóban (Wroclaw), Schweidnitzben (Swidnica), Görlitzben és Bautzenben letétbe helyezett eredményét, 226 tallért.¹³ Ebből a pénzből jelent meg a káté 1500 példányban Laubánban, s 1750 nyarán Boroszlón keresztül már meg is érkezett Magyarországra.¹⁴

Eközben az *Újtestamentum* kézirata is sikeresen eljutott Boroszlóba (az Elöl-járó Beszéd szerint ez még csak a kommentálatlan bibliai szöveg volt), ám a kátékiadásból olyan kevés bevétel folyt csak be, hogy az *Újszövetség* megjelenetéséhez újabb gyűjtés vált szükségessé.¹⁵ Míg az „Igazság Megvallója” patrónusok után nézett, s egy „Segítőtársa” („Gehülfe”) Sziléziában átnézte a kéziratot, addig a szerzők sem pihentek Magyarországon. A váratlan haladékok kihasználva szűkszavú jegyzetekkel egészítették ki művüket.¹⁶ A gyűjtés sikerén felbátorodva azonban egyre hosszabb magyarázatokat írtak, amit a nyomdász késlekedése is lehetővé tett:

„a’ magyarázatok a’ két első Evangyélisítákra ritkábban estenek. Mert mikor azokban fáradoztunk; nem-is gondoltuk, hogy ennyire fakadjunk, és a’ könyvnyomtató a’ munkát siettette-is. Az után pedig, hogy a’ nyomtatás meg-tsökkent, és azon kívül-is más dolgok adták elől magokat, több időnk lévén, a két utolsó Evangyélisítákat, és az Apostoli tselekedeteket még egyszer által olvastuk, és sok helyekhez bővebb magyarázatot ragasztottunk, a’ két első Evangyélisítákban esett fogyatkozást, a’ toldalékban valamennyire ki-pótolni igyekeztünk. Végtere a’ nyomtatás mind tsak késedelmesebben folyván, az Apostoli levelekre sokkal több fejítő jegyzéseket rakhatnánk, mint az első könyvekre”¹⁷

Az „Igazság Megvallója” szerint mindeközben szapora levelezés („eine starcke Correspondenz”) folyt közte, aki a sajtó alá rendezés mellett a korrektúrárt is végezte, és a szerzők között, ezek mégsem mindig rendelkeztek naprakész információkkal. A *Historischer Vorbericht* szerint csak 1754-ben kezdődött a nyomtatás, Bárány György ezzel szemben már ugyanezen év január 27-én tudni véli, hogy félig elkészült a munka.¹⁸ Véleményem szerint a magyarázatok kiegészítése 1750 és 1754 között történt, tehát az Elöl-járó-Beszéd fent idézett részlete erről az időszakról szól, akkor is, ha a nyomtatás ezidőtájt még csak a szerzők vágyálmaiban folyt. Tájékozatlanságára („diuturnum silentium”) maga Bárány György is panaszkodott.¹⁹

Az Elöl-járó-Beszéd is valószínűleg elkészült 1754-ig, de legkésőbb 1756-ig,²⁰ s az utolsó kiegészítő magyarázatokkal (az apostoli levelekhez) érkezett a helyszínre (feltehetőleg még az 1754-es vámrrendelet életbelépése, de mindenképpen az 1756-os háború kirobbanása előtt).

¹³ L. HV 36.

¹⁴ PETRIK Géza: *Magyarország bibliográfiája 1712–1860. II.* 625. L. HV 36. A Bárány György leveleiben is közvetítőként lépten–nyomon előforduló „boroszlóiak” nem feltétlenül az Elisabethanum orthodox professzorait, hanem talán a halleiekkel rokonszenvező világiakat jelentik.

¹⁵ HV 36; EB b2b–b3a.

¹⁶ HV 38.

¹⁷ EB b2b–b3a.

¹⁸ „Interea id beneficii obtinuimus per amicum quendam in Silesia exulantem, ut...N. T. a nobis emendatum methodo Hedingeriana Laubani prelo submitteret ex mera pia collecta, iamque ad medium perduceret, nimirum ad finem Actorum Apostolicorum” – írja Gotthilf August Franckénak (Kapsel 27.).

¹⁹ Uo.

²⁰ Különbem megemlékezne Sartoris János haláláról!

Szerzője személyéről csak találgatásokra hagyatkozhatunk. Az a hagyomány, mely Bárány János szerzőségéről tud, valószínűleg azon alapul, hogy egyedül ő érte meg a metszeteken szereplő 1758-as évet, ráadásul ekkor már a püspöki tisztet töltötte be (1756–1758).

Az 1754 és 1758 közötti évekből — amikor a könyv már valóban sajtó alatt volt — a fel-tűnő hallgatáson kívül²¹ egyetlen adattal rendelkezünk: ez Bárány Jánosnak Sartoris halálára írt gyászverse. Az itt olvasható célzást így értelmezhetjük: az elhunyt fő művének kézírata le van adva, a kiadvány megjelenés előtt áll.²² Ez az állítás pontosan megfelel a *Historischer Vorbericht*-ből megismerhető helyzettel. A továbbiakban már egyedül a *Historischer Vorbericht* fent idézett soraira támaszkodhatunk. Miért húzódnak el ennyire a nyomtatás (elkezdedése)? A válasz könnyű: az anyagi fedezet hiányzott. A sikeresnek ígézkező gyűjtés mégsem bizonyult elegendőnek (vagy nem állt arányban a terjedelem növekedésével), ill. csak lassan folyt: a *Historischer Vorbericht* szerzője végül 400 tallér adósságról kénytelen beszámolni, részben a metszetek beszerzésére hivatkozva.²³

Nehezebb a nyomda helyváltoztatásának és a hamis impresszumnak a magyarázata. Lauban Lausitzban, Jauer Sziléziában található, az előbbi szász, az utóbbi (1742-től) porosz birtok. Éppen ezért működött már korábban is Laubanban, a Habsburg-barát Szászország területén a hallei könyvkiadás fiókvállalkozása: ez a helynév kevésbé csengett gyanúsán az osztrák tisztviselők fülében, mint a prozsa Halle neve (nem szólva arról, hogy közelebb is volt a cseh és szlovák olvasókhoz). A hétéves háború első lépéseként Szászországot rohanta le Nagy Frigyes, a harcok Lausitzra is kiterjedtek (1756). Ekkor költözhetett a nyomda a — két évig — még békés Sziléziába, ahol éppen befejeződhetett a nyomtatás. Hogy ezek utána a címlapon nem a sziléziai, hanem a lausitzi helynevet olvashatjuk, s az időpontot is antedatálják a háború előttre: nincs mit csodálkoznunk. A Jauer nevet azért sem használták volna, mert csak a nyomda kényszerű tartózkodási helye volt, a Schill név Laubannal forrott össze. Valószínűleg ezért szerepel a *Historischer Vorbericht* címlapján is „Lauban”: reklámként (hacsak nem tért vissza ide közben a nyomda az osztrák támadás elől menekülve).

Tartozom még azzal, hogy megkíséreljem a már többször emlegetett „Igazság Megvallója” és „Segítőtársa” leleplezését. A *Historischer Vorbericht* annyit árul e a „Segítőtársról”, hogy Sziléziában szolgált, ő szerezte be a boroszlói rézmetszeteket, s segített a kézirat sajtó alá rendezésében, vagyis magyarul tudó lekösznek kellett lennie. Mindez a jellemzés ráillik Bahil Mátyásra, aki 1746 és 1758 között a sziléziai Arnsdorf papja volt.²⁴ Az „Igazság Megvallójának” az a megjegyzése segít az azonosításban, hogy 1746-ban a somogyi gyülekezetek ügyét képviselte a bécsi udvarban.²⁵ Földváry László idézi a Dunamelléki Református Egyházkerület jegyzőkönyveiből, hogy „az üldözött somogyi egyházak egy Kerman József nevű lutheránus embert szándékoznak küldeni a királyi udvarhoz, hogy általa, a Helytartótanácsához már fölterjesztett sérelmeik

²¹ L. Bárány György 1756. február 13-i levele Gotthilf August Franckéhoz (Kapsel 27.).

²² L. MKsz 1995. 88–89.

²³ HV 37. Vö. MKsz 112 (1996). 107.

²⁴ SZINNYEI I. 339. Vö. G. REYMANN: *Zur Geheimreise Matthias Bahils nach Ungarn im Jahre 1756*. Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich. 60 (1939). 75–80.

²⁵ HV 35: „Derjenige Bekenner der Wahrheit, welcher Ao. 1746 und folgenden, bey dem Kaiserl. Hofe zu Wien ein Angelegenheiten der obbeschriebenermaßen bedrückten 45 Kirchen des Somodjer Comitats sich so viele Mühe gegeben hatte, (deßen Namen und Stand man noch zur Zeit, zumal seine Person bey vielen hohen Gönnern zur Genüge bekannt ist, aus wichtigen Ursachen vorsichtiglich verschweigen will) muste für diesen treuen und herzhaften Dienst endlich anno 1748. dem arglistig rachgierigen Feind selbst in die Hände fallen, und nach unschuldig ausgestandenem 6 montalichen schweren Arrest, den bößhaftigen Nachstellungen der Verfolger weichen, sein geliebtes Vaterland, Erbgüter und Freundschaft verlassen, und in das betrübte Elend nach Schlesien gehen 1749.”

orvoslását sürgessék, s mivelhogy nincsen elegendő költségük, segílyt kérnek.”²⁶ Kerman Józsefről nem tudni sokat, de apjáról Kerman Jánosról annál többet: Krmann Dániel püspök öccse, kalandos életpályát a Tolna megyei Magyarkeszi lelkészeként fejezi be (1669–1720). Ez a körülmény megerősíti a fenti azonosítást. Egyrészt azért, mert a *Historischer Vorbericht*ben részletes beszámolót találunk – más somogyi gyülekezetek kálváriája mellett – a nagyberényi templomfoglalásról is, ez a község viszont Magyarkeszi szomszédja. Másrészt pedig azért, mert Kerman János gyülekezete Bárány György esperes egyházmegyéjéhez tartozott: Bárány megemlékezik Kerman Jánossal való első találkozásáról 1718-ban,²⁷ két évvel később²⁸ temetésén is jelen van.

Közvetlenebb bizonyítékokat nem találtam e két feltételezésem (Bahil és Kerman közreműködése a kiadásban) alátámasztására. Ha valaki megerősítené őket, megköszönném; ha megcáfolná, egy kicsit se bánom. Amíg azonban nem jelentkeznek újabb, a két személyt megvilágító adatok, megemlékszem az ismertett, jóllehet gyenge lábakon álló azonosításokkal.

A *Historischer Vorbericht* szerzője az *Újtestamentum* kiadástörténetén kívül röviden ismerteti a magyar (protestáns) egyháztörténetet, és részletesen leírja a somogyi templomfoglalásokat (részben szemtanúként, részben hallomás alapján). Ezekkel a részekkel nem szándékozom foglalkozni: ha valaki feldolgozza egyszer ezen évtizedek röpiratirodalmát (pl. Bél Mátyás és Bahil Mátyás hasonló témájú írásait), akkor érdemes lesz megvizsgálni a *Historischer Vorbericht* irodalomtörténeti problémáit. A *Historischer Vorbericht* azonban a fentiekén kívül tartalmaz még néhány könyvészeti vonatkozású adatot, melyekre röviden ki szeretnék térni.

A bibliák előszóihoz hasonlóan a *Historischer Vorbericht* is felsorolja a korábbi magyar kiadásokat, s ezen felsorolásban olvashatjuk a következő mondatot:

„Herr Matthias Bel in Preßburg, übersahe also das Karolyische N. T. und ließ es in einigen Stellen nach der Grundsprache verbessert zu Leipzig 1726. in 12. drucken.”²⁹

Az ún. S. K. jelű *Újszövetségről* tudható dolgokat legutóbb Szelestei N. László foglalta össze.³⁰ Cikkében a két hagyományozott megjelenési évszám közül (1717, 1727) az utóbbi mellett foglal állást, bár – jegyzi meg – Bél Mátyás levelei inkább az 1726-os megjelenésre engednek következtetni.³¹ Ezt a következtetést erősíti most meg a *Historischer Vorbericht* független testimóniuma.

Egészen más értéke van egy másik mellékes megjegyzésnek:

„liegen schon an seinem Orte in Bereitschaft nicht nur das ganze Alte Testament heiliger Schrift, sondern auch eine gute Haus-postille”³²

²⁶ FÖLDEVÁRY László: *Adalékok a Dunamelléki Ev. Református Egyházkerület történetéhez*. II. Bp. 1898. 184.

²⁷ PAYR Sándor: *Egyháztörténeti emlékek*. I. Sopron, 1910. 353.

²⁸ SZELESTEI N. László: *Pietizmus és magyar nyelv a 18. század első felében*. = *Protestáns Szemle*. 56. (1994). 207–215., 23. j.

²⁹ HV 25.

³⁰ SZELESTEI N. László: *Bél Mátyás Újtestamentum-kiadásáról*. In: *Gesta Typographorum*. Bp. 1993. 119–134.

³¹ *I. m.* 124. Vö. BÉL Mátyás *levelezése*. 312. sz.

³² HV 34. Vö. MKsz 112 (1996). 107.

A Bárány-féle kéziratos *Ószövetség*-fordítást két évszázada tartja számon a tudományos közvélemény: Mossóci Insztitórius Mihály,³³ Wesszprémi István,³⁴ Mindszenti Sámuel,³⁵ Szombathi János,³⁶ Varga István,³⁷ Jankovich Miklós³⁸ és mindazok, akik bíztak a felsoroltak tájékozottságában. Bucsay Mihály már azt is tudni véli, hogy a kézirat megjelenítését csupán a pénzhiány gátolta.³⁹ A fenti tudósítások egybevetéséből azonban kiderül, hogy

- a kéziratot egyikük sem látta,
- az információt egymástól veszik át,
- a hagyományt egy termékeny félreolvasás és egy alaptalan spekuláció is gazdagította,
- a fordításról szóló híradás lényegében egyedül a *Historischer Vorbericht* fent idézett mondatára vezethető vissza.

Jóllehet ennek a forrásértéke vitathatatlanak tűnik, más adatok viszont megkérdőjelezzik az *Ótestamentum*-fordítás létére vonatkozó álláspontot. Meglepő, hogy a kérdéssel foglalkozók egyike sem vette figyelembe a laubani *Újtestamentum* Elöl-járó-Beszédének a következő mondatát:

„De a kegyes olvasó ezt-is vegye jó néven; míg az Isten másokat támaszt, kiknek mind tudományok, mind idejek, mind kiváltképen jobb módjok lesz efféle munkáknak, még az ó Testamentomnak is új fordításának véghez vitelére.”⁴⁰

Ebből a mondatból sok mindenre lehet következtetni, csak arra nem, hogy az *Újtestamentum* fordítói már az *Ótestamentum* fordításával is elkészültek, és hogy annak kézirata megjelenésre készen várakozik. A *Historischer Vorbericht* és az Elöl-járó-Beszéd közötti ellentmondást éppen még megmagyarázhatnánk azzal a pár év különbséggel, mely a kettő megfogalmazása között feltételezhető, ha nem világitáná meg még egy adat a Bárány-műhely munkáját.

A Dunántúli Evangélikus Egyházkerület jegyzőkönyvei tudósítanak arról, hogy Fábry Gergely szuperintendens az 1750. június 17-én tartott kispécsi gyűlésen osztotta ki a feladatokat az *Ószövetség*-fordítók között.⁴¹ Hogy a munka további fázisairól a jegyzőkönyvek nem emlékeznek meg, könnyen magyarázható. Fábryt a következő évben elmozdítják hivatalából és börtönbüntetést is szenved, a fordítók körülményeinek és életrajzának ismeretében (többségük pár éven belül elhunyt) pedig nemigen feltételezhető, hogy elkészültek vállalt feladatukkal, mely nyugodt körülmények között is éveket vehetett volna igénybe. Az *Ótestamentumot* tehát kétségkívül elkezdték fordítani, ám a munka félbeszakadhatott – az Elöl-járó-Beszéd fenti mondata leginkább így értelmezhető.

A *Historischer Vorbericht* szerzője természetesen tudott Fábry eredeti terveiről, de ugyanígy tudnia kellett a felmerült akadályokról is, ha másból nem, akkor az általa kiadott Elöl-járó-Beszédből. Ennek megszővegezése után mégis történetelt valami előrelépés, ami a fordítás befejezésének reményével kecsegtetett, s ezt a remélt befejezést előlegezhette meg a *Histo-*

³³ Az 1776-os lipcsei *Biblia* Elöl-járó-Beszédében.

³⁴ *Succincta medicorum Hungariae et Transylvaniae Biographia*. IV. Viennae, 1787. 36.

³⁵ BROUGHTONNAK a *religióról való históriai lexicon*. I. Komárom, 1792, 308.

³⁶ Tudósítása az 1794-es utrechti *Biblia* 8. lapján.

³⁷ *Az Új Testamentomi szent írásoknak Critica históriája és hermeneutikája*. Debrecen, 1816.

110.

³⁸ *Biblia tudnillik a Szentírás külön és eredeti magyar fordításainak öt példái*. H. n. 1833.

57.

³⁹ *A protestantizmus története Magyarországon. 1521–1945*. Bp. 1985. 160.

⁴⁰ EB b3b.

⁴¹ Idézi PAYR Sándor: *Fábry Gergely, dunántúli evangélikus püspök és az 1751. évi vallási zavargás Vadosságán*. Bp. 1894. 43–45.

rischer Vorbericht. Még azt sem zárhatjuk ki, hogy állítása mögött tudatos füllentés (pia fraus) rejtőzik. A nyomtatvány ugyanis a bibliakiadás patrónusainak kíván köszönetet mondani. A kész kéziratok említése valószínűleg már a következő gyűjtés elindítása. Az *Újszövetség* kiadója azon megfontolással is beharangozhatta az *Ószövetséget*, hogy mire a korábnál jóval tetemesebb összeget sikerül felhajtania, állítása igaz lesz, a patrónusok viszont csak nyomdakész kéziratra adakoznak.

Nem zárhatjuk ki természetesen a bejelentés hitelességét sem, ám ha el is készül a fordítás, valószínűleg már nem a két Bárány és Sartois munkájaként (forrásunk sem kapcsolja az ő nevükhöz). A *Historischer Vorbericht* adatának elfogadása esetén sem hagyható azonban figyelmen kívül a szöveg műfaja: a röpirat, a könyvreklám és a patrónusoknak járó beszámoló és köszönet elemei vegyülnek benne. Nem várhatunk hát elfogulatlanságot, őszinteséget, hiteles tájékoztatást a szerzőtől, sokkal inkább azt, hogy minden eszközzel megpróbál reklámot csinálni az általa képviselt kör törekvéseinek, tudva, hogy csak így kerülhetnek ki újabb magyar könyvek a laubani sajtó alól, mik igencsak elkelnének a szorongatott, pásztor nélkül maradt dunántúli gyülekezetekben.

CSEPREGI ZOLTÁN

A könyvnyomtatás feltalálásáról folyó vita I. Péter könyvtárosának beszámolójában (1721). A Nagy Péter cár által alapított első oroszországi nyilvános könyvtár történetének tanulmányozásakor került a kezembe a cár könyvtárosának, J. D. Schumachernek¹ 1721-es külföldi könyvbeszerző útjáról szóló részletes beszámolója.² A cárnak benyújtott beszámoló elején 13 pontba foglalva olvashatók azok a feladatok, amelyeknek teljesítésére Schumacher megbízást kapott:³

„1. hogy a Kaszpi-tenger térképét és leírását Felsőged parancsára a külföldi tudományos akadémiáknak átadjam

2. hogy egy csillagvizsgáló műszereinek rajzait megszerezsem

[...]

11. hogy tudós emberek múzeumi gyűjteményeit, legyenek azok nyilvánosak vagy magánjellegűek, meglátogassam, és megnézzem, miben különböznek Felsőged múzeumától, és ha Felsőged múzeumából ezekhez képest valami hiányzik, igyekezzek ezt a hiányt pótolni, vagy legalábbis tanácsot kérni a hiány pótlását illetően

12. hogy igyekezzek Felsőgednek minél teljesebb könyvtárat összegyűjteni

¹ Schumacher 1690-ben született az elzászi Kolmarban. Gimnáziumi tanulmányai után 1707-től a strassburgi egyetemen folytatott irodalmi, jogi és teológiai tanulmányokat. 1711-ben filozófiából magiszteri fokozatot szerzett, de nem sokkal ezután – valószínűleg gúnyversek írása miatt – el kellett hagynia az egyetemet. Egy grófi családnál helyezkedett el nevelőként, velük jutott el Párizsba, ahol megismerkedett Nagy Péter egyik legközelebbi munkatársának unoka-öccsével, akitől Oroszországba szóló meghívást fogadott el. Vö. *Russkij biografičeskij slovar'*. Red. A. A. POLOVCOV. Sanktpeterburg, 1911. 534–536. 1714 szeptemberében érkezett meg Szentpétervárra, és három héttel később megkapta első könyvtárosi feladatát: a cári palota közelében elhelyezett könyvek válogatását és rendezését. L. *Istoriä BAN SSSR 1714–1964*. Red. S. P. LUPPOV i dr. Moskva–Leningrad, Nauka, 1964. 13.

² PEKARSKIJ, P. P.: *Nauka i literatura v Rossii pri Petre Velikom. T. I.* Sanktpeterburg, Obseštvennaä pol'za, 1862. Hasonmás kiadás: Leipzig, 1972. 533–558.

³ Uo. 533-534. A beszámolóban szereplő feladatok közül csak azoknak a fordítását közlöm itt, amelyek a könyv- és könyvtártörténettel szűkebb vagy tágabb értelemben kapcsolatban lehetnek.

13. hogy a tudósokkal igyekezzek levelezést kialakítani, a művészetek és tudományok szaporítása végett Felsőged államában, és nemkülönben egy tudós társaság alapítására a párizsi, a londoni, a berlini és más helyek társaságaihoz hasonlóan”

A felsorolt feladatok nem szorulnak hosszas magyarázatra, mindegyik összhangban van a 18. század eleji Nyugat-Európa művelődési törekvéseivel. A Kaszpi-tenger térképének terjesztésével az orosz cár is hozzájárulhatott az itt – ott még kisebb fehér foltokat mutató Európa-térképek kiegészítéséhez. A csillagvizsgáló felállításának igénye sem csak a cár speciális érdeklődéséből ered, Newton általános gravitáció-törvényének megismerése után 1690 és 1700 között kezdte meg működését a párizsi, a greenwichi és a berlini obszervatórium.⁴ A múzeum- és könyvtáralapítás terve, valamint egy tudós társaság alapítása szorosan beletartozik az I. Péter által az oroszországi kultúra területén elképzelt és fokozatosan megvalósított reformok rendszerébe – követve ugyan az európai példát, de nem elvetve az oroszországi hagyományokat sem.⁵

Schumacher mindezen feladatok teljesítésének leírása mellett érdekes adatokat közöl az akkori külföldi tudományos életet – ezen belül természetesen a nyomdászat kezdeteinek történetét kutató szakembereket – foglalkoztató témában:

„Köztudott, hogy Mainz, Strassburg és Haarlem között vita van a könyvnyomtatás feltalálásának elsőbségéről, hiszen akkoriban a könyveket a megjelenési hely és idő jelölése nélkül nyomtatták. Előkerült mostanában egy „Speculum salutis” című holland nyelvű könyv. A hit szentségét ábrázoló fametszetes bibliái alakok vannak benne olyan felirattal, melyet – úgy mondják – Haarlemben készítettek akkor, amikor Mainzban a nyomtatásról még semmit sem tudtak. Scriverius professzor jelenti ki ezt a Haarlemi Krónikában, – a fent említett könyv latin nyelvű változatának egy példánya az ő birtokában van – de ezt a kijelentést sokan tagadják és egyszerűen dicsekvésnek tartják. Ezt a nyomtatványt én megszerkeztem Hollandiában Felsőged könyvtára számára; hogy megtudhassuk belőle, a művészet először sosem az ő teljességében nyilvánul meg, de lassanként, állandóan tökéletesítve éri el teljességét.”⁶

Napjainkra a tudományos kutatás a könyvnyomtatás kialakulásában Gutenberg és Mainz elsőségét tartja elfogadottnak,⁷ ugyanakkor Schumacher beszámolójának rövid részlete több olyan – hibásan vagy pontosan átvett – tényre mutat rá, melyeket a nyomdászat kezdeteivel kapcsolatos kutatások azóta már pontosítottak és tisztáztak.⁸ A Schumacher által *Speculum salutis*-ként említett nyomtatvány a *Speculum humanae salvationis* című táblanyomatos latin nyelvű

⁴ *Kulturális kisenciklopédia*. Főszerk. KENYERES Ágnes. Bp. Kossuth K., 1986. 79. I. Péter az 1697–98-as nagy követjárás idején maga is látogatást tett a greenwichi csillagvizsgálóban. L. LEVINSON-LESSING, V. F.: Pervoe putešestvie Petra I. za granicu. In: *Kul'tura i isskustvo petrovskogo vremeni*. Naučnyj red. G. N. KOMELOVA. Leningrád, Avrorá, 1977. 22.

⁵ KRAUSZ Tamás 1991-ben megjelent kötetében nyomon követhető, hogyan értékelték az I. Péter által elért eredményeket az orosz történetírás különböző irányzatai és korszakai. L.: KRAUSZ Tamás: *Pártviták és történetudomány*. Viták „az orosz történelmi fejlődés sajátosságairól”. Bp. Akadémiai K., 1991. 199.

⁶ PEKARSKIJ: i. m. 555.

⁷ L. pl. SOLTÉSZ Zoltánné: *A Gutenberg-kutatás legújabb eredményei* = MKsz 1974. 1–2. 182.

⁸ L. pl. *Der gegenwärtige Stand der Gutenberg-Forschung*. Hrsg. von Hans WIDMANN. Stuttgart, Anton Hiersemann, 1972. 302.

vű könyv holland nyelvű fordítása,⁹ Petrus Scriverius *Haaarlemi Krónikaként* jelzett műve pedig minden valószínűség szerint az 1628-ban megjelent *Laure-crans voor Laurens Coster van Haarlem* lehet.¹⁰ A beszámoló e részlete tehát inkább abból a szempontból érdekes, vajon valóban megvásárolta-e a nyomtatvány egy példányát a cári könyvtáros.¹¹

Schumacher 1721-es külföldi könyvbeszerző útja az első oroszországi nyilvános könyvtár¹² egyik fontos gyarapítási forrásává vált.¹³ Maga a beszámoló azonban csak általában emlékezik meg a könyvvásárlásokról:

„Bár én, emlékeztetni szeretném, elegendő számú könyvet vásároltam, mindazonáltal csak olyanokat, melyeknek minden nyilvános könyvtárban meg kell lenniük, egy kivétellel: ezt kíváncsiságból szereztem meg.”¹⁴

Hogy a beszámoló nem tartalmaz pontos számadatokat és könyvcímeket a beszerzett kötetekkel kapcsolatban, az nem véletlen: Schumacher külön jegyzéket készített ezekről *Catalogus librorum, quibus Bibl. imperialis ad 1722 per emptionem aucta est* címmel. A jegyzék 314 mű 541 kötetét sorolja fel, a legkülönbözőbb tartalommal¹⁵ és a külföldi tudós társaságok sorozataival.¹⁶ A jegyzéket jelenleg az orosz Tudományos Akadémia Archívumának szentpétervári osztálya őrzi. Ennek vizsgálata nyomán kiderülhetne, valóban bekerült-e a szentpétervári Tudományos Akadémia könyvtárának állományába a Schumacher által említett nyomtatvány.

HANGODI ÁGNES

⁹ Lotte und Wytze HELLINGA: *Die Coster-Frage*. In: *Der gegenwärtige Stand der Gutenberg-Forschung*. Hrsg. von Hans WIDMANN. Stuttgart, Anton Hiersemann, 1972. 235.

¹⁰ *Uo.*

¹¹ PEKARSKIJ 1862-es munkája Schumacher szavait úgy értelmezi, hogy a könyvtáros megvásárolt egy olyan nyomtatványt, melyen világosan olvasható, hogy Haarlemben készítették. L.: PEKARSKIJ: *i. m.* 52.

¹² Az első oroszországi nyilvános gyűjtemény megalapítása szorosan összefüggött az Akadémia létrehozásával: I. Péter a könyvtárat — nem utolsó sorban G. W. Leibniz javaslatára — a majdani tudományos intézet szolgálatába akarta állítani. Leibniz az 1690-es évek végétől állt levelezésben először a cár könyvezetéhez tartozó személyekkel, majd magával a cárral is. Leveleiben felvázolta a nyugat-európai műveltség Oroszországba juttatásának programját, melyben nagy szerepet szánt a könyvtáraknak az iskolák, múzeumok, a nyomdák és a csillagvizsgálók mellett. L. BODEMANN, E.: *Die Leibniz-Handschriften der Königlichen Öffentlichen Bibliothek zu Hannover*. Hannover, 1895. 339.; GER'E, V.: *Otnoseniä Lejbница k Rossii i Petru Velikomu po neizdannyim bumagam Lejbница v Gannoverskoj biblioteke*. Sanktpeterburg, 1871. 207. A cári rendelet végül 1724. január 24-én hozta létre a Pétervári Tudományos Akadémiát és már az alapító okirat megemlítette a korábban létrehozott könyvgyűjteménnyel való összekapcsolást. L. LUTOVA, K. V.: *Biblioteka AN SSSR. K 275 leti vu pervoj gosudarstvennoj naučnoj biblioteki Rossii*. Leningrad, BAN, 1990. 12.

¹³ Schumacher a „Felséged könyvtára számára” kifejezés alatt értheti a cár magángyűjteményét is, azonban annak nyomtatásban kiadott katalógusában nyoma sincs e nyomtatványoknak. L. *Biblioteka Petra I. Ukazatel'* — *Spravo ucnyik*. Sost. E. I. BOBROVA. Leningrad, BAN, 1978. 103–162.

¹⁴ PEKARSKIJ: *i. m.* 555. Feltételezhetjük, hogy a kivételt képező kötet éppen a korábban említett „ősnymtatvány”, ill. táblanyomatos könyv (dúckönyv).

¹⁵ Schumacher kijelentésével szemben Pekarskij szerint a könyvtáros nem előre meghatározott célok szerint, hanem kissé átgondolatlanul vásárolt könyveket a történettudomány, a hadtudomány, a genealógia és a teológia területéről. L. PEKARSKIJ: *i. m.* 48.

¹⁶ LUPPOV, S. P.: *Kniga v Rossii v pervoj četverti XVIII. veka*. Leningrad, Nauka, 1973. 340. Cikkem írásának idején teszek kísérletet a jegyzék másolatban való megszerzésére.

Habina Lukács egri szláv könyvgyűjtéséről.¹ A magyar történettudományt több szempontból is érintő kettős jubileumra kerül sor 1996-ban: a magyarországi görög katolikus egyház megszületését jelentő ungvári unió 350. évfordulóját ünnepeljük 1996. április 24-én, az önálló munkácsi görög katolikus püspökség felállításának 225. évfordulóját szeptember 19-én. Ebből az alkalomból is aktuális Eger tizenharmadik századi kulturális életének a kárpátaljai ruszinokra gyakorolt hatását, illetve az egri római katolikus püspökség és a munkácsi görög katolikus apostoli vikáriátus, majd 1771-től önálló püspökség feszült viszonyát az újabban előkerült levéltári adatok fényében átértékelnünk, az egyháztörténeti szakirodalomban elavultnak tekinthető negatív, egyoldalú képet a források tükrében pontosabbá tennünk.²

„Non episcopus, kujon, subulcus, [...] cani est episcopus et non mihi” – azaz: „nem püspök, kujon, disznókanász, a kutyának püspöke, de nem nekem” – nyilatkozta Habina Lukács homonnai görög katolikus parochus 1765-ben a munkácsi görög katolikus apostoli vikáriusról, Olsavszky Mihály Mánuelről. A témával részletesebben foglalkozó Zsatkovics Kálmán György *Az egri befolyás és az ellene vívott harcz* [sic!] című, illetve néhány egyéb dolgozata nem mentes az érzelmi elfogultságtól.³ Hodinka Antaltól várhattunk volna több korrektséget, ám ő az egyháztörténeti monográfiája írásakor – amint maga panasolja – még nem kapott kutatási engedélyt Egerben, később pedig, okmánytára összeállításakor már nem volt ideje a korszakunkat is érintő források feldolgozására, így ennek csak az első kötete jelent meg.⁴ A magunk részéről több olyan levéltári forrásra kívánjuk felhívni a figyelmet, amelyet a téma kutatói eddig egyáltalán nem ismertek.

Igen vázlatosan emlékeztetünk azokra a művelődéstörténeti tényezőkre, amelyeket Habina Lukács egri pályafutásának értékelésekor mindenképpen figyelembe kell vennünk. Az Eger történetében mérföldkövet jelentő Eszterházy Károly (1725 – 1761 – 1799.) püspökségének idejére esett a munkácsi görög katolikus egyházmege felállítása. Ezzel hosszadalmas vita zárult le, amely akörül folyt, felsőbb hatósága-e a munkácsi görög katolikusoknak az egri római katolikus püspök? Mint ismeretes, Eger és Munkács között azóta folytak viták, amióta 1646. április 24-én Ungvárott 63 orthodox pap letette a katolikus hitvallást Jakusich György egri püspök kezébe.⁵ Éppen százhuszonöt év múlva, Eszterházy Károly püspöksége idején, 1771-ben XIV. Kelemen pápa felállítja az önálló munkácsi görög katolikus egyházmeget.⁶

A téma szakirodalmában a fenti juriszdikciós szempontok mellett elhalványult az a tény, hogy a tizenharmadik század folyamán Eger az Európára néző ablakot jelentette Kelet-Felvidék, és főként Kárpátalja számára. A kultúrcentrum-szerep elsősorban Eger barokk felvirágzásához kapcsolódik. Ez a felvirágzás Barkóczy Ferenc püspöksége alatt éri el tetőpontját. Amikor az egri püspöki udvar országosan is ható irodalmi központtá válik. Gonduljunk Haller László Télémaque-fordításának kiadatására, vagy Orczy Lőrinc pártfogolására, és más tényekre, amelyek összegző vizsgálatát Bitskey István végezte el.⁷ A Barkóczy-korabeli egri szellemiség arculatának megrajzolása kapcsán Bitskeynek köszönhetjük Androvics Miklós kanonok könyvha-

¹ Köszönet illeti a Magyar Soros Alapítványt (1989., ill. 1990–91.), valamint a Debreceni Universitást Alapítványt (1994.) a szerző Egerben folytatott kutatásainak támogatásáért. – Külön köszönet illeti Fejes Jánosné kollégiumi gondnokot (Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola) a helyszíni kutatásokhoz szükséges szálláslehetőség rendszeres és kiváló minőségű biztosításáért.

² FÖLDVÁRI, 1994.; UÓ, 1995a.

³ ZSATKOVICS, 1884.; UÓ, 1910.

⁴ HODINKA, 1909. v.; UÓ, 1911.

⁵ LACKO, 1965².; UÓ, 1966.; PAPP, 1941.

⁶ PEKAR, 1956.

⁷ BITSKEY, 1974.

gyatékának feldolgozását is.⁸ Az európai műveltségű, az olasz reformkatolicizmus, így Muratori műveit ismerő Androvics könyvtárát igen tanulságos lesz összevetnünk Habina Lukács könyv-hagyatékával.

Habina Lukács a bizánci szertartások és az egyházi szláv liturgikus nyelv tanára volt Egerben. Amikor néhány éve feldolgoztuk az Egeri Főegyházmegeyi Könyvtár cirill és glagolita anyagát,⁹ már beszámoltunk arról, hogy a suprasli' bazilita nyomda első termékének, az 1695-ös *Liturgikonnak*¹⁰ Magyarországon egyetlen épségben megmaradt példánya található, jelesül az egeri, és éppen ennek tulajdonosát azonosíthatjuk: Habina Lukács személyében.¹¹ A későbbiekben az Egeri Főegyházmegeyi Levéltár anyagára is kiterjesztvén a vizsgálatokat, sikerült megtalálni Habina Lukács teljes hagyatékát, valamint az elhalálózását követő intézkedések dokumentációját.¹² Ennek alapján itt és most ahhoz a kérdéshez kívánunk hozzászólni: milyen feltételei, lehetőségei voltak Egerben a görög katolikusok teológiai képzésének.

A görög katolikus papképzés problémája abból fakadt, hogy Munkácsott a tizennyolcadik század derekáig nem volt megoldott a papképzés, és a későbbiekben is csak részben – így a kárpátaljai görög katolikusok számára Nagyszombat, Bécs, Eger és Nagyvárad, valamint Lemberg, illetve később és kisebb részben Pest, elenyésző számban Róma jelentette a színvonalas teológiai képzés lehetőségét.¹³ 1754-től kezdve Mária Terézia királynő évi 1200 forintnyi segélyt utal Egerbe, hat görög katolikus papnövendék neveltetésére. A királynő döntésére Barkóczy Ferenc egeri püspök kérése nyomán került sor, mivel az irodalmi élet kapcsán már említett Barkóczy mint jó pásztor gondoskodni kívánt a görög katolikus lelkészképzésről.¹⁴ Ebben a lépésben az egeri hegemonia megszilárdítását látták a görög katolikusok, mert a munkácsi apostoli vikárius, Olsavszky Mihály is meg akarta szerezni ugyanezt a támogatást.¹⁵

Kérdéses a római katolikus teológiákon a bizánci rítus és az egyházi szláv nyelv oktatása. Ezek hiányában ugyanis a saját liturgiájuktól és annak szláv nyelvében kifejeződő identitástudatuktól elszakadhatnak a ruszin, görög katolikus papnövendékek. Az Udvari István és Andrij Šlepeckij által vizsgált, illetve közzétett korabeli püspöki körlevelek sűrűn felelegetik az „ellatinosítás” vádját.¹⁶

Ezeket a püspöki körleveleket alá kell vetnünk a történeti forráskritikának. Meg kell keresnünk a vádak alapját, még akkor is, ha Egerben a korabeli Nyugat-Európa egyetemeit, a teológiai és bölcséleti képzés világszínvonalát megközelítő képzést biztosítottak a Rómában végzett professzorok. Mind Eszterházy Károly püspök, mind a környezetében tevékenykedő főpapok első kézből és magas színvonalon közvetítették Róma kultúráját és művészetét.¹⁷

Bosák Nándor arra hívja fel a figyelmünket az egeri teológiai képzést vizsgáló dolgozataiban, hogy a barokk irodalmi életet felvirágoztató Barkóczy püspök 1754-ben – tehát amikor a görög katolikusok oktatása megkezdődött – a bécsi egyetem mintájára szervezi át a teológiai képzést, amelynek igazgatására külön kanonoki stallumot létesít. Erre a tisztségre Amrosovszky Mihályt nevezi ki, a széles látókörű irodalmárt és történészt. Ő maga nem, de a teológiai tanárok többsége a római Collegium Germanicum et Hungaricumban végezte tanulmányait. Ez utóbbi, a

⁸ BITSKEY, 1974a.

⁹ FÖLDVÁRI – OJTOZI, 1992.

¹⁰ LABYNCEV, 1978. 12. No. 1.; CUBRZYNSKA – LEONARCZYK, 1993. No. 1.

¹¹ FÖLDVÁRI, 1992a. 173.; UÓ, 1993. 298., 299.

¹² FÖLDVÁRI, 1995.

¹³ PELESZ, 1881. II. 634–643.; MAUER, 1887. 265–266., 369–380.; MIHÁLYFI, 1896. I. 239–240.; HODINKA, 1909. 759–772.; PLÖCHL, 1975.

¹⁴ FINÁCZY, 1899. I. 168–169.; BOZSIK. 1910. 81–138.

¹⁵ ZSÁTKOVICS, 1884.

¹⁶ UDVARI, 1994². 212–213., 218.; ŠLEPECKIJ, 1967. 239. No. 10.

¹⁷ BITSKEY, 1993.; UÓ, 1993a.; SZMRECSÁNYI, 1947.

római Collegium Germanicum et Hungaricumban folytatott tanulmányok az egri klérust a magyarországi átlag fölé emelik: mind a teológiai tanárok, mind a kanonokok és püspökök között rendkívül sok a Rómában tanult személyiség — ezt jól jellemzi az is, hogy kettőszáz éven át kizárólag Rómában tanult püspökök állnak az egri egyházmegye élén.¹⁸

Eszterházy Károly létrehozta monumentális könyvtárát, amely nemcsak a teológiában, hanem a csillagászatban és az orvostudományban is reprezentálja korának európai tudományát.¹⁹ A munkácsi görög katolikusokat így európai szintű egyetemi könyvtár, Róma és Bécs barokk műveltsége fogadja — amelyekről Munkácsott a tizennyolcadik században még nem beszélhetünk.

Ami a speciálisan görög katolikus tárgyakat, azaz a liturgiát és az egyházi szláv nyelvet illeti, be kell vallanunk, hogy másfél évtizedig nincs adat. Az első tanár a már említett Habina Lukács, aki Eszterházy püspöktől 1769-ben kapja teológiai kinevezését.²⁰ Személyéről itt annyit, hogy Hodinka Antal szerint Nagyszombatban végezte tanulmányait.²¹

A Nagyszombatban végzett papok közül került ki a tizennyolcadik századi munkácsi püspökök nagy generációja: Olsavszky Mihály Mánuel, Bradács János, Bacsinszky András.²² A jelen dolgozatnak nem feladata válaszolni arra a kérdésre, vajon a szakirodalomban miért *nem* született meg *A nagyszombati befolyás és az ellen vívott harc* című tanulmány. Mivel a munkácsi klérusnak csak Egerrel volt jogi és gazdasági vitája, a nagyszombati teológiát nem érte annyi kritika, mint az egri.

Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy Habina Lukács a teológia elvégzése után, a zempléni es-perességig emelkedvén, éles ellentétbe került a munkácsi görög katolikus egyházi felsőbbbséggel, miközben egyre közeledett az egri püspöki udvarhoz. A személyeskedésig fajuló viták eredményeként kolostori elzáratással sújtották, amely elől Egerbe menekült.²³ Bradács János apostoli vikárius továbbra is felelősségre kívánta vonni, ezért — hogy kikerüljön a görög katolikus egyházi vezetés joghatósága alól — a latin, azaz római katolikus rítusra tért át.²⁴ Nem zárható ki, hogy Bradács azért sem hagyott fel a Habina által felpanaszolt „üldözés”-sel, mert az egri szerbek is feljelentették őt Bradácsnál és a királynőnél, hogy őket mint egri görög katolikus pap zaklatja, felettük joghatóságot akar gyakorolni.²⁵

Habina Lukács említett hagyatéki leltára nyolcvan könyvet említ. Ez valamivel több mint egyharmada annak az Androvics Miklós kanonokénak, akinek a könyvtárát Bitskey István elemezte. A kiemelkedően művelt pap, Androvics könyvtára kettőszázhuszonhárom művet tartalmazott. Habina bizonyíthatóan meghaladja korabeli kárpátaljai ruszin papságának átlagos kulturális színvonalát, amennyiben a nyolcvan mű között szépirodalom, Homeros munkái, görög nyelvtanok, filológiai munkák szerepelnek. A többség persze teológiai.²⁶

A könyveknek csak címét, sokszor csak tartalmát jelző, latin nyelvű jegyzék nem teszi lehetővé a művek azonnali pontos azonosítását, különösen a cirill szerkönyvek esetén. Mégis kiemelhetjük a leltár következő tizenhat tételét:

- Cathechismus Ruthenicus scriptus;
- Missale Rhutenicum;

¹⁸ BOSÁK, 1993. BOZSIK, 1910.

¹⁹ ANTALÓCZI, 1993. BITSKEY, 1982.; UÓ, 1982a.

²⁰ FÖLDVÁRI, 1992a. 173.; UÓ 1994. 301–303.

²¹ HODINKA, 1941. 21.

²² UDVARI, 1994². 171–190., 196skk.

²³ DULIŠKOVIČ, 1877. 173–174.

²⁴ EFL, AV Fasc. 22. No. 129.

²⁵ BIHARI, 1958. 3–4.

²⁶ EFL, AV Fasc, 191, No. 1189.

- Item, alter Rhutenicus Epistolaris;
- Rituale Greacorum;
- Missale Romanum Slavonico Idiomate;
- Lexicon Germanico – Rhutenicum;
- Acta Apostolorum Rhutenice;
- Catechismus Rhutenicus;
- Liber Psalmorum Rhutenicus;
- Grammatica Slavonico – Germanica;
- Elementa puerilis institutionis Russice;
- Grammatica Rhutenica;
- Breviarium Rhutenicum;
- Liber Iliricus; [sic!]
- Dictionarium Iliricum; [sic!]
- Grammatica Rhutenica.

Elkülönítendő a két „illír”, azaz délszláv könyv, és a *Missale Romanum Slavonico Idiomate*, amely az 1741-ben Rómában kiadott horvát glagolita missáléra utal, amelyből 1781-től kezdve, tehát Habina halála után, folyamatosan jeleznek a könyvtári összeírások két példányt. Ezt már három éve ismertettük, ám azt még nem tudtuk, hogy Habináé volt az egyik.²⁷

A folyamatos feltárás további eredményeinek közzétételekor fogjuk részletesebben bemutatni azokat a bibliográfiai segédleteket és módszereket, amelyekkel pontosabban meghatározhatjuk a leltári tételek alatt szereplő könyveket. Itt csak néhány példa. A cirill szerkönyvek latin leltárainak folyamatos kutatása során felhalmozódó tapasztalat azt jelzi, hogy a *Breviarium Rhutenicum* nem más, mint Csaszoszlov. Mivel a könyvek méretét is megadja a leltár, a szóbajöhető könyvek száma tovább szűkíthető. Német – orosz szótár sem jelent meg oly nagy számban 1775., Habina elhalálzási éve előtt, hogy a *Lexicon Germanico – Rhutenicum* azonosítása a méret alapján különösebb nehézséget okozna. (Mindezekre a könyvészeti részletekre további kutatások után térünk vissza.)

Végül, Sztripszky Hiaior a munkácsi püspökség nyomtatványairól írott tanulmányaiban említ egy Olsavszky püspök által kiadott latin – orosz könyvet, amely az ifjak neveléséről szól. Sztripszky ezt egy moszkvai munka átdolgozásának tartja.²⁸ Valószínű, hogy az *Elementa puerilis institutionis Russice* azonos a moszkvai munkával. Latin címe ugyanis megegyezik az Olsavszky-könyv címével. Ám ha erre utalna, vagyis Olsavszky átdolgozására, akkor *Latinice et Russice* megjelölést várnánk. A latinul jól tudó korabeli papi hivatalnok csak a *Russice* megjelölést alkalmazza. Tehát arra utaló adatot kapunk, hogy Sztripszky által az Olsavszky-féle tankönyv elődjének tételezett moszkvai könyv, amely az ifjak nevelésével foglalkozik, megvolt Egerben, és éppen a görög katolikus papnövendékek tanárának birtokában. Sajnos, napjainkban ezt a könyvet már nem vehetjük kézbe, és a hagyaték többi darabja sem volt mind olyan szerencsés, mint az épségben megmaradt suprasli *Liturgikon*.

Irodalom:

- EFL – Egri Főegyházmegyei Levéltár;
 AV – Archivum Vetus;
 ANTALÓCZI (szerk.), 1993.
 ANTALÓCZI Lajos (szerk.): *Kétszáz éves az Egri Főegyházmegyei Könyvtár 1793–1993*. Emlékkönyv. Eger, 1993.

²⁷ FÖLDVÁRI, 1992. XII – XIII.

²⁸ SZTRIPSZKY, 1911.; UÓ, 1942.

- ANTALÓCZI, 1993.
- ANTALÓCZI Lajos: *A kétszáz éves Egri Főegyházmegyei Könyvtár története*. In: ANTALÓCZI (szerk.), 1993. 17-69.
- BIHARI, 1958.
- BIHARI József: *Újabb adatok az egri szerbek és görögök történetéhez* = Az Egri Pedagógiai Főiskola Füzetei. 114. Eger, 1958.
- BITSKEY, 1974.
- BITSKEY István: *Barkóczy Ferenc, az irodalmi mecénás*. In: SZAUDER József – TANAI Andor (szerk.): *Irodalom és felvilágosodás*. Bp. 1974. 333–365.
- BITSKEY, 1974a.
- BITSKEY István: *Androvics Miklós egri kanonok könyvtára 1777-ben* = MKSz 90 (1974). 3–4. 325–332.
- BITSKEY, 1982.
- BITSKEY István: *Giansenismo ed ortodossia. Il materiale italiano della biblioteca vescovile di Eger nell' epoca dell' Illuminismo*. In: KÖPECZI, Béla – SÁRKÓZI, Péter (ed.): *Venezia, Italia, Ungheria fra Arcadia e Illuminismo*. Bp. 1982. 225–234.
- BITSKEY, 1982a.
- BITSKEY István: *Janzenizmus és ortodoxia. Az egri püspöki könyvtár anyaga a felvilágosodás korában* = MKSz 98 (1982). 1. 60–67.
- BITSKEY, 1993.
- BITSKEY István: *Római hatások a barokk kori magyarországi főpapi könyvgyűjtésben*. In: ANTALÓCZI (szerk.), 1993. 83–92.
- BITSKEY, 1993a.
- BITSKEY István: *Eszterházy Károly római tanulmányai és az egri barokk*. In: NAGY József (szerk.): *Eszterházy Károly emlékezete*. Eger, 1993. (Acta Academiae Paedagogicae Agriensis, Nova Series, különszám.) 43–54.
- BOSÁK, 1993.
- BOSÁK Nándor: *Teológiai oktatás Egerben a XVIII. században*. In: ANTALÓCZI (szerk.) 1993. 159–164.
- BOZSIK Pál: *Az egri papnevelés története a XVIII. században 1780-ig*. Eger, 1910.
- CUBRZYNSKA – LEONARCZYK, 1993.
- CUBRZYNSKA – LEONARCZYK, Maria: *Oficina supraska 1695–1803*. Warszawa, 1993.
- DULIŠKOVIČ, 1877.
- Дулишкович, Иоанн: *Исторические черты угро-русских III*. Ungvár, 1877.
- FINÁCZY, 1899.
- FINÁCZY Ernő: *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában, I*. 1899.
- FÖLDVÁRI, 1992.
- FÖLDVÁRI Sándor: *Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár cirill és glagolita nyomtatványainak könyv- és könyvtártörténeti kérdései*. In: FÖLDVÁRI – OJTOZI, 1992. I-XXXIV.
- FÖLDVÁRI, 1992a.
- FÖLDVÁRI Sándor: *Adalékok az Egri Főegyházmegyei Könyvtár cirill és glagolita nyomtatványainak provenienciakérdéséhez* = MKSz 108 (1992). 2. 169–173.
- FÖLDVÁRI, 1992b.
- FÖLDVÁRI Sándor: *Habina Lukács, a görög katolikusok tanára* = Hevesi Napló, 2. (1992). 3. 23–24.
- FÖLDVÁRI, 1993.
- FÖLDVÁRI Sándor: *Hodinka Antal és a magyarországi cirill könyvészet*. In: UDVARI István (szerk.): *Hodinka Antal Emlékkönyv*. 1993. 295–302., „Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár ruszin possessori bejegyzései.” uo. 299–300.
- FÖLDVÁRI, 1993a.

FÖLDEVÁRI Sándor: *Az Egri Főegyházmegei Könyvtár cirill és glagolita nyomtatványainak helytörténeti vonatkozásai* = Acta Academiae Paedagogicae Agriensis, Nova Series, tomus XXI. Sectio Slavica, 1993. 63–74.

FÖLDEVÁRI, 1994.

FÖLDEVÁRI Sándor: *Eger szerepe a kárpátaljai ruszin, görög katolikus kultúrában*. In: BEKE Margit – BÁRDOS István [Szerk.], *Magyarok Kelet és Nyugat metszésvonalán*. A nemzetközi történetészkonferencia előadásai. Esztergom, 1994. 297–308.

FÖLDEVÁRI, 1995.

Шандор Фельдвари: Старопечатные книги кирилловского и глаголического шрифтов Егерской архиепископской библиотеки = Slavica; Annales Instituti Philologiae Slavicae Universitatis Debreceniensis De Ludovico Kossuth Nominatae, 27. 1995. 83–94.

FÖLDEVÁRI, 1995a.

FÖLDEVÁRI Sándor: *Eger szerepe a ruszin papképzésben*. = Studia Ucrainica et Rusinica, 4. 1995. (Nyíregyháza, sajtó alatt.)

FÖLDEVÁRI – OTTOZI, 1992.

FÖLDEVÁRI Sándor – OTTOZI Eszter: *Az Egri Főegyházmegei Könyvtár cirill és glagolita könyvei*. Debrecen, 1992.

HODINKA, 1909.

HODINKA Antal: *A munkácsi görög-katolikus püspökség története*. Bp. 1909.

HODINKA, 1911.

HODINKA Antal: *A munkácsi görög-katolikus püspökség okmánytára*. I. 1458–1715. Ungvár, 1911.

HODINKA, 1941.

HODINKA Antal: *Papnövendékeink Nagyszombaton 1722-től 1760-ig* = Зоря – Hajnal. 1 (1941). 1–2. 18–30.

LABYNCEV, 1978.

Лабынцев, Юрий Андреевич: Кирилловские издания супрасльской типографии. Москва. 1978.

LACKO, 1965².

LACKO Michael: *Unio Užhorodiensis Ruthenorum Carpathicorum cum Ecclesia Catholica*. Romae, 1965².

LACKO, 1966.

LACKO, Michael: *The Union of Užhorod* = Slovak Studies. VI. Historica 4. 1966.

MAURER, 1887.

MAURER, Joseph: *Kardinal Leopold Graf Kollonich, Primas von Ungarn*. Innsbruck, 1887.

MIHÁLYFI, 1896.

MIHÁLYFI Ákos: *A papnevelés története és elmélete*. I. Bp. 1896.

PAPP, 1941.

PAPP György: *Az ungvári únió időpontja* = Keleti Egyház. 8. 1941. 161–167, 184–188. Ua. klny-ként: Miskolc, 1941.

PEKAR, 1956,

PEKAR, Athanasius B[asilii]: *De erectione canonica eparchiae Mukačoviensis (anno 1771)*. Romae, 1956. (Analecta Ordinis Sancti Basilii Magni, Ser. II. Sect. I. Vol. VII.)

PELESZ, 1881.

PELESZ, Julian: *Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom*. II. Würzburg–Wien. 1881.

PLÖCHL, 1975.

PLÖCHL, Willibald M(aria): *St. Barbara zu Wien*. Die Geschichte der griechisch-katholische Kirche und Zentralfarre St. Barbara. I–II. Wien, 1975.

SLEPECKII, 1967.

Шлепецкий, Андрий: Мукачевский епископ Андрий Феодорович Бачинский та його послання = Sborník Múzea Ukrajinskej Kultúry vo Svidníku. 3. (1967). 223–242.

SZTRIPSKY, 1911.

SZTRIPSKY Híador: *A hazai rutének legrégebb nyomtatványai* = MKsz 19. (1911). 2. 117–131, 3. 243–261.

SZTRIPSKY, 1942.

Початки друкарства на Подкарпатю = Зоря – Найна. 2. (1942). 3–4. 261–280.

SZMRECSÁNYI, 1947.

SZMRECSÁNYI Miklós: *Eger művészetéről*. 1947. kül: 63–88., 95–144.

UDVARI, 1994².

UDVARI István: *Ruszinok a XVIII. században*. Nyíregyháza, 1994².

ZSATKOVICS Kálmán György: *Az egri befolyás és az ellene vívott harc a munkácsi görög szertartású egyházmegye történelmében*. = Századok. 15. (1884). 680–696, 766–786, 839–877.

ZSATKOVICS, 1910.

ZSATKOVICS Kálmán György: *Munkács egyházmegyei ifjak az egri papnöveldeben* = Görög Katolikus Szemle. 1910. október 23. 319–320.

FÖLDVÁRI SÁNDOR

Csokonai Vitéz Mihály történeti-földrajzi tárgyú könyvkijegyzései. I. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kéziratárában *Földrajzi jegyzetek* (K 669) és *Vegyes jegyzetek* (K 679/I.) címmel, két kötetben őrzik Csokonai földrajzi tárgyú feljegyzéseit, amelyek Gaál László hagyatékából származnak.¹ Mivel a két kötet tartalmilag szorosan összefügg egymással, együtt kell vizsgálnunk őket. A kéziratkötegek teljes szövege eddig még nem jelent meg. Vargha Balázs Csokonai *Minden munkájának* kiadásában, a tanulmányok között közli a K 669 magyar nyelvű részeit *Szigetek lexikona* címmel, de elhagyja a forrásokra való utalásokat.² Fekete Csaba részletesen ír erről a kötetről, mint Csokonai egyik omniárium jellegű tanulmányáról, amelynek sem a versformában írott művek, sem a levelek, színművek, versfogalmazványok, széppózái művek, költői igényű fordítások között nincs helye.³ A teljes, gondozott szöveg megjelentetése a kritikai kiadás feladata lesz, amelynek *Tanulmányok és följegyzések* című kötete tartalmazza majd a két kéziratcsomó anyagát. Dolgozatom is ennek a munkának előkészítése. A földrajzi jegyzetek háttérének föltárása valójában nem Csokonai költészetére nézve ad újabb információkat, hanem inkább az érdekes, egzotikus témára is fogékony *poeta doctus* képe gazdagodik. A keletkezés idejére, helyére és céljára nézve nagyon kevés adat áll rendelkezésünkre. Megvizsgálva a kijegyzések tartalmát és jellegét, a keletkezéstörténet igen problematikus kérdésére próbáltam választ adni, és az életműben való elhelyezést segítő támpontokat keresni. Igyekszem föltárni az anyag háttérét és a téma korabeli aktualitását is.

I. A kijegyzések és forrásaik

Az eddig közölt rész (K 669) *Szigetek lexikona* címen volt ismeretes. Fekete Csaba megállapította, hogy a közismert cím alkalmatlan, mert a följegyzések egyedül a Kanári-szigetekre

¹ Vö. Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Költemények. I. Kiadta SZILÁGYI Ferenc. Bp. 1975. 152–154.

² Csokonai Vitéz Mihály minden munkája. (MM.) I. Kiadta VARGHA Balázs. Bp. 1973. 184–203.

³ FEKETE Csaba: *Csokonai tanulmányai*. = Studia Litteraria XXIV (1986). 67–69.

vonatkoznak. Ezért tanulmányában újat ajánl: *A Kanári-szigetek földrajzi – történeti adatai*.⁴ Bár ő is csak a K 669 jelzetű kéziratcsomót vizsgálja, megállapítása érvényes marad a két kézirat-köteggel együttes vizsgálata alapján is, hiszen a följegyzések legnagyobb része valamilyen módon kapcsolódik a Kanári-szigetek földrajzához vagy történelméhez. Ezért a kritikai kiadásban ezt a tematikailag összefüggő egységet a következő címmel lehetne jelölni: *A Kanári-szigetekre vonatkozó földrajzi – történeti könyvkijegyzések*.

A kéziratcsomókban különböző jellegű följegyzéseket találunk: A K 669-be Csokonai latin nyelvű lexikonokból és földrajzi kézikönyvekből másolt vagy másoltatott különböző terjedelmű részleteket, attól függően, hogy az egyes források szerzői milyen hosszan tárgyalják a Kanári-szigeteket, illetve, hogy a témán belül mi érdekelte Csokonait. A latin nyelvű kijegyzések mellett itt találjuk még azt a magyar nyelvű „lexikont” is, amit Vargha Balázs *Szigetek lexikona* címen adott ki. Ebben a Kanári-szigetek szempontjából fontos információkat betűrendes szókikkébe osztotta a költő. Kompilációról van szó, a kijegyzett forrásanyag egy részét dolgozta föl benne, de egyedül ennek összeállítása, illetve szövegének magyarra fordítása tekinthető önálló munkának. A K 679/I. kötetében német, francia, angol, latin és magyar nyelvű művekből olvashatunk hosszabb – rövidebb kijegyzéseket, illetve fordításokat. Egyéb apró jegyzeteket is találunk a kötetekben: egy betűsoros tervezetet, szigetek betűrendes listáját és néhány más természetű részletet.

A K 669-es kéziratcsomó

a.) Kijegyzések Cellarius, Cluverius és Hornius műveiből

A kritikai kiadás is jelöli, hogy a kéziratcsomónak ez a része eredetileg önálló füzet volt.⁵ A következőkben ezt az egységet és forrásait mutatom be:

1. „CHRISTOPH CELLARIi GEOGRAPHIA ANTIQUA IUXTA ET NOVA, Edit. VI^a Studio Laurentii Reinhardii. Jena. 1731. II. Tom.”⁶

Cellarius /Keller/ (1638 – 1707), német filozófus és padagógus neve nagyon fontos a földrajz-oktatásban. Őt és Cluverius-t a felvilágosodás korában nagyon elterjedt ún. történelmi – földrajzi irányzat megalapozóiként tartják számon, a földrajzot így sokáig mint a történelem segédtudományát tanították. Cellarius művei Magyarországon is népszerűek voltak, sőt a debreceni Kollégiumban tankönyvként használták őket.⁷ Az első kötet XXVIII. fejezete az Afrikához tartozó szigeteket tárgyalja. Az első kötet XXVIII. fejezete az Afrikához tartozó szigeteket tárgyalja. Ebből írta ki Csokonai mindazt, ami az ókorban „Szerencsés szigeteknek” (Fortunatae insulae) nevezett Kanári-szigetekre vonatkozik (258 – 261.), csupán a Hesperidákról szóló részt hagyta el, ami azért furcsa, mert – mint a további kijegyzésekből kiderül – nagyon érdekelte ez a téma. Az itt kimásolt rész központi kérdése az, hogy a Kanári-szigetek azonosak-e az ókoriak Szerencsés-szigeteivel. A Platon nevéhez fűződő Atlantisz-legendáról is beszél, mivel sokan vélték a szigeteket Atlantisz maradványainak, és azt is tárgyalja, hogy azonos lehetett-e ez a földrész Amerikával. A második kötet XXVII. fejezete: *De Afrika*, ahonnan a Kanári-szigetekre vonatkozó bekezdés van teljes egészében kimásolva.

⁴ *I. m.* 70.

⁵ Költ. I., 152.

⁶ Az egyes könyvek címléírásában Csokonai kéziratát követem, de megadom az általam használt kiadás jelzetét is a jegyzetben. Ez a könyv a debreceni Református Kollégium könyvtárában: U 1083. A belső címlapon Sinai Miklós professzor és könyvtáros 1767-es bejegyzése. (Sinai 1760 – 1791 volt a Kollégiumban tanár, és földrajzot is oktatott.)

⁷ GONDÁNÉ SALÁKI Márta: A földrajz oktatása a debreceni Református Kollégiumban 1777-1806 között = Földrajzi Múzeumi Tanulmányok 1987/4. 26.

2. „*PHILIPPI CLUVERII INTRODUCTIONIS IN UNIVERSAM GEOGRAPHIAM, TAM VETEREM QUAM NOVAM Libri VI. Cum integris Johannis Bunonis, Joh. Frid. Hekelii et Joh. Reskii, et selectis Londinensibus notis. [...] Editio omnium locupletissima. Amstelæd. 1729.*”⁸

Cluverius /Klüver/ (1580–1623) *Introductionis...*c. művét 1624-ben adták ki először a tudós hagyatékából, majd újabb adatokkal és híres földrajztudósok – a német Joh. Buno (1617–97), Joh. Reiske (1641–1701) és a holland Bruzen de la Martinière – jegyzeteivel egészítették ki, amelyek a lap alján találhatók. A Kollégiumban ezt a művet is használták a földrajz oktatásához.⁹ Az első könyv általános földrajzi bevezetőjéből, a hosszúsági és szélességi fokok kérdését tárgyaló fejezetből van kimásolva hosszú jegyzetekkel együtt a „Szerencsés szigetek” és az első hosszúsági fok kapcsolatára vonatkozó két mondat. Az első Meridiánt ugyanis sokáig Ferrón vagy Teneriffán húzták meg. A Kanári-szigetek történelmét és földrajzát részletesen tárgyaló részben is utal erre Cluverius, de nem elégedett meg ennyivel a költő, hiszen – mint a többi kijegyzés is bizonyítja – az első délkör meghúzásának helyét érintő viták nagyon érdekelték. A szigetek történelme mellé az Atlantisszal, illetve Amerikával való azonosság legendáját is hűségeesen kimásolta jegyzeteivel együtt. (VI. könyv: *Africa, America*; ennek X fejezetében: *Insulae ad Africam*). Ezután, kissé fölcserelve a sorrendet, a 46–49. lapról másolta ki a *De navigatione Oceani* című részt.

3. „*NOTITIAE ORBIS ANTIQUI, CHRISTOPHORUS CELLARIUS [...] Cum Notis L. Io. Conradus Schwartzii. Lipsiae. MDCCXXXII.*”¹⁰

A művet Johann Konrad Schwartz (1677–1747), a német teológus, filozófus, pedagógus jegyzetei egészítik ki. A második kötet függelékében találjuk az „Új Földkerekségről” szóló fejezetet: *Additamentum de Novo Orbe, an cognitius fuerit veteribus* (967–970), amit teljes egészében kimásolt Csokonai, csupán az utolsó három mondatot hagyta el. A függelék azt tárgyalja, hogy Amerikát ismerték-e a régiek, és azonos-e Platon Atlantiszáival. Felsorolja ő is – a többi geográfushoz hasonlóan – azokat az antik szerzőket, akik valószínűsítették egy negyedik földrész létezését, és beszél arról, hogy egyesek az Atlantiszt a „Szerencsés szigetekkel” hozták összefüggésbe.

4. „*GEORGII HORNII HISTORIA ECCLESIASTICA, [...] Francof. ad Moenum. 1704.*”¹¹

Hornius /Horn/ (1620–1670) németalföldi professzor több latin nyelvű történelmi tankönyvet is írt. Mint Fekete Csaba megállapította, egyháztörténetének címéből Csokonai tévesen másolta az egyik számot: a leírást 1687-ig folytatta Hornius halála után Daniel Hartnack, Johann Daniel Kramer (1672–1715) és Melchior Leydecker (1642–1721), de ő száz évvel kevesebbet írt.¹² Ugyanebben a kötetben van Horniusnak egy másik munkája: *Introductio in historiam universalem*. Ebből olvashatunk egy fejezetet a kéziratban: *Historia Insularum Fortunatarum*.

b.) *A lexikális rész alá másolt kijegyzések és forrásaik*

A 36a–126b lapon van a Csokonai által összeállított magyar nyelvű lexikon. Alá a következők latin nyelvű művekből jegyzett, ill. jegyeztetett ki Csokonai:

5. „*JOH. JACOBI HOFMANNI LEXICON UNIVERSALE HISTORICO–GEOGRAPHICO–CHRONOLOGICO–POETICO–PHILOLOGICUM Basileae MDCLXXVII.*”¹³

⁸ Kollégiumi könyvtár U 80. A belső címlapon 1741-ből való kéziratos bejegyzés.

⁹ TÓTH Béla: *Egy történelem–földrajz professzor Debrecenben: Lisznyai Kovács Pál* = Múzeumi Kurír 1984/4. 15.

¹⁰ Kollégiumi könyvtár U 92. Mindkét kötet külső címlapján: „Stephani Szilagy anno MDCCXXXVII.”

¹¹ Kollégiumi könyvtár D 306. A belső címlapon 1762-es bejegyzés.

¹² FEKETE Csaba: *i. m.* 73.

¹³ Kollégiumi könyvtár A 19. A belső címlapon 1762-ből származó kéziratos bejegyzés.

A baseli történelem- és teológiaprofesszor Hofmann [Hoffmann] (1635 – 1706) legismertebb munkájáról van szó. 1677-ben jelent meg először, de Magyarországon is több kiadását használták. A lexikon második kötetéből a következő címszavakat másoltatta Csokonai a magyar nyelvű rész alatt üresen maradt részekre: *Aprositos*, *Alegranza*, *Atlantica Insulae*, *Atlantis*, *Capraria*, *Canaria*, *Forteventura*, *Funchala*, *Ferri*, *Fortunatae Insulae*, *Gorgones*, *Gomera*, *Madera*, *Cerne*, *Atlantis* (az *America* szócikkből), *Ombrios*, *Purpurariae*, *Portus Sanctos*, *Pico*, *Paena*, *Pluitalia*, *Teneriffa*, *Theode* – mint a felsorolás mutatja, nem mindenütt sorban, hanem szükség szerint a betűrendtől eltérve. Úgy tűnik, hogy a latin nyelvű szócikkek helye általában a megfelelő magyar szócikkhez van igazítva. Tehát az *Aprositos* címszót a magyar nyelvű *Aprositos* szócikk alatt találjuk, majd a lexikális rész sorrendjének megfelelően következnek egymás után a címszavak. Az *America* szócikkből Atlantiszra vonatkozó részeket más kéz (de ezt sem Csokonai) másolta ki. Minden szócikk végén Csokonai utólagos bejegyzésével utal Hofmann lexikonának megfelelő helyére: *H. Aprositos*, *H. Alegranza*...

6. „*BECKMANNUS: HISTORIA ORBIS TERRARUM GEOGRAPHIA ET CIVILIS Francofurtia. O. MDCLXXX.*”¹⁴

Johann Christoph Beckmann (1641 – 1717) történész – teológus könyvére Csokonai többi forrása (például Hofmann is) utal. Ötödik fejezete: *Historia Insularum*; ennek XV. részében tárgyalja az afrikai szigeteket, köztük a Kanáriakat. Innen másoltattott ki Csokonai a Hofmanntól *Atlantis* címszavakhoz írt szövegek alá Atlantiszra és Aprositosra (San Borondon) vonatkozó információkat. A végén *H. Insula* rövidítéssel utal a fejezetcímre.

7. „*JOHANN LUYTS, INTRODUCTIO AD GEOGRAPHIAM NOVAM ET VETEREM; Trajecti ad Rhenum. MDCXCII.*”¹⁵

A fizikus és filozófus Luyts (1665 – 1721) művét N. Sansonnak (1600 – 1667), a híres francia geográfusnak hatvanöt térképe illusztrálja.¹⁶ A mű *Insulae Canariae*, ill. *Insula Madera et Insulae Asores* című fejezeteiből (XIV. és XV.) másolt Csokonai oda, ahol még a Hofmanntól másolt részek után maradt hely. De a kijegyzés nem a magyar nyelvű lexikon és a Hofmann-szócikkek sorrendje alapján összeállított oldalszámoknak megfelelően folyik.

c.) A Kanári-szigetek lexikona és annak forrásai

A magyar nyelvű lexikonban magyarra fordítva és szócikkekbe rendezve találjuk a Kanári-szigetek történelmére és jelenlegi leírására vonatkozó tudnivalókat. A címszavakat A.A.A. – V.V.V fejlécek alá sorolta a költő, feldolgozva nemcsak a földrajzi neveket, hanem személyekét, a fontos nevezetességeket, itt termő gyümölcsöket, állatokat, főbb termékeket. Mindig jelöli valamilyen formában, hogy honnan származik az információ. Nézzük meg, milyen jelöléseket találunk, és ezek mire utalnak:

– Csupán három helyen van Cs. rövidítés. Erről nem tudjuk, milyen szerzőt vagy művet jelöl – talán maga Csokonait. Mindháromszor csupán egy – egy mondatról van szó: Az *Atlantis* szócikkben: „Ezek lehettek a’ régieknél nevezetes Hesperides szigetek is. Cs” A *Canaria szigetek*-ben: „Ezek a’ szigetek lehettek a’ híres HESPERIDES Szigetek is; az elveszett ATLANTIS Földének maradványi Cs”

A szöveg így folytatódik: „Ide tartoznak az ATLANTICÁK. Cs.” (Az *Atlantica szigetek* szócikkben leírja, hogy ezeket Plinius Hesperidéseknek nevezi.)

Tehát mindhárom mondat ugyanarra vonatkozik: a görög mitológiában szereplő Heszperidész szigetekre, amelyek az akkor ismert világ legnyugatabbi pontján feküdtek, és ezek szerint

¹⁴ Kollégiumi könyvtár K 2830.

¹⁵ Kollégiumi könyvtár U 202. Több kéziratos bejegyzés olvasható a belső fedőlapon, mind 1780 előtti.

¹⁶ CSOKONAI egy táblázatot másolt ki SANSON valamely másik mappájából a K 679/I. kötetbe, de ezt még nem sikerült azonosítanunk.

szintén kapcsolatba hozhatók Atlantisszal. Van ugyan *Hesperides szigetek* és *Hesperus* címszó is, de ezekben nem ír a költő arról, hogy Atlantisszal azonosították volna őket. Részletesen összefoglalja viszont forrásai alapján, hogy mi a szerepük a görög mitológiában.

– A magyar szöveg egyik legfontosabb forrása HOFMANN lexikona. Itt is sűrűn találunk *H...* jelöléseket. Gyakran az egész szócikk magyar fordítása bekerült a lexikonba, máskor pedig egy–egy mondat. Egyetlen szócikkre több szempontból, több helyen is utal a magyar szöveg, mivel a magyar lexikon sokkal aprólékosabb, részletesebb. Néhányszor olyan címszavakra is, amelyek latinul nincsenek kimásolva alulra: *H. Hesper* (a *Hesperidés* szócikkben), *H. Phosphorus*, *H. Vénus* (*Hesperus* szócikkben), *H. Ophir* (az *Ophir* szócikkben).

– BECKMANN fönt említett művének *Historia Insularum* című fejezetére a magyar részben is *H. Insula* rövidítés utal. A latinul kimásolt részek magyar fordítása került be a lexikális rész néhány szócikkébe (pl. *Aproposito*, *San Borondon* és *Atlantis*).

– Gyakran olvashatunk Hübner Vollst., H. Vollst. rövidítést. Ezek JOHANN HÜBNER: VOLLSTÄNDIGE GEOGRAPHIE című munkáját jelölik. Hübner (1668–1731) nagyhatású protestáns pedagógus, történész–teológus volt. Teológiai és geográfiai munkái egész Európában népszerűek voltak, Magyarországon is. A Kollégiumban is tankönyvként használták őket,¹⁷ és több földrajzi kézikönyv megírásához szolgáltak alapul. Munkái leíró jellegű földrajzi művek, az ún. „államisme” tanát követik, amely a felvilágosodás korának igen elterjedt irányzata volt. A kor igényeit már nem elégítették ki a kozmográfikák, amelyekben a Föld leírását egymással lazán összefüggő ismeretek halmazaként olvashatták, hanem az egyes országok rendszerbe foglalt tárgyalását kívánta. Az államisme hasonló jellegű műveket eredményezett: a szerzők ismertetik a legfontosabb tengereket, folyóvizeket, a legfőbb kereskedelmi útvonalakat, a főbb városokat, felsorolva benne a leghíresebb épületeket, akadémiákat, foglalkoznak az államformával, annak kialakulásával, a nép nyelvével, főbb termékeivel. Az irányzat korabeli népszerűségét mutatja, hogy nagyon sok kijegyzést találunk a kéziratban ilyen jellegű munkákból. A magyar nyelvű kompiláció is hasonló, de ebben a jelenkori leírás mellett hangsúlyos szerepet kapnak a Kanári-szigetek antik földrajzi, történelmi és irodalmi vonatkozásai is. A K 669-ben nincs semmi összefüggően kiírva Hübner művéből, de a K 679/I. jelzetű kéziratcsomóban az 1735-ös kiadás Kanári-szigetekről szóló fejezete olvasható németül (51b–54a).¹⁸ Ennek a szövegnek magyar fordítását találjuk a lexikális rész megfelelő helyein. Mivel Hübnerrel nem lexikonról van szó, Csokonainak kellett beillesztenie az egyes szócikkekhez tartozó információkat. Itt is igaz, ami Hofmann esetében: néhány adat nincs kimásolva németül, de a magyar részben utal Hübnerre Csokonai, és ilyenkor (csak ilyen esetekben) az oldalszámot is megadja:

Az *Atlantis* szócikkben Salamon Ophirjáról olvashatunk, amelyet szintén azonosítottak Atlantisszal. Majd utána: „Hübner Vollst. – pag. 675, 676. Atlantis, vagy Atalantis. De ez a’ mai America é; vagy pdig Európa és América között egy ilyen nevű föld fekütt é; ’s talán elveszett idővel: az mások állíthatják meg. Uő. pag. 510.” (Ezt folytatja egyébként „Cs” megállapítása a sziget Heszperideszekkel való azonosságáról.)

Az *Ophir* szócikkben: „Az a’ Tartomány, mellybe küldötte [...] a’ maga hajóit Salamon. Hübner Vollst. – pag. 411. Pégut tartják Ofirnak a’ Zsidók, azért is ott örömet laknak. Uő. 480. pag. Sokan pedig azt ítélik, hogy ez Monomatapa volna. Uő. pag. 629. De leghelyesebb értelem, hogy ez Atlantisz volt. Uő. pag. 676.”

Ezen kívül csak a *Gorgones* és *Hesperidés* szócikkekben találunk Hübner neve mellett oldalszámot. (A két név ugyanazt a fogalmat takarja.) Tehát a külön oldalszámmal jelölt részek,

¹⁷ GONDÁNE SALÁNKI Márta: *i. m.*, i. h.

¹⁸ Az OSZK-ban őrzött, 1748-as hamburgi kiadás jelenleg nem hozzáférhető. Később a mű lényegi változtatás nélkül ugyan, de új címmel jelent meg: *Allgemeine Geographie...* Ennek 1773-as kiadása a Kollégium könyvtárában U 474.

amelyeket nem jegyzett ki Csokonai németül, a Salamon Ophirjának nevezett városra illetve a Heszperidész szigetekre vonatkoznak. A Hofmanntól latinul ki nem jegyzett címszavakra is éppen a *Hesperides* és *Ophir* szócikkekben utal, a „Cs.”-től származó mondatok pedig egyértelműen a Heszperidész szigetekre vonatkoznak. Talán azért van így, mert ezekből a könyvekből összefüggően csak a Kanári-szigetekre vonatkozó részeket másolta ki, ott viszont nincs szó arról, hogy Salamon Ophirja és a Heszperidák kertje Atlantisszal lenne azonos. De érdekes, hogy Cellarius művének a Kanári-szigeteket tárgyaló fejezetéből épp a Heszperidákra vonatkozó részt hagyja el Csokonai, később pedig egy Luyts-kijegyzésnél a Salamon Ophirjára vonatkozókat nem másolja már ki, holott láthatóan nagyon érdekelt ez a dolog.

– Nagyon sokszor szerepel Szászky neve is a szövegekben. **TOMKA-SZÁSZKY JÁNOS: INTRODUCTIO IN ORBIS HODIERNI GEOGRAPHIAM** című munkájára utal a jelölés.¹⁹ Tomka-Szászky (1700–1762) evangélikus lelkész, történész, geográfus a pozsonyi gimnázium tanára volt, ahol Bél Mátyás (1684–1749), az iskolai földrajzoktatás megújítója, a történelmi-földrajzi irányzat Magyarországon legjelentősebb képviselője mellett működött. Ez a műve is az ő előszavával jelent meg. A népszerű tankönyvet a Kollégiumban is használták.²⁰ Az általános földrajzi fejezetek mellett az akkor ismert négy világrész valamennyi országának leírását megtaláljuk benne. Ebben a kéziratköteggben nics belőle kiírva összefüggően semmi, de a K 679/I.-ben, a Hübner-től kijegyzett oldalak előtt (49a–50a) találunk egy magyar nyelvű szövegrészt, amelynek (bár nincs jelölve) Szászky megnevezett műve a forrása. A könyv harmadik részének II. fejezete (*De insulis Africanae*) tárgyalja a Kanári-szigeteket, a magyar fordítása pedig olvasható a kéziratban, előtte a következő címszavakkal:

– *Vallás. Igazgatás. Lakosok. Hozományok. Városok. Hegyek. Kikötők. Nevek. Levegő.*

– *Fák. Földjök. Földindulás. Gabona. Gyümölcsök. Hegyek. Hozományok. Igazgatás. Klastromok. Kikötők. Levegő. Lakosok. Meridianus. Püspök. Tűzokádó. Templomok. Városok. Vadak. Vallás. Várak.*

Ezek – a *Nevek* kivételével – mind megtalálhatók a magyar nyelvű lexikális részben címszóként, sőt a „betűrendbe” állított szavaknak ott is ez a sorrendje. Viszont a felsoroltnál jóval több szócikkben szerepel Szászky neve.

Tehát a K 669 jelzetű kéziratcsomó két nagy egységre bontható. A latin nyelvű kijegyzések latin nyelvű forrásait a 17. században, ill. a 18. század elején adták ki. Mind 1732 előtt jelent meg, és a kéziratot bejegyzések szerint már 1767 előtt a Kollégiumban voltak, ahol ma is megtalálhatók. Antik és újkori földrajzot tárgyalnak, de nem csupán geográfiai leírást, hanem történelmi áttekintést is találunk bennük, sőt gyakran utalnak antik szerzők földrajzi, történelmi és szépirodalmi munkáira is. Azt hiszem, a bemutatás során nyilvánvalóvá vált, hogy felfedezhetők bizonyos csomópontok, amelyekre különösen nagy figyelmet fordított Csokonai: a délkör (Meridián) problémájára, amelyet az ókorban ismert világ legnyugatibbi pontján, Ferro (Hiero) vagy Teneriffa szigetén húztak meg, de a hely vitatott, és arra is, hogy itt volt-e a mitológiában szereplő Heszperidák kertje; érdekli még az elsüllyedt sziget, Atlantisz legendája, s az, hogy a valaha „Szerencsés szigeteknek” (a költőknél Elíziumi mezők) nevezett Kanári-szigetek valóban Atlantisz maradványai-e és Atlantisznak Amerikával való azonosítása is. A Csokonai által összeállított lexikális részben szintén hangsúlyos szerepet kapnak ezek a kérdések. Ennek forrásai között a kijegyzett munkák egy része mellett már modernebb földrajzi műveket is találunk.

B. A K 679/II. jelzetű kéziratcsomó

Ebben a kötetben főként német, de francia, angol, magyar és latin nyelvű kijegyzéseket is találunk. A kijegyzések több fogásból állnak, témájuk azonban közös: a Kanári-szigetek. For-

¹⁹ Az általam használt kiadás: 1788. Pozsony, kollégiumi könyvtár U 453.

²⁰ GONDÁNÉ SALÁNKI M.: *i. m.*, i. h.

rásaik többsége a fönt tárgyalt latin nyelvű munkáknál későbbi. Egy részük földrajzi kézikönyv, másik pedig útleírás. Általában pontosan megnevezi Csokonai a forrást, sőt az oldalszámokat is megadja. A kijegyzések nem különülnek el élesen egymástól, egyetlen lapon néha több is olvasható. Mivel nem tudjuk pontosan, hogy hogyan viszonyul a kéziratcsomó mai állapota az eredetihez, és nem ismerhető fel semmilyen szempont, amely szerint csoportosította volna a följegyzéseket Csokonai, ezért a kivonatolt könyveket jelenlegi előfordulásuknak megfelelően közlöm, és csak ott bontom meg ezt a sorrendet, ahol nyilvánvaló a kijegyzések fölcserélődése.

8. „ARTHUR FILEP tengeri utazása Brázsília, Kap, Botanibay; Port-jákszon felé, ily könyvben foglaltatik: „PHILLIPS REISE. — Nürnberg. 1791. Phillpi (Arthur) utazása. Neusudvalesbe.” (42a—43a)

Arthur Phillip 18. századi utazó volt. A Botany-bay nevű öblöt James Cook (1728—1779), Ausztrália fölfedezője találta meg 1770-ben. Partján fegyenctelepet akart létrehozni, de Phillip kapitány a közeli Port Jackson parján hozta létre azt 1787-ben. A megjelölt forrásban ezt az utat, a fegyencek szállítását írja le a hajóskapitány. Az utazás során Teneriffa szigetét is érintette gályájuk. Csokonai — bár a kéziratban pontos forrást nem, hanem csak oldalszámot ad meg —, a Magyarországon ebben az időszakban igen népszerű MAGYAR KÖNYVHÁZAT használat. A 22 szakaszból álló sorozatot 1783-tól adták ki Pesten és Pozsonyban. több kijegyzés is származik ebből a gyűjteményből. A szerző, MOLNÁR JÁNOS (1728—1804) által fontosnak tartott külföldi könyvek magyar nyelvű kivonatait tartalmazza. Sok útleírást találunk közöttük. Phillip útibeszámolója a VI. szakaszban (1794) jelent meg (4—15. l.) Csokonai kizárólag a Teneriffára vonatkozó sorokat másolta ki, azokat viszont teljes egészében. Ír az ott termő gyümölcsökről, a sziget politikai helyzetéről, nevének eredetéről (Teneriffa = hó-hegy, a Piko nevű, állandóan hóval borított hegycsúcsról nevezték el, ami a sziget egyik legfőbb nevezetessége), és megemlíti a Teneriffán talált múmiákat is, hírnevüket az egyiptomiakéhoz hasonlítva.

9. „GEOGRAPHISCH—STATISTISCHE REISEN, nach den neuesten und besten Werken bearbeitet von KARL AUGUST ENGELHARDT. IV Bde. Dresden - Friedrichstadt. 1795.” (43a—43b)

Engelhardtnak (1768—1834) ezt a munkáját eddig sajnos nem sikerült megtalálni. Itt csak rövid kijegyzést olvashatunk, de egy másik helyen hosszabbat. Államismereti kézikönyvről van szó, amely főként az egyes országokra vonatkozó statisztikai adatokat tartalmazza. A Kanári-szigetek kereskedelmére vonatkozóan találunk itt néhányat — részben magyarra fordítva.

„MAGYAR KÖNYVHÁZ. Irá MOLNÁR JÁNOS. Pozsonyban és Pesten. 1783—1798.”²¹ (44a—44b)

A jezsuita szerzetes, később világi pap és kanonok népszerű sorozatából olvashatunk ismét részleteket.

Az első szakaszból (Pozsony, 1783.):

10. XIV. KÖNYV: *Ansonnak a' világ körül való utazása* (118. laptól)

George Anson (1697—1762) híres hajóújáról számol be, amit először 1748-ban adtak ki Londonban, majd több nyelvre is lefordították. Molnár János az 1764-es párizsi kiadást kivonatolta és fordította. Csokonai is kimásolja a mű francia címét, majd mindössze egy mondatot jegyez le a 38. lapról, mert csak itt szerepel a Kanári-szigetek egyike: „Mádérának finom borát emlegeti.”

11. XVI. KÖNYV: *Adanson Senegaliáról* (128. laptól)

Michael Adanson (1727—1806) francia botanikus és zoológus útibeszámolójának 1773-as lipcsei kiadásából olvasható részlet. A költőt csak a Teneriffán szerzett benyomások érdeklik: a Pico hegy leírása után részletesen elemzi a szerző, hogy mitől olyan ízletes a Teneriffa hegyein termő híres „Malvasiai bor”.

A harmadik szakaszból (Pozsony, 1783.)

²¹ A teljes sorozat OSZK 23086/1-22.

12. CXX. ÉS CXXI. KÖNYV: *Kook avagy luk Hajózási* illetve *Azonnak folytatása*

James Cook világ körüli utazásának népszerű leírásából a második szakaszban is kivonatol Molnár János. Az 1774-es berlini kiadást használta. (Itt nem jelöli, de a második szakasz XXXVI. könyvénel, amely szintén innen való, igen.) A kéziratcsomóban később hosszú kijegyzést találunk a mű francia kiadásából. Csak azt a néhány sort írja ki Csokonai, ami mellett a könyvben lapszéli jegyzetként ez áll: Madeirai bor, Funchal.

13. CLXXXIV – CLXXXVI. KÖNYV: *Bernoulli. Az utazásokról.*

Johann III. Bernoulli (1744–1807) a híres bázeli természettudós család tagja Berlinben tanított. Utazásainak eredményeként számos útleírás született. Ebben a kijegyzésben szintén a madeirai borról olvashatunk. Tehát mind a négy szövegrésznek azonos a témája: a Maderán termő híres bor – ez később is gyakran szerepel a följegyzésekben, láthatóan nagyon érdekelte a költőt.

14. „JOH. ERNST FABRI: *ELEMENTARGEOPHIE. III^{te} Auflage. Halle. 1790–94. IV Bde.* (45a–47b)

A német Fabri (1755–1825) a geográfia és statisztika professzora, a kor egyik legfőbb szaktekintélyének számított. Előbb Göttingenben tanított, majd Berlinben, a politikai–statisztikai földrajz fő képviselőjével, Anton Friedrich Büschinggel együtt. Csokonai is ismerte, sőt nagyra tartotta műveit. Bizonyíték erre egyik Csurgóról írott levele,²² amelyben kéri Sárközy Istvánt, „hahogy fontosabb foglalatosságainak terhére nem lenne, a Fábri professzor Geographiáját Tiszteletes Budai Uramtól elhozatván, [méltoztassa] megküldeni, az a könyv eddig még legjobb a mai geographára s benne az új változások is 1796-ig ki vagynak téve, az auctor is olyan Németországban, mint nem régen Büsching vala.” Kérését így indokolja: „Mostan tehát az időnek rövidségéhez s funcionnak határozatlanságához képest, ami kicsinyt, jót akarván az enyémekek fejébe verni; a legjobb principiumú és rendű könyvekből kívánok nékiek rövid sistemát s oskolai kézikönyvet, amely zsinórjuk legyen nékiek, az én bővebb magyarázatomra készíteni.” Az évszám jelzi, hogy nem ezt a munkát kéri, hiszen ennek utolsó kötete 1794-ben jelent meg, de a következő kijegyzések forrását (*Handbuch...*) 1797-ben adták ki, és szintén Fabri a szerzője.

Az *Elementargeographie*-ből Csokonai az első kötet Kanári-szigetéről szóló fejezetét másolta ki – úgy tűnik, teljes egészében. Az államisme kívánalmainak megfelelően, részletes leírást találunk a szigetek fekvéséről, jellemzőiről, főbb termékeiről, időjárásáról, az ott élő állatokról és növényekről, a lakosokról, szokásairól, vendégszeretetükről és táncszeretetükről; külön beszél Teneriffa híres boráról és a Pico de Teyde vulkáni kitérőseiről. A negyedik kötetből a szigetek fő nevezetességei (bor és kanárimadár) mellett a kereskedelemre, lakosságra vonatkozó adatok érdekelték a költőt, és nem mulasztja el megemlíteni az első Meridián meghúzásának helyét (Ferro) sem.

15. „M. J. E. FABRI: *HANDBUCH DER NEUESTEN GEOGRAPHIE FÜR AKADEMIEN UND GYMNASIEN. – Nebst einer Einleitung in die mathematische und physikalische Erdbeschreibung. VI^{te} Auflage. Halle. 1794.*” (48a–48b)²³

A mű öt nagy fejezetben az öt földrészt tárgyalja. A harmadikban, Afrika szigetei között, külön mutatja be a Portugáliához tartozó Madera és Porto Santo szigeteket és külön a Kanári-szigeteket, amelyek „a’ Spanyolokéi”. Csokonai itt csak a Kanári-szigetek jellemzését írja ki: régi neve, egészséges levegője, főbb termékek (külön a borról), állatok (kiemelve a kanárimadarat), az első Meridián kérdése és még néhány statisztikai adat (kereskedelem, várak, „klastromok”). Az ötödik, Ausztráliát tárgyaló fejezetből csak azért írt ki néhány sort, mert ott Hawaii

²² Sárközy Istvánnak, a gimnázium egyik alapítójának, 1799. jún. 2.

²³ 1801-es, javított és bővített kiadás a kollégiumi könyvtárban: U 281.

egyik hegyének magasságát összehasonlítják a Picoéval. Végül a bevezető fejezetből másolt Csokonai az első Meridián és a mágneses Meridián meghúzásának helyéről néhány mondatot.

16. *TOMKA-SZÁSZKY JÁNOS: INTRODUCTIO IN ORBIS HODIERNI GEOGRAPHIAM* (49a–50a)

Ezt a művet a lexikális rész egyik fő forrásaként részletesen bemutattam. Nem jelöli ugyan Csokonai, de Tomka-Szászky könyvének Kanári-szigetéről szóló fejezetét találjuk itt magyarra fordítva. (*Canariae, olim fortunatae Insulae.*) Előtte a K 669 lexikális részének címszavaiból olvashatunk néhányat.

17. „*JO: HÜBNER'S VOLLSTÄNDIGE GEOGRAPHIE. III. Theile. Hamburg, Frankfurt und Leipzig. 1735.*” (51a–54a)

Hübner munkája is fontos forrása volt a magyar nyelvű lexikonnak. A német kijegyzés szövegét – Szászky könyvének megfelelő részéhez hasonlóan – földarabolva olvashatjuk a megfelelő címszavaknál. Említettem, hogy néhány oldalszámot is találunk a magyar szövegben, amelyekről viszont nem jegyzett ide németül Csokonai.

18. „*MAGAZIN VON MERKWÜRDIGEN NEUEN REISEBESCHREIBUNGEN. Aus fremden Sprachen übersetzt und mit erläuternden Anmerkungen begleitet. [Von JOHANN REINHOLD FORSTER./ – Mit Kupfern und Landcharten. Wien. 1792, ff.*” Ebben: „*VIII^{ter} Band. Des Grafen von Ferriers – Sauveboeuf Reisen in der Türkei, Persien und Arabien während der Jahre 1782 bis 1789.*” Wien, 1792. (72a–73b)²⁴

A többkötetes gyűjteményben érdekes útleírások német fordításait találjuk. (Például a már említett *Phillip's Reise* is benne van.) Szerkesztője: J. R. Forster (1729–1798), a híres természettudós és utazó, aki fiával, Georggal együtt elkíserte Cook kapitányt világ körüli útjára; az útibeszámoló, amely J. R. Forster naplóján alapszik, Georg Forster adta ki 1776-ban angolul *A voyage round the world* címmel. Francia fordításából hosszasan jegyzett ki Csokonai. *A Magazin...* kötetei 1790-től jelentek meg, és a szerkesztő nem csupán összegyűjtötte az útleírásokat, hanem sok helyen javította is, így a szövegek lábjegyzeteiben gyakran találunk helyreigazításokat. Forster néha utal a gyűjtemény más köteteiben megjelent, hasonló témájú útleírásokra. Itt is ezt teszi: a részben német, részben magyar kijegyzés a nyolcadik kötetből való, de Forster többször említ a jegyzetekben egy hasonló témájú útleírást, ennek címét is megtaláljuk a kéziratban. Érdekes, hogy a Perzsiáról lejegyzett néhány sorból semmi nem vonatkozik közvetlenül a Kanári-szigetekre. Mégsem Perzsia leírására volt kíváncsi a költő, mert mindössze három, különböző helyekről származó bekezdésről van szó: az első a XVIII. fejezetből, amely többek között Perzsia fontosabb városait tárgyalja: csak a Schiras városának világszerte híres boráról írottak érdeklik, amelyet már Horatius is dicsért. A bor mellett kiemeli még az itt készített kitűnő rózsavizet. A másik, szintén német kijegyzés a XIX. fejezetből való, ahol az utazó az ország közigazgatásáról és a lakosokról beszél. Csokonai a perzsák műveltségéről ír ki néhány sort, és megemlíti híres költőjüket, Sadi (Háfiz) is: „Der dichter Sadi, dessen Grabmhl sich zu Schiras befindet, machte der Dichtkunst Ehre, und andre haben ihn mit Glück nachgeahmt, ohne in die schwülstige, den Morgenländern natürliche Schreibart zu verfallen.” (a 243. lapról) Tudjuk, hogy életművében milyen fontos szerepet tölt be Háfiz. Ezek szerint itt is fölfigyelt rá. A harmadik szövegrész magyarra van fordítva, és – bár nincs jelölve oldalszám –, a XVI. fejezetből való (190. l.). Ali Murat kán győzelmének örömmünepéről annyit jegyez le, hogy az embereket a kitűnő rózsavizel locsolták.

19. „*R: TOWNSON TRAVELS IN HUNGARY, 1793. [...] London, 1797.*” A francia kiadás: „*VOYAGE EN HONGRIE [...] Leipzig. 1800.*”²⁵

²⁴ OSZK 22828/8.

²⁵ Kollégiumi könyvtár U 1108.

Townson, a 18. századi utazót és Magyarországról szóló háromkötetes útleírását Csokonai leveleiben is említi. Az egyikben, Townson idézve így jellemzi szülővárosát: „Ez a lugubris tónusú Debrecen ugyan, amint Townson nevezi, nem igen ébreszti a poetai lelket.”²⁶ Pár nappal később egyszerre ír levelet édesanyjának és barátjának, Nagy Gábornak Ongáról (1801. júl. 19.), ahol Puky Istvánnál vendégeskedett. Édesanyját arról tudósítja, hogy barátaival ellátogatott Aggtelekre. Hosszan beszél el élményeit, azt is megírja, hogy „Ezt a barlangot bejárta Townson anglus, kinek róla relációját óhajtánám Nagy Gábor barátomtól magyarra fordítva megnyerni.” A Nagy Gáborhoz írott levelében a következőt olvashatjuk: „Kérsd el [a levelet], vagy ha terhedre nem lenne, menj le hozzánk s olvasd el; talán fogsz benne olyat találni, ami valamennyire interessál, kivált az agteleki barlang és Kazinczy. Az elsöre azt kérem, hogy akár magyarul fordítva, akár az eredeti franciába ne sajnáld számunkra kiküldeni Igarra, amit róla Townson írván hagyott, — az ő társa nevét az esztendő-számmal láttam a kőbe felmetszve.” Kazinczy kapcsán a tokajit is megemlíti Csokonai; hosszasan dicséri azt, a levél végén pedig elmeséli, hogy Tokajban is járt. 1802-ből szintén találunk Townsonra vonatkozó utalást: „házámnak nagyobb részét, ha townsoni szemekkel nem is, de hazafiúi szívvel bejártam;” — írja egyik levelében.²⁷ Úgy tűnik tehát, hogy Magyarország földrajzát, történelmét tanulmányozva, 1801–1802 környékén sokat forgatta Csokonai a háromkötetes mű frissen megjelent francia fordítását. Az ide kijegyzett rész szempontjából is érdekes, hogy ugyanabban a levélben beszél Townsonról és a tokaji borról, mert most csupán az érdeklő, hogy mit tart az utazó a tokajiról. A *Voyage... XII. fejezetének címe: Tokay, Ses Vignes et ses Vins; Son Sol; Lithologie; Magasins de Sel.* Ebből másolt ki néhány sort (bár a 138., 139. oldalt adja meg, csak a 138. lapról), mely szerint a szerző túl drágának tartja a magyarok híres borát, és az árért nem elég finomnak. Megemlíti, hogy Spanyolországban is nagyon finom édes bort lehet kapni, ami neki jobban ízlik, mint a tokaji. Talán emiatt a megjegyzés miatt került a Kanári-szigetekre vonatkozó följegyzésekhez Townson műve.

(9.) „*GEOGRAPHISCH—STATISTISCHE REISEN, nach den neuesten und besten Werken bearbeitet von KARL AUGUST ENGELHARDT Dresden. I—IV. Tom. 1794—1795.*” (76a—77a)

Már olvashattunk kijegyzést ebből a műből, de a kézirat azt mutatja, hogy egymástól függetlenül készültek. Itt Maderáról és Porto Santoról ír le egy hosszabb részt, majd a 147. lapról csupán egyetlen mondatot: „Jährlich segeln 5 bis 6 portug[iesische] Schiffe blos mit Maderawein nach Bengalen.” Ezt a statisztikai adatot is a maderai bor miatt jegyezte föl a költő.

20. „*M. GEORG CHRISTIAN RAFF'S GEOGRAPHIE FÜR KINDER. Nach des Verfassers Tode fortgesetzt von Christian Carl André. III. Th. Thübingen. 1791.*”²⁸ (62a—69b + 78a—79b)

Raff (1748—1788) népszerű német pedagógus volt, aki a reáltárgyak és természettudományok elsajátításának megkönnyítésére több, dialogikus formában írt tankönyvet készített. Eredetileg ez a munka is úgy jelent meg. Magyar fordítását 1791-ben adták ki (*Raff György geográfijája. A' gyengébbek elméjékhöz alkalmaztatott és magyarul kiadatott. Vátzon, 1791.*) Nem tudni, hogy Csokonai ismerte-e a fordítást. Raff másik híres műve, amelyet szintén lefordítottak magyarra is: *Naturgeschichte für Kinder.* Mindkét műre találunk utalást Csokonai írásai között:

Egyik levelében közli kéziratban levő, kiadásra váró munkáinak listáját. Közöttük: „Raff's Naturgeschichte für Kinder. Megbővítvé.”²⁹

A *D[ebreceni] Magyar Psyche* című újságparódiájában, amelyet 1795-ben Budai Ézsaiás esküvőjére írt, szintén említi Raffot:

²⁶ Festetics György grófnak, Miskolc, 1801. júl. 7.

²⁷ Széchényi Ferenc grófnak, 1802. szept. 16. Az *Árpádiász* tervéről írt, és arról, hogy fontosnak tartja hazánk történelmének és jelenlegi helyzetének megismerését. Ennek kapcsán teszi ezt a megállapítást.

²⁸ Egy 1787-es tübingeni kiadás első kötetét találtam a Kollégium könyvtárában (S 802).

²⁹ Koháry Ferenc grófnak, Komárom, 1797. nov. 8.

„Hát mikor a” híres Dafnét
 megszerette Minerva,
 A Bodzába bútt, de onnét
 Hajde, salva venia.
 Régen ilyen érte Darnét,
 Ma is éri ilyen Rafnét,
 Míg firkál Raf: für Kinder.”

Ehhez a *Jegyzésekben* : „Rafnak Munkáji vagynak für Kinder, mint Geografia és Naturalis Historia.”³⁰ Tehát ismerte mindkét művet.

Raff földrajzi munkájából folyamatos német kijegyzést olvashatunk – valószínűleg az egész Kanári-szigetekről szóló fejezetet. Csak néhol szelektál a költő, kiemelve az őt érdeklő információkat, általában pontokkal jelölve a kihagyást. A gyermekeknek szóló könyv egyszerű stílusban beszél a szigetek jellegzetességeiről és jelenlegi helyzetéről. Újat tudunk meg a lakosokról: lompos, nehézkes járásúak, piszkosak, de udvariasak és mértékletesek az evésben és ivásban. Hübner véleménye a lexikális rész *Lakosok* szócikke szerint, egészen más: „Régi lakosi lapos orrúak, hanem derék emberek; ugyan disznó módra tudnak enni: mert egy közlők megehetik egy üllő helyébe egész ketskebakot, és még rá tud tsemegélni húsz tengeri nyulat – gondolnám egész háza népével.” A szigetek fő nevezetességei: Az első és legfontosabb a hegyek vulkanitása és a földregézek, a másik örökké nyíló virágaik; egy utazó állítása szerint a leszakított virág még egy év múlva is olyan volt, mintha egy nappal azelőtt tépték volna le, a harmadik a Délkőr, amely Ferrón megy át, de helye az egyes térképeken más és más, mert az angolok Londonon, a franciák Párizson húzzák keresztül, a negyedik fő nevezetesség a „szent fa” (*Santo*), amely szintén Ferro szigetén található, és csodálatos módon látja el leveleiről folyton csepegő vízzel a szárazságtól szenvedő lakosságot. Nagyon sok kijegyzésben szerepelnek ezek az egzotikumnak számító érdekességek, kivéve az örökké nyíló virág történetét, amelyről csak itt olvashatunk. A kijegyzés megszakadt, folytatását néhány lappal arrébb találjuk. Itt már a harmadik részből, az Atlanti-óciánon való hajózást tárgyaló fejezetből van följegyzve néhány mondat – ezek nem mindig kapcsolódnak közvetlenül a Kanári-szigetekhez. Olvasás közben írhatta ki ide a számára érdekes megjegyzéseket Csokonai. Egy részüket azért, mert megemlíti a Kanári-szigetek valamelyikét, amelyet a hajósok érintettek, vagy mert utalást talált rájuk (pl. az Új-Hollandiában termő vörös gumifát a szigetek termő sárkányvérhez hasonlítják), érdekesebb viszont a kijegyzés másik csoportja: itt néhány földrészt említenek, amelyekről azt feltételezik, hogy nagy szárazföld maradványai (Bermudák), vagy azt, hogy valaha tenger borította őket (Yorktown). Ezekkel a feltevésekkel mintha Atlantisz legendáját akarta volna a költő alátámasztani.

21. „*ROBINSON DER JÜNGERE, zur angenehmen und nützlichen Unterhaltung für Kinder, von J. H. CAMPE. Wien. 1784. 2 Bde.*”³¹ (79b–81a)

Joachim Heinrich Campe (1746–1818) nagyhatású német pedagógus volt a felvilágosodás korában, nevelési elvei Rousseau-n alapulnak. Defoe Robinsonja 1719-ben jelent meg, majd sorra követték hasonló kalandos regények. Campe ennek mintájára készítette *Iffabbik Robinsonját*, ami igazából már nem is regény, hanem dialogikus formában szerkesztett, didaktikus célzatú történelmi tankönyv. Benne az édesapa beszélget gyermekeivel Robinson kalandjairól, és ez alkalmat nyújt földrajzi, történelmi ismeretek közlésére. 1779-ben jelent meg először a könyv, 1875-ben pedig már a kilencvenedik kiadás. (Magyarra csak 1836-ban fordították: *Iffabbik Robinson. Mulatságos olvasó könyv gyermekek és ifjak számára.*) Utazásai közben Robinson Maderára is eljutott. Az itt töltött napok leírását találjuk a kéziratban – némi kihagyással.

³⁰ CSOKONAI Vitéz Mihály összes művei. Széprózaí művek. Kiadta DEBRECZENI Attila. Bp. 1990. 131. (561–565) ls 135, (697–698).

³¹ Kollégiumi könyvtár T 690.

Természetesen ha Maderáról van szó, akkor központi téma a bor és annak készítési módja. Ezután – a Robinsonra és legénységére vonatkozó megjegyzéseket elhagyva – a Piko megpillantásának élményével folytatódik a szöveg. (A lap megjelölése hibás, 34. helyett 33. lapot írt Csokonai.)

22. „KÖZÖNSÉGES HISTÓRIA, készítette Tanítványi' számára BUDAI ÉSAIÁS. 1. Rész. Debretzenben. 1800.”³² (81a–81b)

Budai Ézsaiás (1766–1841) a mű teljes címe szerint a „Philosophia Doctora, és a Debreczeni Ref. Collegiumban Históriának, Görög Nyelvnek, és Deák Ékesszólásnak Professora” volt. A 12–13 éves Csokonai magántanítója (privatus praeceptor) az 1785/86-os tanévben. Göttingenben (1793–94) történelmet és irodalomtörténetet tanult, de szívesen hallgatott statisztikai előadásokat is.³³ Hazatérése után többek között geográfiát oktatott a Kollégiumban. Elődeihez hasonlóan, ő is a történelmi–földrajzi irányzatot követte. A *Közönséges História* négy kötetéből az első tárgyalja az egyetemes történelmet. Ennek első részében az *Özönvíz előtt való História* adatik elő. Csupán egyetlen mondat van kiejegyezve az egész könyvből, mégpedig azért, mert csupán itt fordul elő a Kanári-szigetek neve. A klíma-elmélet igazságát akarja vele bizonyítani Budai: „Igaz ugyan, hogy a' Világnak mind az öt résziben sokat különböznek az emberek egymástól, nagyságokra, természetekre, színekre, testeknek állására és formájára nézve. De ezt tseleksi a' különböző Clima (Égallya), különböző élet módja.” Ezután következik a kiejegyzett rész, amelyben mind az a kanárimadarak színével támasztja elá, amelyek „színekre nézve tsupa zöldek, nálunk pedig sárgás fejérek.” Budait különösen érdekelte a klíma-elmélet. Doktori értekezésének is ez áll a központjában: [...] azon okoról, melyek miatt a kultúra Európa északi részén a déliekhez képest késedelmesen fejlődött ki.”³⁴ De Csokonait nem valószínű, hogy itt maga az elmélet érdekelte, hiszen nem a lényegi információt másolta ki, hanem csupán a bizonyítékot. Egyébként a madarak színéről egy mai útikalauzban ezt olvashatjuk: „Tenerifán Teide-madár a neve a szigetéről elnevezett kanárimadárnak. [...] A vadon élő 'kanárik' tollazata meglehetősen szerény szürkés–zöldes színű, és nem is jó énekesek. Csupán a tenyésztés által (már a 15. században Itáliába és Franciaországba szállítottak ilyen madarakat) tettek szert szép sárga tollazatokra és híres énekhangjukra.”³⁵

23. „JOHANN HÜBNER: REALES STAATS- ZEITUNGS- UND CONVERSATIONS-LEXIKON, Leipzig”³⁶ (82a–85b)

Ebből (betűrendtől eltérve) a következő szócikkek vannak kimásolva: *Lancerotte, Porto Santo, Madera, St. Borondon, St. Christoval de la Laguna, St. Cruz, Tenerifa, Alegranza, Forteventura, Palma, Canarische Inseln, Palmas, Funchal, Ferro, Monchrico, Oratava, Teyda, Salvages* – tehát a szigetek neve, a főbb városok és néhány nevezetesség. Mivel lexikonról van szó, tömörebb, mint Hübner másik munkája, és még több száz statisztikai adatot találunk benne.

(7.) J. LUYTS: INTRODUCTIO... (86b–87b)

A K 669 jelzetű kéziratcsomó bemutatásában részletesen beszéltem errő a műről, amelyből ott a forrás és pontos oldalszám megjelölésével találunk kiejegyzést. Itt semmi utalást nem találunk arra, hogy honnan való a szöveg. A könyv 690. oldalán kezdődik az ötödik rész (*De*

³² Kollégiumi könyvtár I 911.

³³ Budai Ézsaiás göttingeni tanulmányairól és az ottani professzorokról I. BORZSÁK István: Budai Ézsaiás és klasszika – filológiánk kezdetei. Bp. 1955. 26–73.

³⁴ A dolgozat részletes bemutatását I. SZABÓ József: Budai Ézsaiás élete és földrajzi vonatkozású munkássága.... Db. 1975.

³⁵ Kanári-szigetek (Polyglott útikalauz). Bp. 1991. 6.

³⁶ A kéziratban erősen le vannak satírozva a forrást jelölő sorok, a kiadás éve pedig olvashatatlan. 1704-ben jelent meg először, és népszerűségének köszönhetően Magyarországon is több kiadása található. Az egyes kiadásokban néhány statisztikai adat különbözik. Az itt használt példányt eddig nem sikerült megtalálnunk.

Duplex America), ennek első fejezetéből (*America in genere*) másolt ki két bekezdést (X., XI. – mellettük alcímek: „*Testimonia pro America antiquitas nota*” illetve „*Motae contra ea difficultates et solutate*”). Amerika létezését feltételező, azt Atlantisszal azonosító antik szerzőket ismertet (Platon, Diodorus Siculus, Theopompus, Arisztotelész, Homérosz, Horatius és Seneca, aki megjósolta Amerika fölfedezését), majd olyanokat, akik szerint a két sziget nem azonos, és cáfolják Atlantis legendáját (Kircherus, Barlaeus). A következő bekezdésben azt tárgyalja Luyts, hogy Amerika azonos-e Salamon Ophirjával, de ennek csak az első mondatát találjuk a kéziratban. Tartalma és jellege szerint nem illik ide ez a kijegyzés. Sokkal inkább a K 669 jelzetű kézirat-csomóba, ahol a többi latin nyelvű forrásból hasonló jellegű kivonatokat találunk.

24. „*DER LEHRMEISTER oder ein allgemeines System der Erziehung... Aus d[em] Englischen von einer Gessellschaft übersetzt. Leipzig. 1763. II. Bände.*”³⁷ (88a–88b)

Ennek a tankönyvnek a szerzője ismeretlen. Tizenkét részben tárgyalja a különböző tudományokat, a harmadik rész: *Von der Architektur, Mechanik, Erdbeschreibung und Sternkunst*. Ennek egyik alfejezete: *Von den Afrikanischen Inseln*. A Teneriffára és Maderára vonatkozó rész van kírva, részletesen kiemelve a Piko.

25. „*A' VILÁG' TÖRTÉNETÉNEK TUDOMÁNYJÁRA VALÓ KÉSZÜLET. Írta SLÖTZER AUG. LAJOS. Ford. NÉMETH LÁSZLÓ Soprony. 1795.*”³⁸ (88b)

Schlözer (1735–1806) a göttingeni egyetem neves oktatója volt. Statisztikai, történelmi és politikai előadásait Budai Ézsaiás is látogatta, sőt a „Reise-Collegium hallgatásának igen örül.”³⁹ A magyarok eredetére vonatkozó nézetei kapcsán Csokonai is említi (levele Széchényi Ferenchez, 1802. szept. 16.). Valószínűleg a *Vorbereitung zur Weltgeschichte für Kinder* (első kiadás 1779.) című művét fordította magyarra a Kazinczyval is levelező Németh László (1770–1806), a soproni evangélikus lyceum tanára, aki (1791–1794) szintén Göttingenben tanult. A könyvet tanári kézikönyvnek szánja, de „mint gyermeki olvasásra való könyvetske” is alkalmas. A második rész címe: *A Földnek változásai*. Egyik alfejezetében arról beszél a szerző, hogy „A' száraz földből néhol ismét vizek lettek.” Példa erre Atlantisz, az egykor Amerika és Afrika között fekvő földrész. Csokonai csak ezt az Atlantiszra vonatkozó mondatot jegyzi ki. A következő kijegyzés – ugyanennek a résznek egy másik alfejezetéből – Maderáról szól, és természetesen nem mulasztja el híres borának említését sem. Itt tárgyalja a szerző, hogy „A' növények, valamint az Emberek egy helyről más hová jutottak.” Példa erre az egykor erdővel borított, most híres bortermő sziget, amelyre Kínából hozták a szőlőtőkékét. A harmadik kijegyzésben ismét a maderai szőlőtőkéről olvashatunk egy rövid megjegyzést (oldalszám hibás, 32. helyett 30.).

26. „*DESCRIPTIO ORBIS ANTIQUI in XIV Tabulis exhibita a JO. DAVIDE KOELERO. Studio atque opera CHRISTOPHORI WEIGELII. Norinbergae*”⁴⁰ (89a)

Johann David Köhler (1684–1755) az altdorfi, majd 1735-től a göttingeni egyetem történelmi és politikaprofesszora volt. 44 térképet tartalmazó atlaszának rézmetszeteit Johann Christoph Weigel (1654–1725), a híres nürnbergi kiadó alapítója készítette. Atlaszok nélkülözhetetlenek voltak a geográfiaoktatásban, de drágaságuk miatt nagyon kevés állt a diákok rendelkezésére. Ezért is kezdeményezte Debrecenben Budai Ézsaiás a rézmetsző diákok működését, akikkel Csokonai is jó kapcsolatban volt.⁴¹ Az egyik diáknak, Karacs Ferencnek, akit a magyar kartográfia egyik megteremtőjeként tartanak számon, 1788-ból fennmaradt egy füzet, amelyben kézzel rajzolt és színezett térképeket is találunk. Mintája David Köhler *Descriptio...* című atla-

³⁷ 1765-ös, bővített kiadás a Kollégium könyvtárában S 942/ii.

³⁸ OSZK 282912.

³⁹ BORZSÁK: i. m. 56–57.

⁴⁰ Kollégiumi könyvtár U 53.

⁴¹ A rézmetsző diákok tevékenységéről, kapcsolatunkról Csokonaival I. TÓTH Béla: A debreceni rézmetsző diákok. Bp. 1976.

sza volt.⁴² Feltételezhetően Csokonai is használta a térképgyűjteményt mint földrajzot tanuló diák, később mint földrajzot tanító praeceptor. A 43. sz. térképről (*Scena historiarum Occidentales Quinti Seculi post Christum natum in qua Imperii Romanorum et Accolarum Barbarorum status sistitur accurate*) írja kia a Kanári-szigetek régi elnevezéseit és a hozzájuk tartozó szerzői megjegyzéseket.

(7.) J. LUYTS: *INTRODUCTIO...* (89b)

Ebből a műből már kétszer olvashattunk kijegyzéseket. A forrás jelöléseként csak ennyit találunk: Luyts etc. — pag. 644. Egyetlen — eddig ki nem másolt — bekezdés olvasható itt a XI. fejezetből (*Insulae Capitis Viridis*), mellette alcím a könyvben: *Hodierna nomina Insularum Capitis Viridis*.

27. „MEUSELS LAHRBUCH DER STATISTIK. Zweite Ausgabe. Leipzig. 1794.”⁴³ (89b)

Johann Georg Meusel (1743–1796) német történész, klasszika-filológus a göttingeni egyetemen tanított. Statisztikai kézikönyvének tizennyolc fejezetében Európa országait írja le. Az egyes fejezetek felépítése azonos: alcímek szerint mutatja be az ország fekvését, lakosságát, kereskedelmét... Spanyolországnál (XIV. fejezet) röviden ír a hozzá tartozó országokról is (*Nebenländer in Afrika*), innen való a följegyzés, amelyben a Kanári-szigetek fő termékeit sorolja föl. Portugáliáról (XVIII. fejezet) a *Die Insel Madera* című részt másolta ki Csokonai.

Ezután egy budai könyvkereskedőnél, Meissner Ferencnél megvásárolható földrajzi tárgyú könyvek listája következik a kéziratban. A kereskedés 1796 és 1799 között működött, tehát a följegyzés is ebben az időben keletkezhetett. (90a–90b)

28. „JOH. GEOR. MEUSEL'S ANLEITUNG. ZUR KENNTNIS DER EUROP[ÄISCHEN] STAATENHISTORIE nach Gebauerscher Lehrart. Dritte Ausgabe. Leipzig. 1788.”⁴⁴ (91a)

A mű Európa történelmét tárgyalja tizennégy fejezetben. Spanyolország királyait felsorolja (I. fejezet), a szerző beszél X. Alfonzról is. Itt említi meg jegyzetben a Kanári-szigetek fölfedezési idejére vonatkozó bizonytalanságokat, illetve megad a témához néhány irodalmat (egy spanyol, egy francia és egy angol nyelvű könyv címét), ezeket találjuk a kéziratban.

29. „MAGYAR KÖNYVHÁZ. Írá MOLNÁR JÁNOS VII. szakasz. Pesten. 1795.” (91b–92a)

A gyűjtemény más szakasziról már beszéltem előbbi följegyzéseknél. Bár nem jelzi, valójában két útibeszámoló kivonatából írt ki egy–egy mondatot Csokonai. Mindkettő Murr Gyűleményeiben jelent meg. Christoph Gottlieb von Murr (1733–1811) polihisztor, nagy utazó volt, aki protestáns létére sok misszionárius jezsuitával állt kapcsolatban. A német jezsuita, Bayer Farkas, azaz Johann Wolfgang Bayer 1749-ben indult Peruba, és 1770-ben tért vissza Európába. Utazásának leírását Murr 1776-ban adta ki, ebből kivonatolt Molnár János. A kéziratban csak a Piko hegyről van egyetlen mondat, majd az 54. lapról Murrnak az egyik útibeszámolóhoz fűzött megállapítása Porto Santo és Madera fölfedezésének idejéről.

30. „NEU VERMEHRTES HISTORISCH- UND GEOGRAPHISCHES ALLGEMEINES LEXIKON von JACOB CHRISTOPH ISELIN. Basel. 1726–27. IV Voll. Supplement von Jacob Christoph Beck und Aug. Joh. Buxtorf. 1742–1744. Basel. II Voll.”⁴⁵ (102a–109b + 94a)

Iselin (1681–1737) a baseli egyetem híres történelemprofesszora volt. A mellette működő Christoph Beck (1711–1785) révén Maróthi György, a Kollégium tanára, baseli tanulmányi alatt került vele kapcsolatba. Maróthi és Beck levelezéséből tudhatjuk, hogy a debreceni professzor Bernben vásárolta meg Iselin munkáját, amelyet *Lexikon Basiliense* néven emlegetnek. A lexikon bővítéséhez (*Supplement...*) az ő segítségével is kérték, neki kellett volna a magyar

⁴² A füzetet a Kollégium könyvtárában őrzik U 68/1. i. m. 30.

⁴³ Kollégiumi könyvtár M 543.

⁴⁴ Kollégiumi könyvtár M 541.

⁴⁵ A Hajdúdorogi Görög Katolikus Egyházmegye Könyvtárában Nyíregyházán Ant. 30.009.

A belső címlapon 1781-es, debreceni bejegyzés.

és erdélyi adatok bővítését elvégezni.⁴⁶ Iselin történelmi – geográfiai lexikonjában a földrajzi – statisztikai leírás mellett történelmi áttekintést is találunk, sőt az egyes szócikkek végén utal korábbi – többnyire antik – szerzőkre, akik írtak a témáról. Csokonai ezeket a megjegyzéseket sem hagyja el. Előbb a fontosabb, majd a kisebb szigetek, ezután főbb városok, nevezetességek következnek; végül fontos személyiségek neveit jegyzi ki, természetesen nem betűrendben. Az *Atlantis* címszó szerepel elsőként, pedig nem említi a szerző, hogy a Kanári-szigetek ennek maradványai lennének.

31. „RÖVID MAGYAR GEOGRAPHIA. Pesten. 1796.”⁴⁷ (94a–95b)

Szerzője nem nevezi meg magát, de könyve végén rövid verses életrajzot találunk, amelyben eddigi munkáit is megemlíti. A legkorábbi magyar nyelvű földrajzi kézikönyvek egyikéről van szó, szerzője VÁRADI BARANYI LÁSZLÓ (1729–?) Forrása Hübner: *Kurtze Fragen aus der neuen und alten Geographie* című munkája (1746. Regensburg).⁴⁸ Váradi könyve 21 szakaszból áll, és az Afrikáról szóló részben tárgyalja *Az Afrika körül lévő nevezetesebb szigetek* között a Kanáriakat, ez van kimásolva. Ugyanezeket az információkat megtaláljuk a *Vollständige Geographie* kivonatában is, sőt az sokkal bővebb.

32. „SAM. PUFFENDORFII INTRODUCTIO AD HISTORIAM EUROPEAM, lat. reddita a Jo. Frid. Cramero. Editio aucta et emendata. Francof. ad Moenum. 1704.”⁴⁹ (95b–96a)

33. „SAMUELIS VON PUFFENDORF EINLEITUNG ZU DER HISTORIE der vornehmsten Reiche und Staeten, so jetziger Zeit in Europa sich befinden. [...] Frankfurt am Mayn. 1709–1910. IV Voll.”⁵⁰ (96b)

Bár a két kijegyzés közé még írt Csokonai (ld. a következő tételt), mégis együtt kell tárgyalnunk őket, mert a német Puffendorf (1632–1694), állam-, természet- és közjogtudós, birodalmi történetíró művének eredeti német kiadásáról és annak latin fordításáról van szó. Az *Einleitung*.. első kiadása 1682–86-ban – tehát a kéziratköteg többi forrásánál sokkal korábban – jelent meg. Jelleében eltért a korabeli történelmi művektől, mert – mint a cím jelzi – az országok jelenkori történelméről van szó. Népszerűségét bizonyítja, hogy már 1687-ben latinra fordította Johann Fredrich Cramer (?–1715) német történelemprofesszor. A kijegyzések érdekessége nem csupán az, hogy ugyanabból az műből származnak, hanem hogy tartalmuk is majdnem azonos: az első Spanyolországot bemutató fejezet (II.) Kanári-szigetekre vonatkozó részéből (ugyanaz), a második Portugália történelméből való, ahol beszél a szerző Joannes Nothus portugál királyról, és közben említést tesz fiának afrikai expedíciójáról is, de csak a Maderára vonatkozó rész van – a német és latin kiadásból egyaránt – kimásolva: „Dessen /: Johannis, Königs von Portugall:/ An 1420 auch die Insul Madera erfand.” és „Johannis Portugalliae regis filius Maderam Insulam primus detexit. A. 1420.” Pedig ez az adat többször is szerepelt már. A latin nyelvű kijegyzés tovább folytatódik. A szerző felsorolja a Portugáliához tartozó szigeteket, kiemelve Maderát, a termékeny szigetet. Csak ez a rész érdekelte a költőt.

34. „GEOGRAPHISCHES HANDBUCH in Hinsicht auf Industrie und Handlung, von PAUL JAKOB BRUNS. Leipzig. 1788.”⁵¹ (96a–96b)

Brunsnak (1743–1814), a jénai egyetem teológiaprofesszorának, neves geográfusnak kézikönyve négy fejezetben mutatja be a négy ismert földrészt. A negyedikben Afrikát, ebből másolja ki Csokonai a Kanári-szigetekre vonatkozó rövid részt, majd *Tabella Hispaniae. A*, ill. *Ta-*

⁴⁶ Maróthi és Beck levelezését l. LENGYEL Imre – TÓTH Béla: *Maróthi György külföldi tanulmányútja*. = Könyv és könyvtár VIII: 1. Db. 1970.

⁴⁷ Debreceni Egyetem Könyvtára 750522.

⁴⁸ Pótsi Katalin: *A magyar nyelvű geográfiai irodalom kezdeteiről*. = MKsz 1994.

⁴⁹ Kollégiumi könyvtár K 500. Belül kéziratos bejegyzések: 1775., 1778. és 1802.

⁵⁰ 1689-es kiadás OSZK EUR 1785 (nincs lényegi eltérés).

⁵¹ 1849-es nürnbergi kiadás OSZK: Geo 295.

belle B.-ről a szigetek nevét és a spanyol király címét. „A Spanyol király titulusá”-ra egy későbbi kijegyzésben, Büschingnél visszautal.

35. „*HANDBUCH DER ALTEN ERDBESCHEREIBUNG, nach Anleitung der d'Anvillischen Landcharten, mit Berichtigungen aus den bewährtesten Schriftstellern. IV Theile, IV Bände. Nürnberg. 1783–1786.*”⁵² (96b)

A cím is jelzi, hogy az antik földrajzot, a régi geográfusok véleményét mutatja be a kézikönyv, ami d’Anville, a híres francia kartográfus 12 térképet tartalmazó, *Atlas Antiquus* című kötetéhez készült. A kijegyzés arról szól, hogy mit, hol és mely antik szerzők írtak az *Insulae Fortunataeról*.

36. „*Q. HORATII FLACCI OPERA OMNIA, ad modum Johannis Minellii illustrata, Studio Christiani Junckeri. Lipsiae. 1782.*”⁵³ (97a)

Juncker (1668–1714) neves német pedagógus volt, aki több klasszikus szerző művét adta ki iskolai oktatás céljára „ad modum Minellii”, a holland filológus (1625–1683) szerint. Több-ször hallhattuk, hogy Horatius az *Ódák és epodoszokban* beszél a „Boldogok szigetéről”, ő ide helyezi az Elíziumi mezőket, ahol a boldogultak lelkei nyugszanak. A megfelelő sorok vannak kimásolva latinul a VIII. Ódából. A XVI. Epodosz után azonban csak ez áll: „Nihil”. (Ez és a következő két kéziratot kijegyzés tematikailag szorosan összetartozik.)

37. „*CHRISTIAN DAVID JANI ENKLÄRENDE ANMERKUNGEN ZU HORAZENS SATYREN, EPISTELN, ODEN UND EPODEN. Aus dessen Vorlesungen. Leipzig. 1795–1798. III Voll.*”⁵⁴ (97a–98a)

Janinak (1743–1790), a hallei egyetem professzorának Horatius műveire írott latin nyelvű magyarázataiból az előbb megjelölt ódához és epodoszhoz írottakat találjuk itt.

38. „*Q. HORATII FLACCII POEMATA, CUM COMMENTARIIS JOH. MINELLII. Patavii. 1764.*”⁵⁵ (98a)

Minelli kommentárai is Horatius megnevezett műveiről szólnak, de már nem teljes egészében írja ki őket Csokonai. (A XVI. epodosz oldalszámát elhagyja: 270.)

39. „*A. F. BÜSCHING’S GROSSE ERDBESCHREIBUNG. Troppau. 1784–1787. 24 Voll.*”⁵⁶ (98b–99b)

Anton Friedrich Büsching (1724–1793) göttingeni professzort, a XVIII. század egyik legnagyobb geográfusát, az államisme megújítójaként, mint a politikai-leíró földrajz megalapítóját tartják számon. A politikai–statisztikai adatok kerülnek központba nála. Művei mintául szolgáltak sokaknak, a már említett Fabri professzornak is, akit – levele szerint – Csokonai vele egyenrangúnak tart. (Büsching nevét más levelében is említi a magyarok őseire vonatkozó nézetei miatt: Széchényi Ferenchez, 1802. szept. 16.) A 24 kötetes munka hetedik kötetében mutatja be Portugáliát és Spanyolországot. A spanyol király hosszú titulusa itt is szerepel – pontosabban utalás arra, hogy ugyanaz, mint Brunsnál, de a fejezetből most nem a Spanyolországhoz tartozó szigetek, hanem csak a Portugália fennhatósága alatt álló Madera és Porto Santo városainak, klostromainak, templomainak stb. számadatokban bővelkedő leírása érdekli.

40. „*C. PLINII SECUNDI HISTORIAE NATURALIS LIBRI XXXVII [...] Paris. II Tom. 1741.*”⁵⁷ (99b–101b)

⁵² 1800-as, bővített kiadás a Debreceni Egyetem Könyvtárában 779067. Ebben a kiadásban a négykötetes mű különböző szerzők munkája. Az egyes kötetekben a különböző földrészeket tárgyalják.

⁵³ Egy 1762-es kiadást találtam a kollégiumi könyvtárban G 5835.

⁵⁴ Kollégiumi könyvtár G 903.

⁵⁵ A Kollégium könyvtárában G 6820.

⁵⁶ Kollégiumi könyvtár U 497.

⁵⁷ Debreceni Egyetem Könyvtára 796163.

Az idősebb Plinius (23/24–79) művének gyakran emlegetett fejezetét (VI. könyv, 31.) olvashatjuk itt, amely *A Szerencse-szigetéről* szól. Az ide vonatkozó részt jegyzetekkel együtt írta ki a költő.

41. „*VOYAGE DANS L'HÉMISPHERE AUSTRAL, et autour du Monde, fait sur les Vaisseaux de Roi, l'Aventure, et la Résolution, en 1772, 73, 74 et 75. Écrit par Jacques Cook, Commandant de la Résolution; dans laquelle on a inséré la Relation du Capitaine Fourneau, et celle de MM. Forster [...] Paris. 1778.*⁵⁸ (111a–124b)

Cook kapitánynak, Ausztrália fölfedezőjének világkörüli utazását írja le a beszámoló. A francia fordításból másolt hosszasan Csokonai. A mű első kötetében olvashatunk a Kanári-szigeteken töltött napokról, ezeket az oldalakat írja ki.

A K 679/I. jelzetű kéziratcsomó jellegében eltér a másiktól. Témája ennek is a Kanári-szigetek, de – ellentétben a K 669 latin forrásaival – itt a szigetek jelenkori leírásán van a hangsúly, termékenységén, nevezetességén. Továbbra is nagyon érdeklő azonban a költőt Atlantisz, az Elfiziumi mezők és a Heszperidész szigetek, hiszen még Horatius és Plinius műveiben is megkeresi a sokat emlegett helyeket. A kivonatolt könyvek nagy része útleírás, illetve leíró jellegű földrajzi kézikönyv. A kézikönyvek egy része földrészek, más része pedig országok szerint halad. Ezeknek többsége államismereti, politikai – statisztikai mű. A leíró jellegű művekben statisztikai adatok mellett gyakran a tárgyalt ország történelméről is képet kapunk. A kijegyzések tartalma nagyon hasonló, és természetesen egy–egy információ sokszor megismétlődik. Csokonai minden kommentár nélkül újra és újra kimásolja azokat, nem hagyva el a már többször előfordult információkat sem. Nem zavarja, hogy sok adat nem egyezik. A kijegyzetelt könyvek nem mindegyike földrajzi jellegű, vannak történelmi, illetve néhány mű az antik irodalomból. Az innen származó részletek szorosan kapcsolódnak a témához. A bemutatás igazolta, hogy Csokonai jól ismerte a megjelölt könyveket, hiszen sokszor találkozunk olyan följegyzésekkel, amelyek forrása nem tárgyalja a Kanári-szigeteket, hanem csak valamilyen szempontból megemlíti azt – általában csak nagyon röviden. Ezeket a mű olvasása közben írhatta ki Csokonai, többnyire nem tartalmazzak új információt és többi kijegyzéshez képest, tanúskodnak viszont nagyfokú érdeklődéséről. Nincs nyoma annak, hogy az ide kijegyzetelt anyagot valahol fölhasználta volna. A két kéziratcsomó egyetlen „önálló” munkájába, a magyar nyelvű lexikális részbe ugyanis – Hübner és Szászky művén kívül – simmi nem került be a följegyzések adataiból, és nem is utal rájuk. A K 679/I. kötetében egyszer fedezhetünk föl közvetlen kapcsolatot a lexikális résszel – a Szászky munkájából lefordított fejezet előtt álló címszavak révén.

OROSZ BEÁTA

Álcázott pedagógiai röpirat 1802-ből. 1802-ben Kolozsváron jelent meg egy latin című, ám magyar nyelven íródott halotti beszéd.¹ Szerzője, Kozma Gergely, az erdélyi Szentgerice nevű község unitárius papja. Az 54 lapra terjedő mű látszólag valóban alkalmi temetési beszéd, melyet a címlapon olvashatók szerint Nyárád Gállfalvi Nagy Susánna temetésén mondott el a szerző 1802 március 7-én. A mű első és utolsó néhány oldala szokványos temetési prédikáció,

58 58

¹ KOZMA Gergely: *Congregatio mixta marcalis moralis, avagy olyan halotti tanítás, melyben a közönséges hivatal megérdemlő aszszonyinak tulajdonságai leiratnak, és egy régolta üressen volt aszszonyi hivatalra is candidatio léssen.* Melyet minekutánna már a ns. maros széki marcalis congregationnak napja mert. 15-re határozottnak lenni kihírdettette volt, néhai Nyárád Gállfalvi Nagy Susánna éltet ur aszszonyinak Tompai Néhai Tekintetes Nemes Botos Péter ur Isten, s Haza Törvényében jártas özvegyének érdemlett utolsó földi tisztessége megadására készített és el is mondott Szent Geritzén, 1802-ben Mártius 7-kén. Kolozsvár, 1802. 54.

mely a halott kíváló tulajdonságait, érdemeit ecseteli, és a családot a bibliából vett idézetekkel vigasztalja. A mű nagy részének szövege azonban egyáltalán nem kapcsolódik a temetési beszéd első és utolsó oldalaihoz. Lényegében nem más, mint szenvedélyes hangú tiltakozó röpirat a korabeli gyermeknevelés és iskolai oktatás elmaradottsága ellen. Érdekes, hogy a két rész tipográfiaiailag nem különül el egymástól, ami azt jelzi, hogy a szerző nagyonnis tudatosan rejtette – a cenzor megtévesztésére törekedve – pedagógiai röpiratát a temetési beszéd szövegébe.

A 18–19. század fordulóján nem volt szokatlan, hogy a szigorú cenzúra miatt eleve visszautasításra ítélt, felvilágosult gondolatokat tartalmazó munkáikat a szerzők rejtett, álcázott formában tették közzé.² A röpirat – mint időszerű, közérdekű kérdéseket népszerű formában, felvilágosító szándékkal, a közvélemény befolyásolása céljából íródott rövid munka – alkalmas volt olyan kérdések polemikus tárgyalására, melyek az adott időszakban az embereket foglalkoztatták. A 18–19. század fordulóján olyan problémák, mint az oktatás tartalmának és módszereinek korszerűsítése, a természettudományok iskolai tanításának ügye, az oktatás anyanyelvűségének kérdése, és nem utolsósorban a leányok nevelésének reformja állandóan foglalkoztatták a közvéleményt. A felvilágosodás európai gondolkodóinak az említett kérdésekkel kapcsolatos eszméi úgy tudtak csak szélesebb körben tért hódítani hazánkban, ha jól érthető formában népszerűsítették őket. A népszerűsítés fontos eszközei voltak az adott időszakban az újságok és folyóiratok, és nem utolsósorban a sokakhoz eljutó röpiratok. Ám mint a legtöbb írásművet, a röpiratokat is erőteljesen cenzúrázták. Sok esetben reménykedni sem lehetett a megjelenésükben. A nagy számban megjelenő, a korszakban igen népszerű halotti beszédekre azonban kevesebb figyelmet fordítottak a cenzorok. Így történhetett meg, hogy Kozma Gergely ártalmatlan halotti beszédnek álcázott, de nagyonnis forradalmi elveket hangoztató röpirata megjelenhetett.

A mű első része a nők egyenjogúságának kérdéseivel foglalkozik, a második rész pedig nevelés- és oktatásméleti problémákat, iskolapolitikai elképzeléseket tárgyal.

A szerző abból a gondolatból indul ki, hogy mivel a nők ugyanolyan szellemi képességekkel rendelkeznek mint a férfiak, azonos politikai és művelődési jogok illetik meg őket, mint a férfiakat.

„Talán azt állítják a Férfiak, hogy az asszonyok a Természettől s annak bölts Urától nintsenek oly nemes tehetségekkel fel ruházva minéműekkel a Férfiak bírnak, s melyek a Hivatalok viselésére meg-kívánhatók? De ebben meg tsalatkoznak, mert a gondolkozó, okoskodó, meg-fontoló, ítélő erő és tehetség, az érzésre való nemes ösztön, a jó tselekedetre vonzó kötelesség, a jó s rossz között választást tehető szabad akarat, egy halhatatlan, és szüntelen elébb, s többre törekvő Lélek nem tsak a Férfji, hanem az Asszonyi nemnek is természeti praerogatívája.”³

Tehát, ha a férfiak és nők képességei között nincs különbség, mi lehet az oka annak, hogy a nők nem kapnak azonos képzést és jogokat a férfakkal?

„Én meg-vallom egyenesen, gyanakszom: hátha tsak az Asszonyokon uralkodni kívánó Férfjiaknak tyrannismusa... szülte egyedül azt, hogy az Asszonyok a kö-

A mű egy példánya, mely valószínűleg Kozma Gergely könyvtárából, örökösei adományaként került a kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtárába, ma megtalálható a Kolozsvári Akadémiai Könyvtárban. (Jelzete: C 98349)

² Példaként említhetjük RÁT Mátýásnak a magyar nyelv érdekében írott, és egy készülő könyv előfizetési felhívásának szövegébe rejtett nagyhatású, nemzetközi visszhangot is kiváltott röpiratát. V.ö. KÓKAY György: *Rát Mátýás röpirata II. József ellen, a magyar nyelv érdekében* = MKsz 1966. 4. 305–316.

³ KOZMA Gergely: *i. m.* 7.

zönséges hivatalokból ki-maradjanak; hogy ennél fogva a Férjfiak az Aszszonyokkal szabad kénynek, s tetszések szerént bánhassanak, azonban még se légyen olyan közönséges Hivatalbéli Aszszony Személy, a ki az el-nyomatott Aszszonyok sorsán könnyebbíthessen.”⁴

Kozma Gergely véleménye szerint a férfiak önzése és önkénye az oka annak, hogy a nők nem juthattak eddig politikai jogokhoz, holott sokan közülük alkalmasak lennének hivatalviselésre is.

„Igazágtalanság az Aszszonyokat a Hivataloktól teljességgel eltiltani; holott azok is érdemesek, vagy ahoz képest neveltetvén érdemesek lehetnek közönséges Hivatalba is lépni. Engedjétek meg, hogy az Aszszonyok is ezen rég el-vezve vélt jussokat nyerjék vissza, s ezután léphessenek Hivatalokra!”⁵

A szerző arra is választ ad, milyen hivatalokra lennének alkalmasak a nők. Alkatuk, lelki beállítottságuk miatt főként betegápolási, nevelési és oktatási feladatok ellátására biztatja őket, de azt sem zárja ki, hogy egyes kiváló képeségű nők politikai, közéleti pályára léphetnek, ha a férfiakkal azonos magas színvonalú képzésben részesülnek. A jó nevelést mindkét nem számára alapvető fontosságúnak tartja. Mint minden felvilágosult gondolkodó, Kozma is úgy érzi, a jó nevelés és a korszerű oktatás a feltétele a haladásnak.

Azt a rousseau-i elvet hangsúlyozza, hogy a gyermek lelke a születéskor még tiszta tábla, a jó, illetve a rossz nevelés alakíthatja aztán amivé végül lesz.

„A Nevelésnek annyi bé-folyása vagyon az Emberiség boldogságára vagy szerentséltenségire, hogy némelyeknek hitel felett valónak tedzhetnek. Az ember a természeti születés által még tsak valami, a külső, kedvező környülállások, a szerentsés nevelés által pedig minden lehet belőlle.”⁶

Véleménye szerint a nevelés a legfontosabb dolog a világon, hiszen ezen múlik az emberek jövője. Felteszi a kérdést:

„Avagy tehát a nevelésre, erre az emberiség boldogsága egének sarkára fordíttatik-e olyan különös figyelem, a milyet érdemlene?”⁷

Keserűen állapítja meg, hogy hazánkban kevés gondot fordítanak rá. A hazai „sínlődő nevelés mélyebb sebei” közül a szerző első helyen említi az anyai nevelés hiányosságait. Rousseau nyomán ő is azt vallja, hogy az anyának elsőrendű feladatai vannak a jó nevelés megalapozásában. Erősen ellenzi azt a korában az előkelő körökben általános szokást, hogy a születés után a gyermekeket nem az anya szoptatja, gondozza, hanem fizetett dajkára bízzák őket.

„A kiknek legelsőbben vagyon befolyások a nevelésre, azok az anyák, vagy legalább azoknak kellene lenni. S még is — fájdalom! — láthatni sok anyákat kik magzatjaiknak tsak szülő, de nem nevelő anyjai.”⁸

⁴ KOZMA Gergely: *i. m.* 9.

⁵ KOZMA Gergely: *i. m.* 11.

⁶ KOZMA Gergely: *i. m.* 19.

⁷ KOZMA Gergely: *i. m.* 21.

⁸ KOZMA Gergely: *i. m.* 21.

A szerző jól látja, hogy a csecsemő- és kisgyermekkorai anyai nevelés hiánya súlyos károkat okoz a gyermek későbbi fejlődése szempontjából. A gyermeket előbb szoptató, majd száraz dajka gondjaira bízzák. A saját kényelmüket féltő, a szórakozást hajszólo anyák

„karjairól az ártatlan kisdedet a pumi kutyátska, vagy a móditól authenticáltott szokás, vagy egyéb, le-hengerli, s nem lévén szerentséje a tsetsemőnek, hogy édes Anyja emlőiből vehesse tápláltatását, azon élés házakból, mellyeket a bölts természet számokra elegendő eledellel meg-töltött.”⁹

A természet törvényeit semmibe vevő anyák nemcsak a csecsemő szoptatását bízzák idegenre, hanem a gondozást is más végzi el helyettük. Így az a szoros érzelmi kapocs, ami anya és gyermeke között az első időkben kialakulhatna, meg sem születik. A szerző azt is nagyon károsnak tartja, hogy a későbbiekben a dajkák szerepét külföldi nevelők veszik át. A külföldi nevelők alkalmazása

„káros következéssel jár, mert miattok a Nemzeti Character elvész, az egyenes gondolkozás módja a pallérozás színe alatt el-aljasodik, a Nemzet, s Haza szeretete hangzattá válik, a nemzeti öltözet, s ősi viselet útálatba megyen, a honi erköltsők színesebb, de férgesebb erköltsőkkel tseréltetnek fel”¹⁰

A házi nevelésről szólva a szerző elítéli a kényeztetést és a túlzott keménységet, a nevelésben. Véleménye szerint az engedékeny nevelés, a túlzott kényeztetés az a forrás, melyből

„a tékozlás, a szülői tiszteletnek elvesztése, a magahittség, az akaratos vakmerőség, a kevélység, az emberiség iránt való érzéketlenség”¹¹

fakad. Ugyanilyen károsnak tartja a túlzott keménységet is:

„Vagynak nem kevesen, kik gyermekeiket legkisebb hibájukért rendkívül ostobán büntetik, indulatjoktól elragadtatván a fenytéknek határt vetni nem tudnak... Azoknak legkisebb ártatlan szabadságot sem engednek, tőlök alatsón szolgai félelmet, vak engedelmességet kívánnak. Az ilyenek szülőjöknek ugyan engedelmeskednek, de félnék tőlök, mint rajtok kegyetlenkedő tyrannusaiktól. Bennök nem barátjokat, hanem ellenségeköt képzelik. Szemök előtt jámborásgot kénytelenítvén tettetni, bészívják a kétszíniséget, alattomos titkolózást. Ezekből nevelkednek majd azok a szülői tyrannismusnak rablántzait szélyel szakgató szökevények.”¹²

Kozma Gergely nemcsak az otthoni, hanem az iskolai túlzott szigort, a testi fenytést és a lelki terrort is mélyen elítéli.

„A tapintatlan és indúlatos fenytés, a durva, megbecstelenítő lehardás, a testi büntetésnek a szó szoros értelmében vérengzéssé fajulása némelly tanítóink által valóságos virtuozitással gyakoroltatott. Ezek iskolájában a növendékek legfőbb erényétül a szolgálai félelem, a vak engedelmesség tekintetett. Az ilyen nevelés gyümöltsei a titkos gyűlölség, lappangó bosszúállási vágy, hazudni kész titkolózás, s a tekintély örök megvetése lettek.”¹³

⁹ KOZMA Gergely: *i. m.* 23.

¹⁰ KOZMA Gergely: *i. m.* 25.

¹¹ KOZMA Gergely: *i. m.* 26.

¹² KOZMA Gergely: *i. m.* 27.

¹³ KOZMA Gergely: *i. m.* 29.

A szerző nemcsak a nevelés kérdéseiben vall felvilágosult elveket, hanem az oktatás tartalmának korabeli fogyatékoságait bemutatva szót ejt számos korszerűsítési törekvésről is. A falusi iskolák tananyagrendszerét vizsgálva megállapítja, hogy a falusi népiskolák legtöbbjéből úgy kerül ki a gyermek, hogy ott semmi hasznosat nem tanul, „sem írni, sem olvasni, sem józanon gondolkodni nem tud”. Kozma szerint a következő tantárgyakat kellene a népiskolákban tanítani: miután a gyermek jól megtanult olvasni és írni, elsajátította vallása alapvető tanait, meg kellene tanítani őt

„a természet históriájára, a világnak geographiai és physicalai esméretire, és közsőséges történeteire röviden, hazájának geographiai, históriai és polgári esméreteire, nemzete törvényeinek rövid summájára, a számvetés mesterségére, különböző levelek helyes készítésére, a házi és mezei gazdaságnak fundamentomira, a mechanikának kezdeteire, a hazájában és szomszéd tartományokban forgó pénzeknek és mértékeknek esméretire, az erköltstudomány azon részeire, mely hazájához minden vallásbéli tekintet nélkül tartozó kötelességeket foglalja magába.”¹⁴

A Kozma Gergely által felvázolt tananyagrendszer a felvilágosodás pedagógiai eszmerendszerének alapos ismeretéről tanúskodik. Mint az európai felvilágosult gondolkodók, ő is erőteljesen természettudományos- gyakorlati jellegű ismereteket kíván a felnövekvő ifjúságnak nyújtani. Nem hiányozhat a falusi iskolák tananyagából a földrajz, a történelem, az állampolgári ismeretek, a fizika, a matematika, az alapvető gazdálkodási ismeretek és a Locke által oly gyakran hangsúlyozott levelezés sem. Érdekes, hogy a Kozma a hitoktatást teljesen elkülöníti az erkölcstantól.

Áttérve a gimnáziumok és kollégiumok tananyagára, Kozma úgy véli, hogy ezekben a latin helyett a magyar legyen a tanítás nyelve. Minden tárgyat nemzeti nyelven oktassanak. Itt is kerüljenek előtérbe az eddig többnyire elhanyagolt természettudományok. A „kiholt nyelvek helyett” tanítsanak „mai virágzó nyeleveket”. Követeli, hogy a leendő tanítóknak és papoknak „az okos gyermek-nevelésnek theoriája egész kiterjedésében taníttassék”. 1802-ben a neveléstudomány oktatásának fontosságát még kevesen ismerték fel, ezért számít olyan jelentősnek ez a kijelentés. Kozma lényegesnek tartja a rendszeres testgyakorlást a serdülő ifjak számára, amit szerinte a gimnáziumokban szervezeten kellene megoldani.

Különösen érdekes és szokatlan, amit a papok neveléséről ír. Alapvetően fontosnak tartja, hogy

„minden papokká nevelendő ifjakkak szívéből a fanatismusnak indúlatja még jókorán gyökerestül kiszakgattassék, s helyébe a munkás felebaráti szeretet, és józan philosophián fundált tiszta critica minden tudományok felett beléjük oltatassék.”¹⁵

A vallási fanatizmusnak ez az engesztelhetetlen elítélése igazán nem megszokott a 19. század legelején.

Kozma Gergely ugyanolyan lényegesnek tartja a lányok helyes nevelését, mint a fiúkét. Hangsúlyozza, hogy kizárólag a jól képzett, értelmes, kritikus gondolkodású nők nevelhetik helyes elvek szerint leendő gyermekeiket. Helyteleníti, hogy a lányok nálunk többnyire csak házi nevelésben részesülhetnek. „a messze haladott Brittusok és más tsinos nemzetek” példáját szem előtt tartva „köznevelő-házakat” kíván lányok számára felállítani, ahol a fiatal lányok megismerkedhetnek a

¹⁴ KOZMA Gergely: *i. m.* 30.

¹⁵ KOZMA Gergely: *i. m.* 32.

„józan philosophiának sarkalatos igazságaival, a természettel, és annak históriájából azon részekkel, melyek őket legközelebről illeteik, nemök nyavalyáival, s orvosló eszközeivel, önnön magukkal, a jó gazdasszonyságnak minden részletivel, a helyes nevelésnek mesterségével.”¹⁶

A fenti, nőnevelésre vonatkozó elképzelések a 18–19. század fordulóján igen haladónak, csaknem forradalminak számítottak. A nők számára a filozófia, az egészségtani, orvosi, pedagógiai ismeretek oktatását általában feleslegesnek, sőt károsnak tartották ebben a korban. Kozma Gergely arra is választ ad miért van mindezen ismeretekre szükségük a nőknek. Ha korszerű és hasznos dolgokra tanítanak a leányokat, szervezett formában, képzett nevelők, akkor

„nem lenne kéntelen az asszony más szemeivel látni, más vélekedéseivel, akár jó, akár rossz legyen az, megelégedni. Így válhatnak a szép asszonyi állatokból értelmes asszonyok, a férfiakkal elsőség felett vetélkedő emberek, jól nevelő anyák.”¹⁷

A fentiekben elemzett, temetési egyházi beszédnek álcázott pedagógiai röpirat, a benne megfogalmazott felvilágosult reformgondolatok miatt, hozzájárult a hazai pedagógiai gondolkodás fejlődéséhez, a magyarnyelvű neveléstudományi irodalom, a szaknyelv kialakulásához, és ezért helyet érdemel a magyar nevelés elméletének történetében is.

A mű a kortársak körében is visszhangot váltott ki. Gombási István erdélyi református pap egy levelében részletesen elemzi:

„Nagyon tetszik nékem ez a jeles munka. Nagy olvasásra, s még szebb elmére mutat. Örvendettem kivált, midőn látám, hogy t. Uram a francz és német nyelvekben, és azokon írt tudománnyal gazdag könyvekben is jártas – költös. Hasonlóképpen a mi magyar könyvíróinknak drága munkáit is nagy haszonnal olvasta, és azoknak kintseit, a magyar nyelv kipallérozására és megbővítésére tzelőző ujjon feltalált szavait és szollások módjait egészen magáévá tette. Nagyon tetszett nekem a nevelés hibáinak és a szebb nemnek köztünk ujjab – ujjab módin való kapásának tsinos tanálása. Egészen helybe hagyom a falusi és városki oskolák iránt említett hasznos projektomait. Rövid szóval mondva, megszerettem az egész munkát mind foglaltjára, mind előadásának módgyára nézve.”¹⁸

Gedő József, Kozma Gergely jó barátja így ír:

„Kinyomatot predikatiód által magadat mindenfelé esmeretessé tettetd... Ezentúl ügyekezsz nyert híredet fontos munkák által consolidálni. Predikatiód által már megismerttetted magadat, s utat készítettél azoknak kedves elfogadására. Olyan szerentsés üdőközben állottál elő, hogy majd originál darabjaidért a könyvnyomatók vetélkedve fogják kedvedet keresni... A bátyád azt mondá, hogy majd kéntelennek látja magát újra kinyomtattatni, olyan kapós. Ha ez úgy van, a te munkád a legelső az efféle fachban melyet másodsor is ki kell nyomtatni.”¹⁹

¹⁶ KOZMA Gergely: *i. m.* 35.

¹⁷ KOZMA Gergely: *i. m.* 36.

¹⁸ Gombási István levele Kozma Gergelyhez. Márkod, 1803. Sz. György hó 26. Idézi KOZMA Ferenc: *Kozma Gergely unitárius pap és esperes életirata*. Kolozsvár, 1876. 37–38.

¹⁹ Gedő József levele Kozma Gergelyhez. Kolozsvár, 1803. április 4. Idézi KOZMA Ferenc: *Kozma Gergely unitárius pap és esperes életirata*. Kolozsvár, 1876. 37.

Ezek a megjegyzések is azt mutatják, hogy a művet ismerték és olvasták Erdélyben. A munka húsz példánya eljutott Magyarországra is. Kozma Gergely, aki 1802-től kezdve levelezett Kazinczyval, 1803. július 31-én kelt levelében a következőket írta:

„Küldöm... 20 Példányait egy Halotti Munkátskámanak azon alázatos Kérelem mellett, hogy egyet magának tartván, ha méltónak találandja, közülök egyet egyet T. T. Dugonits András, Batsányi János, Virágh Benedek, Fejér György, Döme Károly, Németh László, G. Ráday Pál, Mátyási József, Takáts József, Révai Miklós, Csokonai Mihály, Horváth Ádám, D. Kováts Mihály, D. Nagy Sámuel, P. Schedius Lajos, a Himfy Szerelmei írója Uraknak, és a G. Szétségi Ferentz Ur Bibliothecájának, alkalmatossága adódván egyszer, másszor el-méltatni ne terheltelessék. Magam megismerem ugyan kérésem merészségét, de a Tekintetes Unak méltóztatott Bizodalma bátorított megtételére.”²⁰

Kazinczy válaszelevelében 1803. szeptember 1-én így írt:

„Az Ur munkáját által adtam Csokonay Urnak Debreczenben s olvastattam véle az Ur levelét. Ó nagyra becsüli az Ur emlékezését, s ajándékát velem együtt szívesen köszöni. Elirtóztunk mindketten titulusától, s szántuk az Urat, a ki az Erdélyben még most is szokásban lévő halotti ízetlen írások tételére kénszerítetik. Engem annak megolvasására egyedül az fog bírni, hogy barátomnak ismerjem munkáját, s ki tudja, talán lelek benne valamit, a mi philológiai jegyzéseimet szaporíthatja.”²¹

Sajnos a levelezésekben nincs nyoma annak, hogy a Kozma által említett személyek közül Csokonain kívül kiknek küldte el Kazinczy a művet. Kozma 1805 januárjában ismét visszatért „tsekény munkátskájára” egy Kazinczyhoz írott levelében. Kéri, hogy ha a művet

„olvasásra méltóztatta, s unalmára nem lenne, róla téjendő szokott egyenes jegyzéseit vélem közleni ne terheltelessék, hogy azokat ezután használhassam.”²²

Kazinczyt ezekben az időkben nagyon lefoglalták az egyre növekvő anyagi terhek, a családjával való viszály, az otthoneremtés, a házasság, és az apaság gondjai. Úgy tűnik, nem volt ideje és türelme Kozma temetési beszédét elolvasni. Válaszából ez világosan kiderül. Ő, aki annyira érdeklődött a nevelés kérdéseiről, aki később rousseaui elvek szerint nevelte gyermekeit, bizonyára nem az alábbi semmitmondó sorokat vetette volna papírra, ha valóban olvasta volna Kozma munkáját:

„Az Ur halotti Predikációját meg olvastam mingyárt akkor, mikor az Ur azt nekem megküldeni méltóztatott. Szép Magyarság és ékesenszólás, sokféle olvasás tetszik rajta: de én igen nem szeretem az Alkalmatosságra írt verseket és Munkákat. Nyűgben van az író, s elakad: hideg hízelkedésnek tetszik meg érdemlett magasztalás is, mert amiket elpazérolva látunk azokra, a kiket szemeinkkel látunk,

²⁰ Kozma Gergely levele Kazinczynak. Sz. Gerice, 1803. júl. 31. In: *Kazinczy Ferenc levelezése*. III. köt. 79.

²¹ Kazinczy levele Kozma Gergelyhez. Ér-Semjén, 1803. szept. 1. In: *Kazinczy Ferenc levelezése*. III. köt. 95.

²² Kozma Gergely levele Kazinczynak. Sz. Gerice, 1805. jan. 28. In: *Kazinczy Ferenc levelezése*. III. köt. 251.

s magunk között ismerünk, azok mind hazug dicséretetek. De ebben nem magát az Urat, hanem az Ur hivatalát vádoljuk.”²³

A fentiekből nyilvánvaló, hogy Kazinczy, hasonlóképpen sok más olvasóhoz, talán csak az első, és esetleg az utolsó néhány oldalt olvasta el a műből, amely oldalak az alkalmi temetési beszédek összes szokásos negatív ismervét magukon viselik.

Nem tudjuk pontosan, mi az oka, de könnyen elképzelhető, hogy Kazinczy érdektelensége is hozzájárult ahhoz, hogy Kozma Gergely többé nem publikált önálló munkát, a későbbiekben kizárólag fordítással foglalkozott.

FEHÉR KATALIN

²³ Kazinczy levele Kozma Gergelyhez. Ér-Semjén, 1805. márc. 1. In: *Kazinczy Ferenc levelezése*. III. köt. 274.

FIGYELŐ

Hopp Lajos (1927–1996). Váratlanul távozott el, előző számunkban még közölhettük *Könyvtörténet és forráskutatás* című tanulmányát, de a jelenlegibe is kaptunk tőle kéziratot: egy oxfordi analitikus Voltaire-bibliográfia ismertetését. A 18. századi magyar irodalomtörténet neves kutatója volt, aki könyvtörténeti írásaival többször megtszítelte a *Magyar Könyvszemlélt*. Pályája – egyetemi tanulmányai befejezése után – 1951-ben az Akadémiai Könyvtárban vette kezdetét. Megalakulásától, tehát 1956-tól kezdve, négy évtizeden keresztül, egészen haláláig az MTA Irodalomtörténeti Intézet munkatársa, majd osztályvezetője volt. 1960-tól vett részt a *Helikon* című világirodalmi folyóirat szerkesztésében, melynek később szerkesztője lett. A hatvanas évektől kezdve előadásokat tartott az ELTE régi magyar irodalmi tanszékén, majd később a lengyel filológiai tanszéken. 1993-ban Akadémiai Díjban részesült.

Fő kutatási területe a Rákóczi-emigráció nagy író-egyénisége, Mikes Kelemen életművének tudományos igényű feldolgozása volt, 1966-tól kezdve kezdte el a rodostói magyar író munkáinak kritikai kiadás formájában történő publikálását. Mikes hatalmas, részleteiben jórészt még alig ismert teljes írói munkásságát 8 kötetben jelentette meg; az utolsó kötet a közelmúltban látott napvilágot. Sajtó alá rendezte II. Rákóczi Ferenc *Vallomások, Emlékiratok* című kötetét is (1979). A szövegkiadások mellett a Rákóczi-emigrációval kapcsolatban más értékes publikációi is voltak (*Mikes és világa*, Bp. 1973. – *A Rákóczi emigráció Lengyelországban*. Bp. 1973.) Kutatásai kiterjedtek a francia–magyar, török–magyar, bolgár–magyar és főleg a lengyel–magyar irodalmi és kulturális kapcsolatok történetére is. (*A lengyel–magyar hagyományok újjászületése*. Bp. 1972. – *A lengyel irodalom befogadása Magyarországon 1780–1840*. – *A magyar–lengyel műltszemlélet előzményei*. Bp. 1992.). E munkái mellett kutatásai eredményeit, könyvkritikáit számos külföldi és hazai folyóiratban – köztük a *Magyar Könyvszemléltben* – is közzétette.

Hopp Lajost munkássága közben ragadta el a halál, akkor amikor – hatalmas, általa feltárt forrásanyag birtokában – még számos művel gazdagíthatta volna a magyar tudomány. Szorgalmával és felkészültségével így is gazdag örökséget hagyott ránk és az utókorra. E tudományos örökség mellett a szerény, halkszavú, nagytudású kollégánk emlékét is megőrizzük, aki méltónak bizonyult a magyar irodalom magányosságára kárhóztatott, egyik legemberibb hangú írja életművének a jövő számára való átmentésére.

KÓKAY GYÖRGY

A régi vasi nyomdászok emlékezete. Vas megyének – Nádasy Tamás, Sárvár urának köszönhetően – igen előkelő helye van a magyar nyomdászat történetében. A külföldi egyetemeken humanista szellemmel telítődő főúr, hazatérve a Kanizsai Orsolya hozományaként birtokába került Arx Sárvárra, azt a 16. századi Magyarország szellemi és társadalmi központjává tette. Az 1535-ben alapított iskolájában a kor olyan hírességei tanítottak, mint Dévai Bíró Mátyás, Mélius Juhász Péter és Sylvester János. Ez utóbbi ösztönzésére létesítette 1536-ban a Nádasy- vagy

Sárvár-Újsziget néven emlegetett nyomdát.¹ A Rába-parti kisváros officinájában tevékenykedőket tekintjük Vas megye őnyomdászainak. Név szerint: *Sylvester Jánost*, a Bécsből hozott *Strutius* és egy *névtelen fiatalembert*, továbbá *Abádi Benedeket* és *Sylvester Mihályt*.

A Szénérváralján 1504 körül született Sylvester János Krakkó egyetemén tanulva Vietor Jeromos nyomdájában ismerkedett meg az írásművek sokszorosításának módjával. Tudjuk róla, hogy két német humanista latin könyvéhez² magyar példákat és magyarázatokat készített, segítette a magyar szöveg *kiszedését* és a *korrigálásukat* is ő végezte, Sárvárott pedig Nádasdy megbízásából *nyomdavezetőként* ténykedett. Ezek alapján kerül a vasi őnyomdászok élére.

Arra a hírre, hogy Nádasdy 1536-ban nyomda-felszerelést vásárolt Bécsben és egy német nyomdászt is felfogadott, lelkesen írta urának:

„Elhatároztam, hogy ha a nyomdász megérkezik, én magam is meg fogom tanulni e művészetet. Mert úgy gondolom, hogy a betűmetszésre éppen nem vagyok alkalmatlan.”

A Strutius nevű német nyomdász egy ugyancsak német fiatal nyomdász kíséretében érkezett Sárvárra. Ő azonban csak rövid ideig dolgozott a Rába parti városkában, s a nevét sem ismerjük.³

A nyomda vezetésével megbízott Sylvester János idegenkedve fogadta a magyarul nem tudó német nyomdászokat. Munkájukkal, Mihály nevű testvéröccséhez hasonlóan, elégedetlen volt. Állandó dohogása talán csak akkor szünetelt, amikor 1539-ben kezébe vehette a nyomda első termékét, az iskola számára írt tankönyvet: a *Grammatica Hungaro-latina* című, a magyar nyelv első tudományos rendszerezését tartalmazó könyvet. Sylvester e művében bizonyította, hogy a magyar nyelv éppúgy szabályokba foglalható, mint a görög és a latin, s hogy ezekkel egyenrangúvá fejleszthető. Könyve elején latinul határozta meg a grammatikát, aminek a magyar megfelelője: *Betűkről való tudomány*. Érdemes megemlíteni, hogy *magyar földön ezek a magyar szavak kerültek először kinyomtatásra*.

A Strutius munkájával kezdettől elégedetlen Sylvester számára kétségtelenné vált, hogy a német nyomdász alkalmatlan a már elkezdett nagy munka, az *Új Testamentum* megfelelő előállítására, hibátlan kinyomtatására. Mivel Nádasdy is fontosnak tartotta Sylvester bibliafordításának, a témához illő és mielőbbi kinyomtatását, a nyomdavezető könnyen elérte nála Strutius menesztését és *Abádi Benedek* személyében új nyomdász alkalmazását. Őt valószínűleg Dévai Bíró Mátyás ajánlotta, ugyanis egyik művének krakkói előállítása során alkalma volt az ott egyetemi tanulmányokat folytató Abádi nyomdai tudásának megismerésére, aminek alapján alkalmasnak tartotta Sylvester nagy munkájának megjelentetésére.

Nem tévedett. A sok magyar könyvet előállító Vietor-féle műhelyben tipográfiai ismereteket szerzett magyar nyomdász nagy munkakedvvel látott hozzá az *Új Testamentum* szedésének befejezéséhez. A betűkészlettel ugyan nem volt elégedett, ezért az előállítás minősége miatt mentegetőzik is:

¹ A sárvári nyomdának, termékeinek, Sylvester Jánosnak nagy az irodalma. Az utóbbiról jó eligazítást nyújt a Sylvester János nevet viselő sárvári könyvtár és a szombathelyi nyomda közös kiadásában a nyomda alapításának 450. évfordulója alkalmából 1987-ben megjelentetett *Sylvester János bibliográfia*.

² HEGEDNDORFF: *Rudimenta Grammatices Donati* (1527) és Heyden SEBALD: *Puerilium colloquiorum Foemulae* (1527).

³ Vásárlásra küldték Bécsbe és nem tért vissza. Sylvester örült, hogy megszabadult a fiútól.

„Mikoron azért láttam volna az betűt, hogy késedelem nélkül nem mivelhetni véle, mint hamarsággal lehetne ugyan azon betűt meg igazíjtám, egy nihányat hozzá csinálván, hogy szapora lenne az dolog és hamarabb vighit írhetnök. Mert jobbnak tetszék, hogy ez könyv hamar kiszemelhetne, no ha nem ighen szíp betűvel volna, hogy nem mint szíp betűre erőködnink nagy kisedelemmel. ... Azért mondom atyámfia, hogy ha én te reád való tekintetből ez munkát fel vüttem, te is kevés vitket meg engheggy mostan, és az első munkánkat jó névvel vegved...”

„Az nyomásból való vitekért” az olvasó bocsánatát kérő Abádi felsorolja a 11 legnagyobbnak tartott hibát, a kisebbeket azzal hagyja figyelmen kívül, mert hite szerint ezeket „akárki ü magától meg igazithattya”.

A 16. század legszebb magyar könyvének tartott *Új Testamentum* nyomtatott szövege ezzel a közléssel zárul: „Uj Szighetben Abádi Benedek n’omtatt’a vala 1541 esztendőben.” Ehhez hozzá kell tennünk, hogy Sylvester Mihály segítségével, amit bizonyossá tesz a nyomdavezetőnek 1540. december 4-én kelt, Nádasdynak írt levele, amelyben bepanaszolja uránál Abádit: „Arcátlanabb lett ugyanis, és emellett rossz társ került melléje, ti. Mihály, az elvetemült ifjú. Ahogyan a közmondás is tartja: megtanul sántikálni, aki sántával lakik.” Az „elvetemült” ifjú, vagyis *Mihály végig munkása volt a Nádasdy nyomdának*, tehát részt vett az *Új Testamentum* előállításában is, amit az is bizonyít, hogy a mű köteteiből Sylvester Jánoshoz és Abádi Benedekhez hasonlóan ő is részesült.

Sárvár nyomdájáról 1541 után nincs hírünk. Minden bizonyonnyal a háborús viszontagságok némtították el. Elpusztulásával szemben helytállóbbnak tűnik az a nézet, hogy felszerelése Magyaróvárra, annak híres nyomdászához, Huszár Gállhoz került, aki a vándorútjára a sárvári iniciálékat és metszeteket is magával vitte.

A nyomdával együtt eltűnt Sárvárról a benne dolgozó két neves nyomdász, Sylvester János és Abádi Benedek is. Az előbbi az urától kapott birtokra, a Csepreg melletti Gógánfára, majd pedig Bécsbe költözött, ahol a török veszedelemtől írt könyvet 1544-ben, mint *az egyetem héber nyelv professzora* írta alá. Magára hagyottan 1552-ben hagyta itt az árnyékvilágot.⁴ Abádi Benedek pedig másfél évi bolyongás után 1543. március 22-én Wittenberg egyetemén tűnt fel. Miután befejezte a teológiai tanulmányait Eperjesen, majd pedig Szegeden lelkészkedett. Sylvester Mihály Sárvárott maradt és iskolamester lett.

Vas megye folyamatosan emlékezetében tartja az ősnymdászait. Híres munkájukat, az *Új Testamentuot* büszkén sorolja a széles skálájú „vasi könyvek” élére. Az egyetemes magyar művelődés e jeles műve megjelenésének 455. évfordulóját a Vas Megyei Millecenterániumi Szervező Bizottság azzal is hangsúlyozottá tette, hogy a megye gazdag jubileumi eseménysorozatának nyitórendezvényét – kiállítással és nivós előadásokkal rangosítva – a sárvári várban tartotta, méltóképpen emlékezve az *Új Testamentumra* és előállítóira.

KUNTÁR LAJOS

Az Archives du Futur könyvsorozatról. Az Archives et Musée de la Littérature a belgiumi frankofón irodalomtudomány legfontosabb műhelye. Igazgatója Marc Quaghebeur költő és esszéista, aki több munkatársával együtt a leuveni katolikus egyetem diákja volt. Tanáraik honosították meg Belgiumban a szövegkiadás tudományát és hangsúlyozták az összehasonlító irodalomtudomány jelentőségét. Az Archives munkatársai közül többen is fontos írói generációjuknak – a ma ötven körül járóknak – így Paul Emond nemzetközileg elismert drámaíró és regényíró, Frans de Haes pedig költő, angol, flamand, héber és szankrit versek fordítója. Ez utóbbi

⁴ FÖNYAD Pál: Sylvester János Bécsben. Sárvár, 1995. 38. p.

társszerkesztője a *Courrier du Centre International d'Études Poétiques*-nak. A folyóiratot 1954-ben hozták létre, 1969. óta tartozik az Archives-hoz.

Az Archives-ot magát 1958-ban alapították. Öt részlege van; levéltári, színházi, költői, audiovizuális és kutatói. Az Archives kiváltképpen az elmúlt két évtizedben komoly figyelmet szentelt a belgiumi francia nyelvű irodalom dokumentumai összegyűjtésének és megőrzésének, története feldolgozásának. Belga tudósok mindig megbecsült képviselői voltak a nemzetközi irodalomtudománynak, de a belga irodalom szervezett kutatása csupán az Archives munkájának köszönhető.

Az Archives et Musée de Littérature irányítja és szerkeszti az Éditions Labor-nál megjelenő *Archives du Futur* című könyvsorozatot, melynek – az elmúlt tizenöt évben – mintegy ötven kötete jelent meg. Az Archives hatalmas levéltári és dokumentációs anyagának segítségével (több mint 7400 dossziében tárolnak kéziratos anyagot, különösen az avantgárd gyűjtemény gazdag kiadták Constant Malba és Marie Gevers teljes levelezését és Charles Van Lerberghe-nek (akit még Kosztolányi fordított) Albert Mockelhez intézett leveleit. Az Archives gondozásában készül Verhaeren összes művének kritikai kiadása is, eddig ebből két kötetnyi vers és a Verhaeren – Stefan Zweig levelezés készült el.

Az *Archives du Futur* sorozat neves szerzők kötetbe soha nem foglalt írásait gyűjti össze, így Maeterlinck korai cikkeit és interjúit (1886–1896) vagy Marcel Lecomte irodalmi és képzőművészeti krónikáit. Az egyik könyv Georges Simenon regényhőseinek indexét tartalmazza, a másik a belga irodalmi folyóiratok anotált bibliográfiáját adja. A sorozatban megjelennek átfogó tanulmányok a belga irodalom múltjáról, így Joseph Hanse műve a belga irodalom kialakulásáról, Marcel Biron monográfiája a belga moderniségről, és a Jean Weisgerber szerkesztette tanulmánykötet a belga irodalmi avantgárdról. Ez utóbbinak érdekessége az, hogy a belgiumi francia és flamand nyelvű irodalom történetét először tárgyalja együtt, komparatista módon.

Az *Archives du Futur* sorozat monográfiákat és kollektív tanulmányköteteket szentel régi és kortársi belga íróknak, így a nálunk is jól ismert Rodenbacknak, akivel hajdan Ripple-Rónai dolgozott együtt, és akit Kosztolányi is fordított, vagy a Jacques Sojcher-nek. Ez utóbbi szerkesztette 1980-ban a *Belgique malgré tout* című tanulmánykötete, amely a belga irodalmi öntudat újraszületésének (vagy mások szerint megszületésének) szimbolikus nyitánya. A megelőző évtizedekben egyre hangosabban és egyre nyomatékosabban tagadták a többé-kevésbé önálló (francia) belga kultúra és irodalom létét; a „Belgium mindenek ellenére” mintegy hetven szerzője, jobbára fiatal és az avantgárdhoz közel álló író, kritikus, szociológus viszont egyfajta sajátos „belgaság” mellett voksolt. A tanulmánykötet egyik munkatársa volt a már említett Marc Quaghebeur, az Archives et Musée de la Littérature igazgatója és az *Archives du Futur* könyvsorozat főszerkesztője. A könyvsorozat a belga irodalmi múlt és jelen feldolgozásával – kiadásával a *Belgique malgré tout* szerzőinek igazát kívánja bizonyítani.

SZEMLE

Antonio Bonfini: A magyar történelem tizedel. Fordította és utószót írta KULCSÁR Péter, Bp. Balassi Kiadó 1094 p.

A közép-itáliai születésű történetíró azon kevés itáliai humanisták közé tartozott, akik nemcsak alkalmi feladatot teljesítettek Magyarországon, hanem életük nem is jelentéktelen részét szentelték a magyar történelem megismerésének és megírásának. Persze, 1486-ban, első magyar útja előtt valószínűleg még ő sem gondolta, hogy kisebb–nagyobb megszakításokkal életét Magyarországon fogja leélni Mátyás, majd Ulászló udvari történetírójaként, s végső nyugvóhelyét pedig az óbudai Szt. Margit templomban meglelni. A magyar történelmet öt tizedre (decas), azokat pedig a címnek megfelelően tíz–tíz könyvre osztva a kezdetektől 1496 végéig tárgyalja tekintélyt parancsoló, ha honfitársa Ransanus művével vetjük egybe, meghökkenően bő terjedelemben. A terjedelmes opus, jelen kiadásban 70 A5-ös ív, azonban nemcsak a szerző teljesítményét tükrözi, hanem olvasótól és fordítótól egyaránt nem kevés áldozatot követel meg.

Kulcsár Péter korábban megjelent munkái (*Bonfini forrásai*, Bp. 1973., *Bonfini-kéziratok*, MKSz 1995. 3. sz.) és jelen kötet lényegretörően rövid utószava alapján nyugodtan állíthatjuk, hogy Bonfini művének érdeklődő olvasókban bőven volt része az elmúlt évszázadok alatt. Még II. Ulászló életében több mint 20 kéziratos másolat készült róla, majd 1541-et követően részletek, majd Zsámboky Jánosnak köszönhetően 1565 után a teljes mű jelenik meg újabb és újabb kiadásokban. Fordítói azonban már kevesebben voltak. Két német fordítása mellett (1545, 1581) csak töredékeket olvashattunk (franciául, olaszul, illetve magyarul – Heltai Gáspár, Kardos Tibor, Geréb László, Kulcsár P.). Pedig a világ

a magyar történelmet Bonfini nyomtatott kiadásából ismerte meg, amelyek – szemben a modern kritikai kiadással 1936/1976 – fellelhetők Európa minden jelentős könyvtárában. A Zsámboky által gondozott kiadás révén persze nemcsak Bonfinit vehette kézbe az olvasó, hanem a magyar történeti kronológiában eligazító táblázatokat, s a magyar történelem forrásainak egy nem érdektelen válogatását (törvények, oklevelek, Brodaries Mohácsi csataleírása, Callimachus és Oláh Miklós Attilája, 16. századi kiegészítések és források stb.) Mindezek után talán felesleges méltatni a fordító teljesítményét, aki a hazai historiográfia páratlan alkotását teljes terjedelmében, a már említett kritikai kiadás alapján, elsőként ültette át magyar nyelvre. A fordítás mögött a Bonfini-kutatás évtizedeinek eredményei is ott vannak, mint minden fordítás során itt is filológiai problémák sorát kellett megoldani, s a fordításban felkiáltó jellel jelzett *crusecből* még így is maradt. Ugyanakkor óvakodnánk a fordítást egyszerűen a Bonfini-kutatás melléktermékének tekintni, hiszen a hazai olvasóközönség alapvetően e fordításon keresztül fogja megismerni és a gördülékeny, olvasmányos fordításnak köszönhetően megkedvelni *A magyar történelem tizedei* című művet.

A fordításnak a szakmai olvasóközönség is örül, hiszen feltehetőleg igen kevesen akadtak, akik teljes egészében elolvasták latin eredetiben a művet. Ez a megjegyzés már átvezet a fordítás kérdésköréhez, mivel a mű humanista stílusa, visszatérő szerkezeti és stilisztikai paneljei az olvasó és fordító számára egyaránt nehéz feladatot jelentenek. Már maga a mű címében szereplő „tizedek” kifejezésről is csak remélhető, hogy a mai olvasó számára érthető lesz. Meglehet, nem ártott volna egy értelmező alcímmel kiegészíteni, ami egyértelmű-

vé tette volna a könyv műfaját azok számára is, akik soha nem hallottak Bonfiniről. (Mellszobra is csak a világháború előtt állt a főváros I. kerületében.) A fordító álláspontja teljes mértékben elfogadható: képtelenség jegyzetelni egy ekkora terjedelmű művet, ugyanakkor bizonyos eligazítást mégis megkívánna az olvasó. A hasznos névmutató – ez már a latin kiadásokban is helyet kapott – mellett talán hasznos lett volna a margón az évszámokat, legalább a Bonfini által említett évszámokat feltüntetni, miként arra a teljes 16. századi kiadások kínálnak példát. Akár az egyes könyvekhez lehetett volna utólag, a tartalomjegyzékben magyarázó alcímeket fűzni.

A legnagyobb nehézség, az olvasó és fordító szempontjából egyaránt, hogy egy humanista irodalmi alkotás megértése erudídiót kíván. A fordító nem tehet mást, mint jelen esetben is történt, lefordítja a leginkább ókori terminológiát használó munkát, s az olvasóra bízta, hogy felismerje az egyes kifejezések értelmét az adott korban. Így a péntekből Vénusznak szentelt nap lesz, a prágai egyetemről mint „gimnáziumról” ír (532. o.), a káptalant, kolostort „collegium”-nak nevezi (119, 440, 564, 956. o.). Az olvasó számára legnehezebben követhető, különösen ha nem olvasta el igen figyelmesen az első tized első könyvének földrajzi bevezetőjét, a historizáló hely- és népnevek azonosítása lesz. A lengyelekre felváltva használja a lengyel, szarmata, polyák szavakat, a németekre az alemann – ami lehetne sváb is –, germán, német, sváb, teuton változatokat, talán még a rutének roxolán nevéhez fűz legtöbbször magyarázatot.

A helységnevek és személynevek mai, érthető alakban való közlésével teljesen egyetértünk. (A Bellus Ibolya-féle *Képes Krónika*-fordításban jól érzékelhető, a nevek eredeti formában való közlése által okozott nehézség.) A magunk részéről ebben még tovább mentünk volna, s ahol ez nem elvi jelentőségű, ott valóban az elfogadott, modern variánst használtuk volna (pl. Noszvaj, Novaj helyett 190. o., Ascalon, Ascalan helyett 332. o., Damietta, Damiaata helyett 389. o., Adalheid, Alheit helyett 326. o., Piroska, Piriska helyett 326. o., Szvatopluk, Szvate helyett 190. o., keleti örgrófság, keleti várkaság helyett 229.

o. Talán még inkább kerültük volna a mai, de egy meghatározott modern értelemben való kifejezések használatát: pl. polgárórság 313. o., hadtápcsapat 329. o., államosított javak 962. o., metropolis 227. o., stratégia 2. o., hadtest, hadrend számtalanszor. Az élvezetes fordításban nehezen érthető részek szinte alig maradtak, pl. „kibontják a hadrendet” 293. o. „véres kardot röptet körbe” 98. o. „titkos olaj” 929. o. „magánéletre kényszerít” 183. o. „legtisztesebb temetéssel hantolták el” 397. o. Ugyanakkor a fordítónak a modern nyelvi fordulokat, kifejezéseket alkalmazó gyakorlatával, mégha első pillantásra meglepőek is, egyet lehet érteni. Thuróczy után Bonfini felkérésnek egyik oka éppen az volt, hogy szerettek volna egy olvasható, retorikailag kimunkált, az akkori stíluseszmenyének megfelelő alkotást. Csak ízelítőül, pl. kiszállni a játékból 574. o., kemény fejmosást kapott 307. o., meghajtották őket 555. o., papucsférj 195. o., elkunyerált korona 436. o. stb. Maga Bonfini is büszkén vallotta, hogy a „történetet az események szórakoztató változatosságával izesítsük”.

A szövegben a mai kiadványokban sajnos igen gyakori számítógépes szedési hibák szinte nem is fordulnak elő (kivétel: vissza jövetel 277. o., királylyal 927. o.). A kiadó a tőle megszokott magas színvonalú munkát nyújtotta ebben a kiadványban is. Azért meg még külön is hálásak lehetünk, hogy nem a hazai könyvkiadásban megszokott válogatás, hanem a teljes mű közreadására vállalkoztak. Zsám-boky megjegyzése a latin kiadás bevezetőjében /praeterire tamen nequeo, paucarum esse gentium historias, copia et stilo pares/ mutatis mutandis a fordításra is igaz.

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

Scheiber Sándor: Magyar zsidó hírlapok és folyóiratok bibliográfiája 1847–1992. MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Budapest, 1993. 416 p.

A magyarországi zsidó sajtó megindítója, a haladó magyar zsidóság egyik legkiválóbb alakja Löw Lipót Pápán volt rabbi. Az 1847-ben megjelent *Magyar Zsinagóga* ezt a jellem-

ző alcímet viseli: *Felvilágosodott vallásosság, tiszta erkölcsiség és buzgó hazafiság az izraeliták közti elterjesztésére*. Egyetlen száma jelent meg, mert szerkesztője az 1848/49-es szabadságharc tábori papja lett, majd rövid időre fogásba hurcolták. Szegedre 1850-ben került, ahol aztán tudományos munkássága révén országos, sőt bizonyos vonatkozásban nemzetközi hírnévre tett szert. A biztató kezdet után még tizennégy évet kellett várni az újabb zsidó újság megjelenésére, hiszen Haynau rémuralma, az „Ideiglenes Közigazgatási Szervezet” bevezetése, a császári egyeduralom meghírdetése, az új „sajtórendtartás” bevezetése mind – mind bénítólag hatott az irodalmi életre, és jórészt csfájában fojtott el minden kiadói kezdeményezést. A politikai nyomás enyhültével azonban rögvést feltámadt a zsidó sajtó is. Bár kezdetben csak kérészerű nap- és hetilapok (*Magyar Izraelita, Magyar-Zsidó Közlöny, Ifjúsági Iratok, Izraelita Közlöny*) jelennek meg, de az *Izraelita Tanügyi Értesítő* már háromnegyed évszázadig (1875 – 1944) él, s mellette, körülötte gomba módra szaporodnak a magyar nyelvű zsidó újságok.

Csakhamar felmerült a magyar – zsidó folyóiratok bibliográfiájának szükségessége, melyet Herzog Manó kaposvári főrabbi készült összeállítani a *Magyar Zsidó Szemle* híradása szerint (1886. 228. oldal), de a tervből nem lett semmi, és hagyatékából sem került elő erre utaló kézirat, illetve cédulaanyag. Az első megjelent bibliográfia Groszmann Zsigmondtól származik, akinek az összeállítása az *Egyenlőség* 1911-es jubileumi számában jelent meg. Munkája azonban elég hiányos. A Csehszlovákiában megjelent lapok bibliográfiáját Enten Manó (Kassa, 1933.), a romániaiakat Monoki István (Budapest, 1941.) rendezte sajtó alá. Scheiber Sándor tehát nem járt töretlen úton, amikor a *Kürjat Sepher* 1956–57-es számában közzétette eladdig gyűjtött céduláit, melyek 308 – jórészt legújabb kori sajtótermékről adnak számot. Cikkeinek megjelenése után tovább gyűjtötte az anyagot. Feljegyzett minden véletlenül elé került adatot papírfecnikre, levélborítékra, vagy ami éppen kezeügyébe került. Nem volt képzett könyvtáros, a szakbibliográfiák készítésének megannyi buktatóját nem tudta elkerülni, de

széles körű műveltsége megóvta a nagyobb hibáktól, és így katalógusát csak kiegészítésekkel kellett ellátniuk a sajtó alá rendezőknek, Scheiberné Bernáth Líviának és Barabás Györgyinek, akik arra törekedtek, hogy a lehető legtöbb címről személyes kézbevétele alapján készítsenek pontos leírást. Ezáltal sikerült a megjelenési adatokat, a szerkesztők és a vezető munkatársak nevét, az esetleges mellékleteket igen nagy részletességgel feltárni. Természetesen közlik az őrzási helyre vonatkozó adatokat is, s arra törekedtek, hogy a nagyobb budapesti (esetenként vidéki) könyvtárak állományát tüntessék fel. Sajnálkozva kellett megállapítaniuk, hogy vannak fontos, több évtizedet átfogó sajtóorgánumok, amelyeknek nincs a magyarországi könyvtárakban teljes sorozata. (Ez persze nemcsak a judaikák esetében van így, s a jelenlegi anyagi lehetőségek mellett még remény sincs kiegészítésükre.) Scheiber Sándor olyan hírlapszerű nyomtatványokat is felvett, amelyek csak egyetlen alkalommal jelentek meg (báli közlöny, a purim vigalmára készült élelődő lap, házassági évforduló köszöntése stb.). Rejtély, hogy hol látta ezeket, hiszen könyvtárainkban nem találhatóak meg. Saját – nyomtalanul eltűnt – gyűjteményében lettek volna? A halála után a Magyar Tudományos Akadémiára került hagyatékában nincsenek, mint ahogy eltűnt legendás kéziratgyűjteménye is. Az aprónyomtatványokra vonatkozó adatokat Scheiber nem találhatta ki. Ilyet róla még feltételezni is képtelenség. Akkor hát hol vannak? Talán egyszer nyomukra akadnak.

Scheiber Sándor „magyar zsidó” szóhasználatában tudatosság van, és egész munkásságát meghatározó szemlélet. Tudatosan mellőzött minden német vagy jiddis nyelvű sajtóterméket, mégha a magyar zsidóság lapja volt is, hacsak nem talált a címben magyar nyelvű elemet. Tévedés lenne azt gondolni róla, hogy valami romantikus-naív magyarság-érzés élt benne. Csupán csillapíthatatlan kíváncsisággal vizsgálat a két nép művelődéstörténeti nyomait a másik kultúrájában, mi a magyarban zsidó, és a zsidóban magyar. Ez a hungaro – judica szenvedély és elkötelezettség – amint azt Komoróczy Géza a kötet magvas előszavában megállapítja – Scheiber Sán-

dor tudósi magatartásának legfőbb és legfontosabb ismérve. S bár bibliográfiája számos kiegészítésre szorul, letagadhatatlanul igaz, hogy magyar zsidó bibliográfiája sokáig alapvető kézikönyve lesz a zsidósággal foglalkozó kutatóknak.

KÖHEGYI MIHÁLY

Eladó az egész világ. Képes és (képtelen) hirdetéstörténet. Szerkesztette: SZOKÁCS Eszter. Válogatta Pataki Judit és SZOBOSZLAI Margit. Budapest, Ab Ovo, 1994.

Az utóbbi időben a reklámgrafika iránti érdeklődés határozottan fellendült. A mintegy két évtizede megjelent régi áru- és kereskedelmi plakátok hasonmásait tartalmazó gyűjteményes album után 1987-ben régi reklámokat tartalmazó asztali naptár látott napvilágot. De több kiállításról is beszámolhatunk: 1986-ban a hazai plakátművészet százéves történetét bemutató retrospektív bemutató vonzott hatalmas tömeget a Múcsarnokba. Ezt még több sikeres kiállítás is követte az Iparművészeti Múzeumban és a Budapesti Történeti Múzeumban. A Legújabbkori Történeti Múzeum 1991 végén megnyílt rendkívül érdekes vállalkozása pedig az utolsó ötven év történetét mutatta be plakátokban.

A most ismertetett könyv a reklám egy olyan műfajáról szól, amellyel eddig kevesebbet foglalkoztak: az újságokban, folyóiratokban és kalendáriumokban oly nagy számban közzétett fizetett hirdetésekéről van szó. Tár László támaszkodott leginkább erre a dokumentumfajta a századforduló társadalmának életét ismertető, a *Délbábok országa* című könyvében. — Ezek a hirdetések — legalábbis korunkban — a kiadványok létalapját biztosítják.

A rövid, de szellemes bevezető után az összeállítók 18 témakörbe (ruházati cikkek, élelmiszerek, vendéglátóipar, kozmetikumok stb.) sorolva mutatják be hallatlanul gazdag anyagukat, a csoportokon belül szigorú kronológiai rendet követve a múlt század közepétől egészen napjainkig. A kötet végén hosszan sorolják fel mindazon periodikákat, melyeket a könyv anyagának összeállításánál felhasználtak,

de a számos illusztráció arra enged következtetni, hogy önálló aprónyomtatványokat is közzétettek. A remek borítón és a színes mellékleteken mindenesetre a hazai reklámgrafikának a század első évtizedeiben oly népszerű műfajával, a számolócédulákkal találkozunk, melyek a képes plakátok mellett hazai reklámgrafikának talán a legsikerültebb termékei.

A kitűnő kiadvány nemcsak az alkalmazott grafika történetének szempontjából érdekes. Lapjait forgatva sokkal többet megtudunk az elmúlt 150 év társadalom- és életmód-történetéről, mint egynemely fontoskodó tanulmányból. Messzemelőleg egyetértünk a bevezető szavaival: „... a hirdetés — az eladás — története nyíltan vagy áttételesen, de megrendítő pontossággal tükrözi az ország történetét.”

INDALI GYÖRGY

Short-title catalogue of Hungarian books printed before 1851 in the British Library. (London) 1995. viii, 354 p. - 22 cm.

A világ egyik legjelentősebb könyvállományával rendelkező gyűjteményét a londoni British Library (korábban British Museum) őrzi. A valamennyi nyomtatvány legfontosabb bibliográfiai adatait magában foglaló, általános katalógus közreadása mellett a korábbi századokban készült kiadványokat a hosszú évtizedek óta igen következetesen és szívésen végzett munka keretében ismertetik még jobban áttekinthető módon, speciális kötetekben. Az 1501 előtti, ún. ősnymtatványok gondos és részletes leírása eddig már több mint tíz kötetben immár közel egy évszázada folyik, bár már befejezéshez közeledik, de még ma is dolgoznak rajta. Az 1601 előtt megjelent kiadványok feltárása földrajzi csoportok szerint történik igen rövid, ún. „short-title catalogue” (STC) formában. A könyvnyomtatás e korai szakaszának termékei közül a legfontosabbak már az elmúlt évtizedek során napvilágot láttak a német, az olasz, a francia, a németalföldi, a spanyol, a portugál stb. kötetek formájában. Némelyikhez már pótlásokat is közreadtak. A nemzeti bibliográfiák két legfontosabb szempontját érvényesítették ezeknél: a nyelvet és a

területet. Vagyis az említett STC-kötetekben az illető ország területén készült valamennyi, továbbá az ezen kívül az illető nemzet nyelvén részben vagy egészben előállított nyomtatványok adatait foglalták össze. Az említett következetességgel folyik a további századok termékeinek az említett szempontok szerint történő feltárása és speciális kötetekben történő megjelentetése. Így legutóbb több kötetben az eddigi legnagyobb terjedelmű STC-kiadványban a Londonban őrzött 17. századi német nyomtatványokról adtak számot.

A fentebb említett legnagyobbak és nagyok után immár a kisebb nemzetekre is sor került ennek a valóban rendkívüli fontosságú kiadványsorozatnak keretében. Őszinte örömmünkre szolgálhat, hogy ezek élén a most megjelent magyar kötetről lehet hírt adni. Miután hazánk nyomdatermékeinek száma mindig is csupán töredékét jelentette az említett, fejlettebb országokénak, az időhatárt ennek megfelelően jóval későbbben, a 19. század közepéig vonták meg. Különben mind elvi, mind gyakorlati szempontjai azonosak a British Library STC-sorozatának többi tagjával. A számításbavett területet a mostani kötet, a történelmi szempontnak megfelelően és a retrospektív magyar nemzeti bibliográfia gyakorlatával pontosan azonos módon határozta meg. Ez a történelmi Magyarországot jelenti Erdélyig, de Horvátország nélkül: a Kárpát-medence a Dráva-Duna vonaláig.

Az angol nemzeti gyűjtemény a teljességre való törekvés során korábban valóságos világkönyvtár létrehozására törekedett, ahol valamennyi ország minden kiadványa megtalálható. Ennek jegyében jelentős gyűjtemények egész sorát vásárolták meg. A régi magyar és magyarországi nyomtatványaik jelentős része így került Londonba 1870-ben Nagy István kimagaslóan fontos könyvtára és Waltherr László röplapgyűjteménye keretében 1873-ban. (Ez utóbbinak jelzete ma a Hung. rövidítéssel kezdődik, és azt Czigány Lóránt katalogizálta.) Nagy István több 16. századi unikumot is tudhatott magáénak, így a Széchenyi Könyvtár is igyekezett azokat megszerezni, de a németországi árvereztetőnél a British Museum többet kínált.

Ilyen és ehhez hasonló módon az idők folyamán a mai British Library, amint ezt a bevezető is — a szokásos angol visszafogottsággal — megjegyzi: „Nyugat-Európa valószínűleg legnagyobb magyar gyűjteményével rendelkezik”. A most megjelent kötet ezt igazolja is. A katalógus jóval több mint négyezer, a fent körvonalazott gyűjtőkörbe tartozó, Londonban őrzött magyar, ill. magyarországi nyomtatvány adatait írja le igen sommásan: a szerző neve, a rövidített cím, az impresszum, a formátum és a jelzet. (Terjedelmet csak akkor közöl, ha egy éven belül ugyanaz a mű többször is megjelent, és ezek megkülönböztetésére szolgál a lapszám.) Ennek a puritán szükségzavúságnak ellenére a kiadványok megnyugtató bibliográfiai azonosítása — az esetek túlnyomó többségében — azért megvalósítható.

Az időrendben haladva a művek száma természetesen egyre nő: 16–17. század kb. 200, 18. század kb. 1300, 1801–1850 kb. 2700. Közülük, elsősorban a későbbi századokból, nem egy bibliográfiai korábbról ismeretlen. Ez jelentős kiegészítéssel járul hozzá a retrospektív magyar nemzeti bibliográfia mind teljesebb adatgyűjtéséhez. Az új kötet jó áttekinthetőségét a legfontosabb szempontok szerinti, sokrétű mutatórendszer biztosítja: 1. címmutató a szerző neve nélkül, vagy annak csak betűivel jelölt köteteknél; 2. nyomdahelyek és azon belül nyomdák szerinti mutató; 3. ugyanaz a külföldi magyar nyelvűekhez; 4. hamis és koholt helynevek és kiadók szerinti áttekinthetőség; 5. a nyomdászok betűrendes jegyzéke a nyomdahelyre történő utalással.

Miután a hazai szakirodalom is adója a 19. század első feléből a nyomdászok jegyzékének megbízható összeállításával, a fenti mutatók mind csak az 1801 előtti kiadványokat ölelik fel. A külön raktározott Waltherr-gyűjteményen kívüli nyomtatványokat a British Library hatalmas katalógusából Geoffrey Arnold kereste ki, aki azután az egész kiadványt a mutatókkal együtt végleges formába öntötte. Az egész munkát őszinte elismerés illeti.

Bibliographie analytique des écrits relatifs à Voltaire 1966 – 1990. Frederick A. SPEAR, avec la participation d'Elizabeth KREAGER. Oxford, 1992. Voltaire Foundation, XXIX, 493 p.

A félezer oldalas, ikonográfiával, név- és tárgymutatóval ellátott analitikus Voltaire-bibliográfia a jelzett két és fél évtizedben Voltaire-ről írott munkák, cikkek, tanulmányok rendkívül hasznos repertórium. A korábbiakhoz csatlakozó 3546 bibliográfiai adatával tovább gazdagítja az új erőre kapott Voltaire-kutatásokat. Az időszakot különlegessé tette a kínáló alkalom, Voltaire halálának (1778) 200. évfordulója; ez a nemzetközi kutatások elmélyülését, Voltaire és a felvilágosodás század, illetve a voltaire-i életmű és a francia forradalom eszmetörténeti összefüggéseinek vizsgálatát ösztönözte.

A kutatási eredmények közzétételére jellemző, hogy a H. T. Mason irányításával már megindított *Studies on Voltaire and the eighteenth century* (Comité de réd. A. Brown, M. Cook, N. Cronk, M. Hobson, C. Mervaud, F. Moureau, D. W. Smith) tanulmány-sorozat 31–279. kötete ebben a periódusban jelent meg. Az is szem előtt tartandó, hogy az életmű és levelezés folyamatos kiadása is számos kötet publikálásával járt; az *Oeuvres complètes de Voltaire* időrendbe sorolt 1–84. kötet kiadásának irányítója Ulla Kölving, aki W. H. Barber (Président d'Honneur) és a szerkesztő bizottság (G. Barber, A. Brown, J. Ehrard, D. J. Fletcher, S. Menant, C. Mervaud, R. Pomeau, J. Vercriuse, D. Williams) tevékeny részvételével tartja kézben az oxfordi Voltaire Foundation életmű-sorozatát. A levelezésnek szentelt 85–135. kötet, *Correspondence and related documents* kiadója Th. Besterman (1968–1977 – 25000 p. 51 vol.), külön bibliográfiai mutatókkal. A két nagy vállalkozás műhelymunkájával párhuzamosan kibontakozó Voltaire-kutatások újabb kezdeményezése a R. Pomeau nevéhez fűződő új Voltaire életrajz, *Voltaire en son temps* első (1985, 1988) köteteinek elindítása (1694–1734–1749), amely azóta időrendben (1750–1759–1770–1791) további kötetekkel folytatódott. Kiemelendő a csaknem száz főnyi nemzetközi szerzői együttes részvételével készült, *Le Siècle de Voltaire: hommage à René Pomeau* (Ed. C.

Mervaud et S. Menant. Oxford, 1987, vol. 2.) gyűjteményes kötet rendkívül sokrétű tanulmányanyaga.

Az 1966–1990-es időszak Voltaire-kutatóinak eredményeinek publikációit fölmérő bibliográfiai tíz tárgykörbe rendezi három és félezernyi adatát. Vegyes kötetek, emlékkönyvek (mélanges) és gyűjtemények; bibliográfia és könyvtörténet; biográfia; kritikák és általános életrajzok; hatások és intellektuális összefüggések; Voltaire, az író és gondolkodó; évfordulók; utánzások, adaptációk, dramatizálások; ikonográfia. A megjelent változatos műfajú anyag természetéhez igazodó szerkesztés áttekinthetővé teszi a bibliográfia kézikönyvszerű használatát.

S használatát követező, folytatódó időszakos Voltaire-bibliográfia szintén igen gazdagnak ígérkezik, tanúsítja a Voltaire születése (1694) 300. évfordulója alkalmából készült írások, folytatódó kötetek egész sorának megjelenése. Köztük a színesen illusztrált, *Voltaire et le siècle des Lumières* (Réd. Guy Chaussignand-Nogaret. Paris, Presses Universitaires de France, 1994), valamint a voltaire-i örökség egyetemes értékeinek bemutatását szolgáló „Voltaire és Európa” égisze alatt, a l'Hôtel de la Monnaie de Paris és a Bibliothèque Nationale de la France által megrendezett különleges kiállítás, *Voltaire et l'Europe* (Ed. par Francoise Bléchet, avec la coll. de Marie-Odile Germain. Paris PUF 1994), J. Favier és P. Consigny előszavával, R. Pomeau bevezetőjével megjelent illusztrált katalógus. A bibliofil érdeklődést kielégítő, csaknem háromszáz egységet, különféle alkotásokat és műveket tartalmazó, festmények, rajzok, metszetek, kéziratok, könyvek, nyomtatványok, szobrok, műtárgyak, érmék, mobilíák gyűjteménye a francia nemzeti örökség gondozását, összegyűjtését, őrzését, irodalmi-történelmi hagyományai ápolását szolgáló intézmények összefogásával valósult meg. Mindez az utókor emlékezetébe idézi a voltaire-i életmű európai összefüggéseit.

Augenlust und Zeitspiegel. Katalog und Handbuch von Büchern, Musikalien, Landkarten, Veduten, Zeitungen und Zeitschriften von österreichischen Verlagen des 18. und 19. Jahrhunderts, mest in seltenen Erstausgaben. Hrsg. Peter R. FRANK — Helmut W. LANG. Wien — Köln — Weimar. 1995. Böhlau Verlag. 162 S.

Szép kiállítású katalógus jelent meg a Böhlau Kiadóról 1995-ben *Augenlust und Zeitspiegel* címmel rendezett könyvkiállítás anyagát mutatja be. A kiállítás rendezői azt kívánták bizonyítani a szerintük e téren még tájékozatlan nemzetközi közvélemény számára, hogy a Habsburg monarchiában a 18–19. század folyamán — a kedvezőtlen cenzúráviszonyok ellenére — milyen gazdag könyvtermésből lehet válogatni. Hangsúlyozták a bevezetőben, hogy amit a korebeli német könyvkiadás és könyvkereskedelem általánosan ismert, az ausztriai német és pláne a monarchia nem német nyelvű könyvkultúrája még mindig az ismeretlenség homályában rejtőzik. E kiállítás (és katalógus) első ízben vállalkozott arra, hogy a barokk kortól 1848-49-ig bezáróan az osztrák könyvtermésről áttekintést nyújtson.

A kiállítás — a katalógus tanúsága szerint — nemcsak a külső és bibliofil vonatkozásaiban értékes kiadványokat, hanem a művelődéstörténeti szempontból is széles skáláját kívánta bemutatni a korabeli osztrák könyvtermésnek, noha az első fejezetben a szép könyvek és költészet kaptak helyet. A továbbiak során azonban egész áttekintést kapunk számos más kiadvány-típus képviselőiről is. Az egyes könyvtípusok bemutatása előtt rövid és tömör összefoglalást olvashatunk az illető kiadvány-típusok történetéről, szerepéről. Mindjárt a szép könyvek fejezete után a monarchia nem németnyelvű — magyar, cseh, szlovák, szerb, horvát, szlovén, lengyel, olasz és görög — szerzőinek néhány művei következnek. (A magyar szerzőket Bél Mátyás egyik latin műve és Petőfi Sándor magyar nyelvű verseskötete képviseli.)

A továbbiak során az osztrák szerző művei következnek, majd a cenzúra és a tiltott könyvek bemutatása. A korszak jellegzetes kiadványai: az almanachok, kalendáriumok és zsebkönyvek és helyet kaptak, ezt követik a színházi kiadványok, szövegekönyvek. Bemutatást

nyernek a jellegzetes jozefinista felvilágosodás kiadványai, a népszerű művek különböző fajtái: népkönyvek, lovagregények, szentimentális novellák. Bemutatást nyer a sokat vitatott utánnomások néhány példánya is. Ezt követik a politikai-társadalmi, vallási, katonai, jogi, zenei, természettudományi és egyéb témájú nyomtatványok bemutatója, de nem maradnak ki a folyóiratok és az újságok sem. Ezek bevezetéseként különösen jól informálódhatunk a 18. sz. végén kibontakozó osztrák sajtó történetének kezdeteiről. A gazdag összeállítást útikönyvek, gyermek- és ifjúsági irodalom bemutatása, majd a német szerzők osztrák kiadókról megjelentetett műveinek bemutatása zárja le. A szépen illusztrált katalógus végén gazdag, a témával kapcsolatos bibliográfia és névmutató található.

Az úttörő jellegű kiállítási katalógus — antológia jellege ellenére is — átfogó betekintést nyújt a Habsburg monarchia 18–19. századi könyvtermésébe, és főleg a színvonalas bevezető szövegek révén, széleskörű művelődéstörténeti vázlatot is ad a korról. Számunkra ezen kívül a közös kulturális örökség egyik, maradandó részére is emlékeztet, és arra a sok lehetőségre, aminek közös jövőbeli feldolgozásához is remélhetőleg ösztönzést nyújt.

KÓKAY GYÖRGY

Adolph Freiherr von Knigge: Ausgewählte Briefe. Knigges Leben. Im Auftr. des Adolph-Freiherr-von-Knigge Gesellschaft zu Hannover hrsg. Wolfgang FENNER. Hannover 1996. Fackeltrager-Verl. 384 p.

A német populáris felvilágosodás jelentős képviselőjének 200. halálóvfordulójára a Knigge Társaság kezdeményezésére tíz kötetben jelentek meg Knigge válogatott művei, a jeles német Knigge-szakértő, felvilágosodás-kutató Wolfgang Fenner válogatásában és gondozásában. Az ismertető (tizedik) kötet Knigge levelezésének negyven darabját tartalmazza az eddig felkutatott 130-ból (jegyzéket a függelékben megkapjuk), és a Wolfgang Fenner új, főleg levéltári kutatásain alapuló, általa írt, alaposan jegyzetelt, részletes bibliográfiával ellátott Knigge-életrajzot. A kötet

fölpítése szerencsés, a kiadott negyven levél és az egyes levelek után található, szűkszavú, de a levelekben olvasható személyekről és eseményekről eligazítást adó jegyzeteket az igen részletes biográfia követi, amelyekből nemcsak a tragikus kitérőkkel és hányattatásokkal teli életút (jellegzetes 18. századi értelmiségi sors) bontakozik ki, nemcsak a német felvilágosodás egy iránya tárul elénk (illuminátus és szabadkőműves vonatkozásokkal), hanem a 18. századi német könyvkiadás- és terjesztéstörténet, Knigge változó, vele levelező könyvkiadói révén, illetőleg a német (színházi) sajtó historikumának egy fejezete is. Ugyanis Knigge olyan bárói családból származott, amelynek rangja mellett szinte kifizethetetlen adósságai voltak, ezért a széles érdeklődésű, nem mindennapi aktivitású Adolph ott igyekezett pénzhez jutni, ahol a leginkább tehetségesnek mutatkozott: az írás révén. Csakhogy bármily sikeresnek bizonyultak is könyvei, a 18. század második felében Németországban sem volt még szerzők jogi törvény, így az utánnomások, kalózkidadások jócskán megrövidítették a szerzőt és a kiadót (míg más kiadót pénzhez juttattak). Knigge fölismerte helyzetének képzelenségét, kiszolgáltatottságát, és megkísérelte, hogy alaposabban beletekintsen a maga és kiadói lehetőségeibe. Küzdelme, amely korántsem jelenti, hogy a rablókiadásokkal kapcsolatos állásfoglalása mindig következetes és egyértelmű lett volna, nemcsak idevonatkozó írásaiból (Über den Bücher-Nachdruck), hanem levelezéséből is ismerős, sőt, egyik – másik regényében szintén szóvá teszi a rablókiadások okozta károkat, a rablókiadók garázdálkodását.

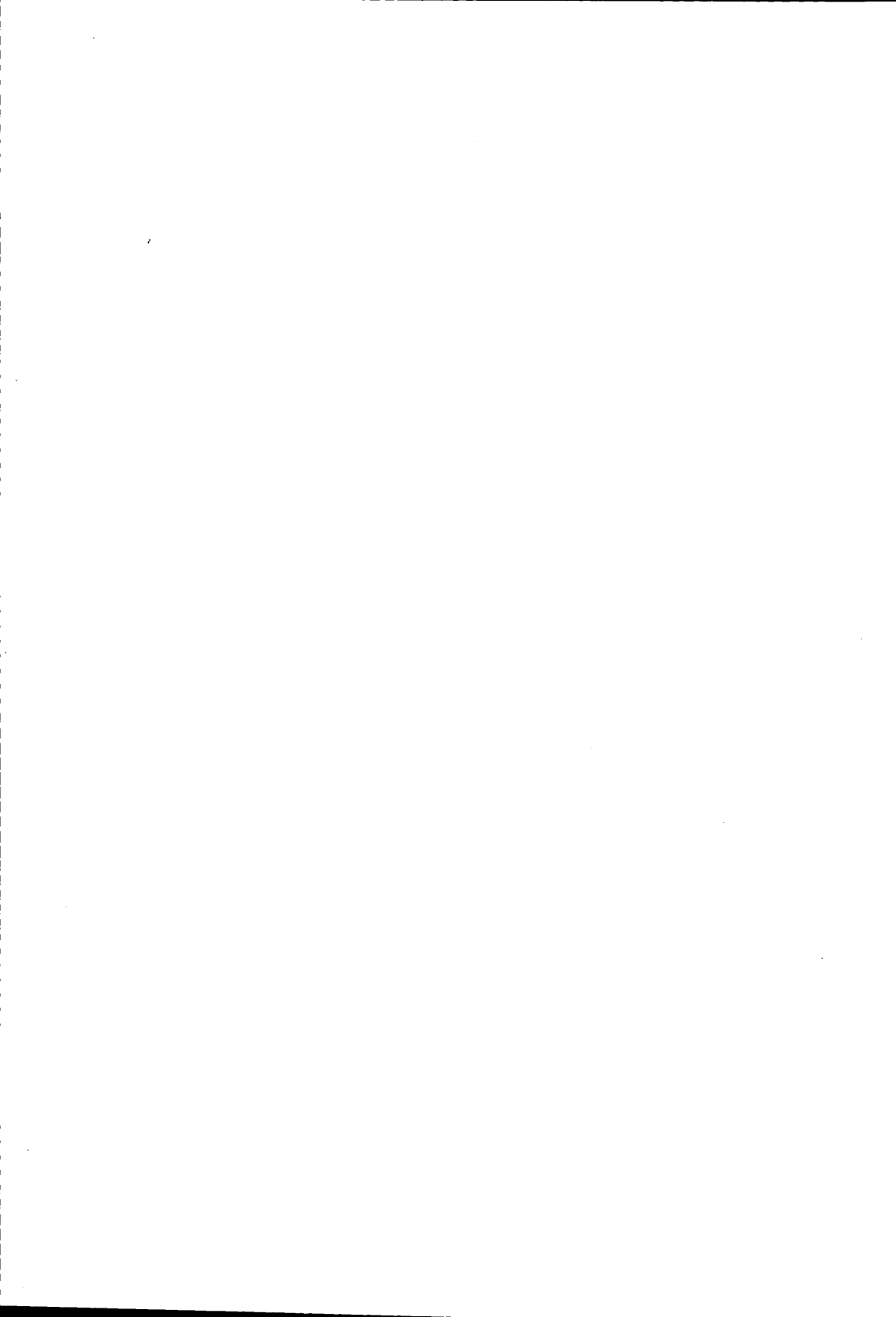
Általában elmondható, hogy az a fajta szociológiai jellegű megközelítés, amely Wolfgang Fenner Knigge-biográfiáját jellemzi (még ott is, ahol szépirodalmi művekről szól), nem egyszerűen az 1960-as németországi irodalom-

tudományi irányzatok egyikének továbbéléséért érdemel említést, hanem azért, mert fölhívja a figyelmet arra, hogy a maguk korában olvasott, ennek következtében a nyilvánosság szerkezetváltását segítő szerzők művei nem esztétikai becsük miatt érdekesek ma számunkra (ők is pedagógiai-nevelő célzatú szándékukat hangoztatták), hanem mentalitástörténeti vonatkozásaikért. Knigge számos vállalkozásban vett részt, kiemelendő recenszi hozzájárulása Nicolainak igen fontos *Allgemeine Deutsche Bibliothek*-jában, valamint az 1778–1779-ben megjelentetett, ma már érdemtelenül kevesebbet emlegetett *Dramaturgische Blätter* szerkesztése és kiadása. Knigge úgy vélte, hogy az író párbeszédet folytat az olvasóval, az írói mesterség valójában a gondolatok nyilvános közlésével jellemezhető, másképpen szólva, kinyomatott szórakoztatás, hangos beszéd, amely minden érdeklődőt megszólít. Knigge a hasznossági elvet tartotta szem előtt íróként, újságíróként is, regényeinek publicisztikai, a napi aktualitásokat olykor nyers állapotukban közlő volta sikerét és számos polémiáját egyaránt eredményezte, de azt is, hogy az egykorú lapok híryanagához hasonlóan, ma inkább történeti dokumentumként olvashatók regényei. Tevékenységére fölfigyelt az osztrák titkos rendőrség, élete végén „fiktív” Blumauer-levéllal próbálták behálózni, magyar, cseh és ausztriai neveket fölemlítve, hogy ezek titkos társaságba lennének bevonhatók (a magyar nevek majd Sándor Lipót főherceg listáján is megtalálhatók lesznek). Knigge halála vetett véget a titkosrendőrség akciójának.

A *Knigge válogatott műveinek* tizedik kötete jó szolgálatot tesz sajtó- és könyvtörténeszeknek, felvilágosodás-kutatóknak, germanistának.

FRIED ISTVÁN

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
Szedte az Argumentum Kiadó
Tördelte a CompuScript KKT
Megjelent 13,94 A/5 iv terjedelemben
HU ISSN 0025-0171
Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme
Felelős vezető Roznai Zoltán

TARTALOM

<i>Gerics József</i> – <i>Ladányi Erzsébet</i> : Gesta és legenda a krónikában: gesta Ladislai regis ..	273
<i>Csapodi Csaba</i> : Az ósnyomtatványok tartalma	283
<i>Pavercsik Ilona</i> : David Frölich feljegyzései műveiről. I.	292
<i>Knapp Éva</i> – <i>Tüskés Gábor</i> : Jezsuita szentek emblematikus életrajzai a 17–18. században	320

KÖZLEMÉNYEK

<i>Lökös Péter</i> : III. Ince pápa De miseria humanae conditionis című traktátusának recepciója kódexirodalmunkban	356
<i>Popa, Klaus</i> : Neue Erkenntnisse über den siebenbürgischen Buchdrucker Lucas Trapoldner	358
<i>V. Ecsedy Judit</i> : A felsőmagyarországi kánonok kiadásairól	361
<i>Varga Imre</i> : A honfoglalás, honalapítás, az állam- és egyházszervezés a magyarországi színhátszás tükrében	371
<i>Csepregi Zoltán</i> : A "Laubáni Biblia" hamis impresszuma	376
<i>Hangodi Ágnes</i> : A könyvnyomtatás feltalálásáról folyó vita I. Péter könyvtárosának beszámolójában	382
<i>Földvári Sándor</i> : Habina Lukács egri szláv könyvhagyatékáról	385
<i>Orosz Beáta</i> : Csokonai Vitéz Mihály történeti földrajzi tárgyú könyvkijegyzései. I.	391
<i>Fehér Katalin</i> : Álcázott pedagógiai röpirat 1802-ből	407

FIGYELŐ

<i>Kókay György</i> : Hopp Lajos (1927–1996)	414
<i>Kuntár Lajos</i> : A régi vasi nyomdászok emlékezete	414
<i>Ferencki László</i> : Az Archives du Futur könyvsorozatáról	417

SZEMLE

Antonio Bonfini: A magyar történelem tizedei. Ford. és az utószót írta Kulcsár Péter. Bp. 1995. Balassi K. (<i>Veszprémi László</i>)	419
Scheiber Sándor: Magyar zsidó hírlapok és folyóiratok bibliográfiája 1847–1992. Bp. 1993. (<i>Kőhegyi Mihály</i>)	420
Eladó az egész világ. Képes (és képtelen) hirdetéstörténet. Szerk. Szokács Eszter. Bp. 1994. (<i>Indali György</i>)	422
Short-title catalogue of Hungarian books printed before 1851 in the British Library, London, 1995. (<i>Borsa Gedeon</i>)	422
Bibliographie analytique des écrits relatifs à Voltaire 1966–1990. Oxford 1992. (<i>Hopp Lajos</i>)	424
Augenlust und Zeitspiegel. Katalog und Handbuch von Büchern, Musikalien, Landkarten, Veduten, Zeitungen und Zeitschriften von österreichischen Verlagen des 18. und 19. Jahrhunderts. Hrsg. Peter R. Franck – Helmut W. Lang. Köln–Weimar, 1995. Böhlau Verlag. (<i>Kókay György</i>)	425
Adolph Freiherr von Knigge: Ausgewählte Briefe. Knigges Leben. Hrgs. Wolfgang Fenner. Hannover, 1996. (<i>Fried István</i>)	425

SOMMAIRE

<i>Gerics, József</i> – <i>Ladányi, Erzsébet</i> : Gesta et légende dans la chronique: Gesta Ladislai regis	273
<i>Csapodi, Csaba</i> : Le contenu des incunables	283
<i>Pavercsik, Ilona</i> : Les notes de David Frölich sur ses oeuvres I.	292
<i>Knapp, Éva</i> – <i>Tüskés, Gábor</i> : Biographies emblématiques des saints jésuites aux XVII ^e et XVIII ^e siècles	320

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Lőkös, Péter</i> : La réception du tractatus intitulé De miseria humanae conditionis du pape Innocent III dans notre littérature de codex	356
<i>Popa, Klaus</i> : Neue Erkenntnisse über den siebenbürgischen Buchdrucker Lucas Trapoldner	358
<i>V. Ecsedy, Judit</i> : Sur les éditions des canons de la Haute-Hongrie	361
<i>Varga, Imre</i> : La conquête du pays, la fondation de la partie, l'organisation de l'État et de l'Église reflétées par l'art dramatique de Hongrie	371
<i>Csepregi, Zoltán</i> : Un faux impressum de la "Bible de Laubán"	376
<i>Hangodi, Ágnes</i> : Un compte-rendu de la discussion sur l'invention de l'imprimerie dans le rapport du bibliothécaire de Pierre I	382
<i>Földvári, Sándor</i> : Sur le legs de livres slaves d'Eger de Lukács Habina	385
<i>Orosz, Beáta</i> : Les notes de livres de Mihály Csokonai Vitéz du domaine de l'histoire de la géographie I	391
<i>Fehér, Katalin</i> : Une brochure pédagogique déguisée de l'année 1802	407

CHRONIQUE

<i>Kókay, György</i> : Lajos Hopp (1927–1996)	414
<i>Kuntár, Lajos</i> : La mémoire des anciens imprimeurs de comitat Vas	414
<i>Ferencki, László</i> : Sur la collection de livres intitulée Archives du Futur	417

REVUE

Antonio Bonfini: Les décennies de l'histoire hongroise. Trad. et préf. par Péter Kulcsár. Bp. 1995. (<i>Veszprémy, László</i>)	419
Scheiber, Sándor: Une bibliographie des journaux et des revues juifs hongrois 1847–1992. Bp. 1993. (<i>Kőhegyi, Mihály</i>)	420
Le monde entier est à vendre. Une histoire illustrée (et sans illustrations) de l'affiche. Réd. par Eszter Szokács. Bp. 1994. (<i>Indali, György</i>)	422
Short-title catalogue of Hungarian books printed before 1851 in the British Library London, 1995. (<i>Borsa, Gedeon</i>)	422
Bibliographie analytique des écrits relatifs à Voltaire 1666–1990. Oxford, 1992. (<i>Hopp, Lajos</i>)	424
Augenlust und Zeitspiegel. Katalog und Handbuch von Büchern, Musikalien, Landkarten, Veduten, Zeitungen und Zeitschriften von österreichischen Verlagen des 18. und 19. Jahrhunderts. Hrsg. von Peter R. Franck – Helmut W. Lang. Köln – Weimar, 1995, Böhlau Verl. (<i>Kókay, György</i>)	425
Adolph Freiherr von Knigge: Ausgewählte Briefe. Knigges Leben. Hrsg. von Wolfgang Fenner. Hannover, 1996. (<i>Fried, István</i>)	425